ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 71

2020

1–2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 021-3188146, 021-3188106, Fax: 021-3182444, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 021-6106765; 021-2106787, Tel.: 031-1044668, Bucureşti, România, E-mail: office@orionpress.ro; **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.**, Piaţa Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 021-3146339, Fax: 02131463 39, E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro; **DEREX COM S.R.L.**, E-mail: derex_com@yahoo.com; **SORIRORI SOLUTIONS**, Tel.: 0765262077, 0765166433; E-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro, www.sorirori.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Monica STANCIU
Tehnoredactor: Luiza STAN, Ofelia COŞMAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România, Tel./Fax: 021-2128862, E-mail: iab.redacţie@gmail.com.

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 71 – 2020 **1–2**

SUMAR

STUDII

ANCA-DIANA POPESCU, VLAD-ŞTEFAN CĂRĂBIŞI, ROBERT SÎRBU, MARTA PETRUNEAC, DANIELA CRISTEA-STAN, MARIN FOCŞĂNEANU, STELIAN MIHĂLCEANU, FLORIN CONSTANTIN, Tehnici de realizare a două fibule din prima epocă a fierului descoperite în Oltenia ... 5
ERWIN GÁLL, FLORIN MĂRGINEAN, ADRIAN URSUȚIU, Descoperiri arheologice privind populația de la est de Tisa în secolele VI–VII. Studiu de caz: grupul de morminte din situl Nădlac – *1M* (jud. Arad) ... 23
LUMINIȚA ANDREICA-SZILAGYI, SARAH PETER, Analiza antropologică a scheletelor descoperite în situl Nădlac – *1M* (jud. Arad) ... 59
VALENTIN DUMITRAȘCU, Analiza arheozoologică a ofrandelor dintr-un mormânt din perioada avară timpurie din situl Nădlac – *1M* (jud. Arad) ... 71

NOTE ȘI DISCUȚII

EMILIAN TELEAGA, Notă privind caii încornoraţi reprezentaţi pe o cană din tezaurul de la Rogozen ... 81
IULIAN BÎRZESCU, Inscripţii pe vase arhaice de la Tariverde, jud. Constanţa ... 87
ERWIN GÁLL, SZABOLCS NAGY, SARAH PETER, ATTILA TÜRK, FERENC WANEK, Pot fi folosite rezultatele analizelor ^{14}C în interpretări istorice? Cazul sitului funerar din secolul al X-lea de la Cluj-Napoca – *Strada Zápolya* ... 95
EUGEN PARASCHIV-GRIGORE, MIHAI GABRIEL VASILE, O nouă descoperire sigilografică bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea ... 115
LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA, Opinii cu privire atât la cronologia mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, cât şi pe marginea inelului cu camee descoperit în acesta ... 129

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, București, 2020, p. 1–188

TEZE DE DOCTORAT

ANNAMÁRIA-IZABELLA PÁZSINT, Asociațiile private din orașele grecești ale Pontului Euxin (secolele VI a.Chr. – III p.Chr.) 157

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Neculai Bolohan, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos. Componente și relații culturale*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 362 p., 82 pl. (*Cristian Eduard Ștefan)* 171

David M. Lewis, *Greek slave systems in their Eastern Mediterranean context, c. 800–146 BC*, Oxford University Press, Oxford, 2018, xii + 372 p. (*Liviu Mihail Iancu*) 173

Lupescu Makó Maria (főszerkesztő), Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rüss-Fogarasi Enikő (szerkesztő), *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2018, 548 p. *(Sebastian Dobrotă)* 178

ABREVIERI 185

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 71 – 2020 **1–2**

SOMMAIRE

ÉTUDES

ANCA-DIANA POPESCU, VLAD-ŞTEFAN CĂRĂBIŞI, ROBERT SÎRBU, MARTA PETRUNEAC, DANIELA CRISTEA-STAN, MARIN FOCŞĂNEANU, STELIAN MIHĂLCEANU, FLORIN CONSTANTIN, Manufacturing techniques of the two Early Iron Age fibulae discovered in Oltenia 5
ERWIN GÁLL, FLORIN MĂRGINEAN, ADRIAN URSUȚIU, Archaeological discoveries linked to the populations that lived east of Tisza River during 6th–7th centuries. Case study: the grave cluster from Nădlac – *1M* site (Arad County) 23
LUMINIȚA ANDREICA-SZILAGYI, SARAH PETER, Anthropological analysis of human skeletons from Nădlac – *1M* site (Arad County) 59
VALENTIN DUMITRAȘCU, Zooarchaeological analysis of an early avar grave's offerings from Nădlac – *1M* site (Arad County) 71

NOTES ET DISCUSSIONS

EMILIAN TELEAGA, Note on the horned horse represented on a mug in the Rogozen thesaurus 81
IULIAN BÎRZESCU, Inscriptions on Archaic pottery from Tariverde, Constanța County 87
ERWIN GÁLL, SZABOLCS NAGY, SARAH PETER, ATTILA TÜRK, FERENC WANEK, Can one use the results of ^{14}C analysis to perform historical interpretations? The case of the 10th century funerary site in Cluj-Napoca – *Zápolya Street* 95
EUGEN PARASCHIV-GRIGORE, MIHAI GABRIEL VASILE, A recently discovered seal at Nufăru, Tulcea County 115
LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA, Some thoughts regarding the chronology of the tomb no. 10 of the princely church in Curtea de Argeș, as well as about one of the rings found there 129

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, București, 2020, p. 1–188

THÈSES DE DOCTORAT

ANNAMÁRIA-IZABELLA PÁZSINT, The Private Associations from the Greek Cities of the Black Sea (6th century BC – 3rd century AD).. 157

COMPTES RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Neculai Bolohan, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos. Componente şi relaţii culturale*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 362 p., 82 pl. (*Cristian Eduard Ştefan)*................................ 171

David M. Lewis, *Greek slave systems in their Eastern Mediterranean context, c. 800–146 BC*, Oxford University Press, Oxford, 2018, xii + 372 p. (*Liviu Mihail Iancu*) 173

Lupescu Makó Maria (főszerkesztő), Ionuț Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rüss-Fogarasi Enikő (szerkesztő), *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2018, 548 p. *(Sebastian Dobrotă)* 178

ABRÉVIATIONS... 185

TEHNICI DE REALIZARE A DOUĂ FIBULE DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI DESCOPERITE ÎN OLTENIA

ANCA-DIANA POPESCU*, VLAD-ŞTEFAN CĂRĂBIŞI*, ROBERT SÎRBU**, MARTA PETRUNEAC**, DANIELA CRISTEA-STAN**, MARIN FOCŞĂNEANU**, STELIAN MIHĂLCEANU**, FLORIN CONSTANTIN**

Rezumat: În colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" se află două fibule fragmentare, descoperite în cursul secolului al XIX-lea în Oltenia. Din cele două fibule s-a păstrat doar arcul, alcătuit din miez de fier și înveliș de bronz. Prima piesă face parte din categoria fibulelor cu nodozităţi pe arc, iar cea de-a doua are arcul modelat sub forma unor coaste. Ambele piese au fost publicate de Tiberiu Bader în volumul dedicat fibulelor din epoca bronzului și prima epocă a fierului de pe teritoriul României şi pot fi datate în secolele VIII–VII a.Chr.

În cadrul prezentului articol, cele două fibule au fost examinate sub aspectul compoziţiei elementale, prin metoda fluorescenţei de raze X. De asemenea, structura lor a fost investigată cu ajutorul tehnicilor imagistice, obţinându-se, astfel, informaţii relevante privind procedeele prin care acestea au fost realizate.

Cuvinte-cheie: fibule bimetalice, prima epocă a fierului, Oltenia, analize compoziţionale prin fluorescenţă de raze X, tomografie computerizată, tehnici de realizare

Două fibule bimetalice provenind din regiunea Oltenia, fără a avea informații despre locul lor exact de descoperire, au fost examinate în cadrul acestui studiu. Fibulele fac parte din colecția Dimitrie Papazoglu, colecție anticarică intrată, în secolul al XIX-lea, în patrimoniul Muzeului Național de Antichități (în prezent Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române). Cele două piese au fost incluse în volumul lui Tiberiu Bader, dedicat fibulelor din epoca bronzului și prima epocă a fierului de pe teritoriul României, apărut în seria *Prähistorische Bronzefunde*[1]. Fibulele aparţin unor tipuri diferite, însă ambele au fost realizate din două metale, fier şi bronz, foarte probabil prin metoda „cerii pierdute".

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"; e-mails: ancadiana_popescu@yahoo.com; vlad.st.carabisi@gmail.com.

** Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" (IFIN-HH), Departamentul de Fizică Nucleară Aplicată; e-mails: sirbu.robert@ymail.com; marta.petruneac@gmail.com; daniela@nipne.ro; focsaneanumarin@gmail.com; fconst@ifin.nipne.ro; stelian.mihalceanu@nipne.ro.

[1] Bader 1983, p. 83, 91, pl. 28/213, 31/243.

Prima fibulă din Oltenia (nr. inv. 08153) este alcătuită dintr-o tijă de fier peste care a fost turnat bronz, această parte formând arcul fibulei (fig. 1). În vechime, tija de fier continua în afara arcului, din ea fiind făcute câte un resort la fiecare capăt al arcului, portagrafa şi acul. Însă aceste elemente din fier ale fibulei nu s-au păstrat. Pe arc se află trei nodozităţi mari, de formă sferică şi câte un disc la fiecare extremitate a arcului. Un strat de coroziune de culoare verde înveleşte arcul fibulei. La cele două capete, în mijlocul fiecărui disc, este vizibilă tija de fier, de culoare brună. Dimensiuni şi greutate: lungimea arcului fibulei este de 6,9 cm; nodul median are diametrul 2 × 1,8 cm; celelalte două noduri au diametrele de 1,9 × 1,8 cm, respectiv 1,9 × 1,7 cm; cele două discuri de la capete au diametrele egale, 1,5 × 1,4 cm; grosimea arcului între noduri este uşor variabilă, mergând de la 0,7 la 0,8 cm; distanţa între cele trei noduri este egală, fiind de 1 cm pe latura convexă şi de 0,7 cm pe cea concavă; greutatea fragmentului de piesă este de 66,77 g.

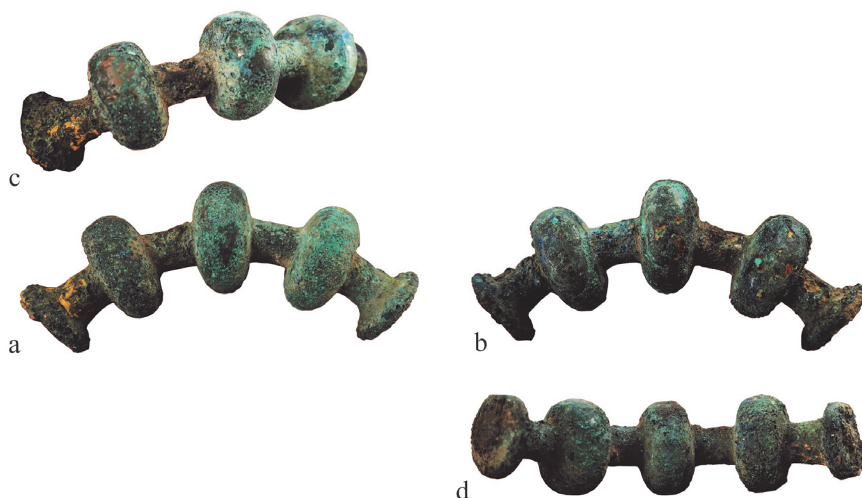

Fig. 1. „Oltenia – 08153”, fibula cu nodozităţi pe arc.

T. Bader a grupat fibulele de acest fel (cu două resorturi, portagrafa în formă de clepsidră şi nodozităţi pe arc) într-o singură categorie, fără să facă diferenţieri în funcţie de numărul de noduri[2]. Conform clasificării lui Stane Gabrovec, piesa ar putea fi încadrată în tipul 5b, alcătuit din fibulele cu 3–4 nodozităţi[3]. Diana Gergova grupează fibulele cu două resorturi şi 3–4 nodozităţi pe arc în tipul BII 1, varianta γ[4]. Piesele au fost datate, în principal, în secolul al VIII-lea a.Chr. Tipul este răspândit,

[2] Bader 1983, p. 91–92, pl. 31/241–250.
[3] Gabrovec 1970, p. 27, 29, harta VIII.
[4] Gergova 1987, p. 45–46.

cu precădere, în Serbia, regiunea Kosovo, România şi nord-vestul Bulgariei[5]. De pe teritoriul României provin încă şase exemplare cu trei sau patru nodozităţi, similare fibulei din Oltenia: fibula cu trei nodozităţi descoperită la Turdaş[6], fibulele cu patru nodozităţi de la Bâlvăneşti (un exemplar)[7], Alba Iulia – *Partoş*[8] (două exemplare), Tărtăria (un exemplar)[9] şi Iaz – *La Dâmb* (un exemplar)[10]. O fibulă cu cinci nodozităţi pe arc a fost descoperită în depozitul Vinţu de Jos III[11]. În privinţa contextului arheologic al fibulelor de acest tip identificate pe teritoriul României, menţionăm că piesele erau, în majoritatea situaţiilor, parte a unor depozite, excepţii fiind fibula de la Turdaş, descoperită izolat şi cea de la Iaz – *La Dâmb*, foarte probabil depusă într-un tumul, ca element al inventarului funerar.

Nu avem informaţii despre rezultatele unor eventuale analize fizico-chimice efectuate asupra fibulelor hallstattiene cu nodozităţi din România. De altfel, nici fibulele similare descoperite în afara României nu s-au bucurat de atenţie din acest punct de vedere. Studiile care le-au avut drept subiect s-au concentrat îndeosebi asupra contextelor arheologice, tipologiei şi datării lor. Ne este cunoscut doar un singur studiu în care patru fibule cu cinci, opt, respectiv 10 nodozităţi descoperite în Slovenia au fost radiografiate pentru a li se putea vedea structura interioară[12]. Rezultatele s-au dovedit a fi interesante. În cazul a două dintre fibule, arcul cu nodozităţi pline din bronz conţinea, pe toată lungimea sa, un miez de fier. O altă fibulă avea arcul cu nodozităţi din bronz, însă nu exista un miez continuu din fier, ci la fiecare capăt al arcului se afla câte o tijă de fier înfiptă în carcasa de bronz a arcului până în dreptul primei nodozităţi. Arcul celei de-a patra fibule era constituit dintr-o tijă continuă de fier învelită într-o carcasă de bronz. Pe arc se aflau opt nodozităţi, al căror mijloc, afirmă autoarea, ar fi fost gol.

Pentru determinarea compoziţiei elementale a fibulei „Oltenia – 08153” au fost folosite spectrometrul portabil Tracer 5^{i} şi spectrometrul staţionar SPECTRO MIDEX, al căror principiu de funcţionare se bazează pe metoda fluorescenţei de raze X. Spectrometrul portabil Tracer 5^{i}, produs de *Bruker Instruments*, utilizează ca sursă de excitaţie un tub de raze X cu anod de rodiu, tensiunea maximă fiind de 40 kV. Mărimea

[5] Informaţii privind variantele acestui tip de fibulă, contextele în care apar, datarea şi răspândirea lor la Gabrovec 1970, p. 27, 29, harta VIII; Bader 1983, p. 91–92; Gergova 1987, p. 45–46; Gumă 1993, p. 227–228; Vasić 1999, p. 60–62; Teržan 2009, p. 204–207, 211.

[6] Bader 1983, p. 91, nr. 250, pl. 31/250.

[7] Bader 1983, p. 91, nr. 241, pl. 31/241.

[8] Bader 1983, p. 91, nr. 247–248, pl. 31/247–248. Este posibil ca depozitul din care fac parte cele două fibule să fi fost descoperit, în realitate, la Blandiana. Vezi Popa, Berciu 1964, p. 96, nota 34; Petrescu-Dîmboviţa 1977, p. 161–162.

[9] Cele două depozite de la Tărtăria (I şi II) au fost doar parţial publicate, astfel încât nu avem informaţii despre numărul exact al fibulelor cu nodozităţi pe arc. Deocamdată, a fost ilustrată doar o singură fibulă de acest tip, aparţinând depozitului Tărtăria II (Borş 2015, p. 55–56, 63 cu fig. 14).

[10] Popescu 1988.

[11] Aldea, Ciugudean 1987, p. 80, 85–86, pl. III/10; Aldea, Ciugudean 1995, p. 214–216, 222 cu fig. 2/13.

[12] Škvor Jernejčič 2017, p. 131–133, 173–175.

fascicolului este de 40 mm^2. Adâncimea analizată este de cca 50 microni, în funcţie de compoziţia probei. Este configurat cu cameră CCD pentru vizualizarea probei analizate. SPECTRO MIDEX are anodul tubului de raze X din molibden, iar detectorul este o cameră cu drift de siliciu, răcită Peltier, fereastra detectorului fiind de beriliu. Mărimea standard a zonei analizate este de 0,7 mm în diametru, putând fi modificată, în funcţie de cerinţe, la 0,2 mm, 0,6 mm, 1 mm sau 2 mm cu ajutorul unui program de calcul încorporat. În cazul de faţă, mărimea zonei analizate a fost fixată la 1 mm.

Analizele au fost făcute atât pe coroziunea de culoare verde care acoperea piesa, cât şi pe suprafaţa curăţată a metalului, imediat sub coroziune. Analizele efectuate pe stratul de coroziune ne dau informații generale despre aliajele folosite[13]. În stratul de coroziune, elementele chimice suferă anumite transformări, iar valorile pe care acestea le ating în stratul de coroziune sau chiar la suprafaţa metalului curăţat sunt diferite de cantităţile detectate în miezul metalului. De exemplu, în coroziune pot fi detectate cantităţi crescute de staniu, plumb, arsen, nichel, stibiu şi argint[14]. Creşterea conținutului de staniu în stratul de coroziune este în directă relație cu scăderea cantităţii de cupru, cauzată de solubilitatea ridicată a ionilor de cupru în sol[15]. În plus, nu toate elementele identificate în stratul de coroziune se regăsesc şi în compoziţia metalului. De exemplu, măsurătorile au indicat elemente chimice precum magneziu, aluminiu, siliciu, fosfor, sulf, care provin din mediul în care au stat îngropate obiectele[16]. Fierul şi zincul sunt elemente care pot fi întâlnite în compoziţia minereului, dar şi în sol, astfel încât apariția lor în stratul de coroziune poate fi o consecință a contaminării[17]. Însă, în cazul de față, cantitatea mare de fier detectată pe capătul fibulei este determinată de prezența tijei de fier din interiorul arcului. Inclusiv măsurătorile efectuate pe suprafaţa curăţată de coroziune a metalului pot da valori mai ridicate ale elementelor majore şi minore comparativ cu cantităţile care există în miezul metalului[18]. Din aceste motive, rezultatele analizelor de suprafaţă trebuie interpretate ţinând seama de toţi factorii care pot induce estimări greşite[19].

În cazul fibulei „Oltenia – 08153”, a fost folosit bronz pentru învelirea tijei de fier a arcului (tabele 1–2). Măsurătorile efectuate cu spectrometrul portabil pe suprafaţa curăţată de coroziune au oferit valori mai crescute ale elementelor chimice identificate, prin comparaţie cu cele indicate de spectrometrul staţionar. Însă, în cazul celui dintâi, fascicolul de raze X a „atins”, foarte probabil, şi o parte din coroziune, pe când zona analizată de spectrometrul staţionar este mult mai mică (1 mm), fascicolul de raze X putând fi „aţintit” cu mai multă precizie pe suprafaţa curăţată a metalulului.

Pe nodozităţi, sub patină, a fost observată prezenţa unui strat subţire de culoare roşcată, distribuit destul de uniform, care acoperea metalul de culoare aurie. Este

[13] Lutz, Pernicka 1996, p. 316, 322.

[14] Figueiredo *et alii* 2007; Orfanou, Rehren 2015.

[15] Robbiola, Blengino, Fiaud 1998; Mödlinger, Piccardo 2013, p. 1073, 1078; Orfanou, Rehren 2015, p. 391–392.

[16] Robbiola, Blengino, Fiaud 1998, p. 2091; Mödlinger, Piccardo 2013, p. 1078–1079.

[17] Orfanou, Rehren 2015, p. 393.

[18] Figueiredo *et alii* 2007; Orfanou, Rehren 2015.

[19] Lutz, Pernicka 1996; Orfanou, Rehren 2015; Roxburgh *et alii* 2019.

posibil ca acest strat roşcat să fie oxid de cupru. Însă, deşi există deosebire de culoare, analizele prin metoda fluorescenţei de raze X efectuate pe stratul roşcat şi pe zonele aurii nu au indicat diferenţe semnificative în compoziţie (tabele 1–2). Cantităţile de cupru şi staniu detectate sunt similare. S-a observat doar că stratul roşcat conţine cantităţi ceva mai scăzute de argint şi nichel.

În stratul de coroziune a fost detectat un conţinut însemnat de plumb, însă, în porţiunile în care coroziunea a fost îndepărtată pentru a se face analize direct pe metalul auriu, valorile plumbului sunt mai mici[20]. Oricum, conţinutul de plumb este ridicat şi variază, foarte probabil, din cauza faptului că plumbul nu se amestecă uniform cu celelalte elemente din aliaj, ci formează granule[21]. Prezenţa unei cantităţi însemnate de plumb (> 4%) ar constitui un indiciu că plumbul a fost adăugat intenţionat în bronz[22], probabil cu intenţia de a scădea punctul de topire şi de a creşte fluiditatea aliajului spre a fi mai uşor de turnat în forme[23].

Zona analizată	Compoziţie elementală (wt%)								
	Cu	Sn	As	Pb	Sb	Ag	Ni	Fe	Alte elemente
Glob 1 (median), zonă laterală cu coroziune verde şi pete ruginii	53,47	22,46	n.d.	16,59	0,47	0,20	0,24	2,84	2,09% Si 1,02% P 0,90% Zn
Glob 1 (median), strat roşcat	75,30	11,91	0,18	9,35	0,36	n.d.	0,21	1,20	0,52% Si 0,80% P 0,11% Zn
Glob 1 (median), zonă aurie	75,33	12,26	0,22	7,33	0,61	n.d.	0,29	1,73	0,68% Mg 0,91% Al 0,28% P
Glob 1 (median), zona laterală opusă, coroziune verde	75,54	13,28	0,20	6,47	0,65	0,13?	0,31	0,84	1,70% Si 0,38% P 0,09% S
Glob 2, zonă laterală, pe coroziune verde	67,36	15,14	0,35	9,22	0,55	0,10	n.d.	2,06	0,42% Mg 1,00% Al 3,17% Si 0,49% P 0.07% Zn
Glob 2, zonă laterală roşcată	69,56	16,64	n.d.	10,27	0,67	0,10?	0,25	1,21	0,40% Si 0,40% P 0,08% Zn?

[20] Pentru informaţii suplimentare privind diferenţele existente între cantitatea de plumb din coroziune şi cea detectată pe suprafaţa curăţată a metalului sau dincolo de ea, vezi, de exemplu, studiile făcute de Figueiredo *et alii* 2007 şi Orfanou, Rehren 2015, p. 392–393.

[21] Orfanou, Rehren 2015, p. 392.

[22] Există mai multe puncte de vedere privind cantitatea minimă de plumb de la care se poate vorbi de un adaos intenţionat. În opinia celor mai mulţi cercetători, nivelul de plumb ar trebui să fie mai mare de 4–5%. Vezi, de exemplu, Pernicka *et alii* 1990, p. 272; Mangou, Ioannou 1997, p. 69; Figueiredo *et alii* 2007, p. 64; Pernicka 2014, p. 256; Orfanou, Rehren 2015, p. 390.

[23] Tylecote 1986, p. 30.

Glob 2, zonă laterală aurie şi coroziune verde	78,92	11,82	0,21	6,91	0,51	n.d.	n.d.	0,75	0,58% Mg 0,16% P 0,09% Zn?
Glob 2, pe muchia convexă, zonă brună	73,85	14,52	0,29	7,65	0,76	0,18	0,24	1,26	0,37% Mg 0,51% Si 0,21% P 0,09% Zn?
Pe unul dintre discuri, coroziune verde şi zonă ruginie	49,38	7,49	n.d.	1,16	0,43	n.d.	n.d.	37,79	0,69% Al 1,93% Si 0,32% P 0,25% S

Tabel 1. Rezultatele analizelor efectuate cu spectrometrul portabil Tracer 5i pe suprafaţa fibulei cu nodozităţi „Oltenia – 08153” (n.d. = nedeterminat).

Zona analizată	**Compoziţie elementală (wt%)**								
	Cu	**Sn**	**As**	**Pb**	**Sb**	**Ag**	**Ni**	**Fe**	**Co**
Glob 1 (median), strat roşcat	84,98	9,67	n.d.	3,96	0,56	n.d.	0,04	0,40	n.d.
Glob 1 (median), zonă aurie	84,66	8,50	n.d.	5,12	0,45	0,13	0,29	0,68	0,04
Glob 2, strat roşcat	81,53	7,65	n.d.	9,72	0,43	n.d.	0,03	0,28	n.d.
Glob 2, zonă aurie	84,11	8,80	n.d.	5,24	0,47	0,13	0,29	0,69	n.d.

Tabel 2. Rezultatele analizelor efectuate cu spectrometrul staţionar SPECTRO MIDEX pe zone fără coroziune ale fibulei cu nodozităţi „Oltenia – 08153” (n.d. = nedeterminat).

Vizualizarea interiorului fibulei este posibilă cu ajutorul tehnicilor imagistice. Practicarea unor secţiuni virtuale succesive longitudinale, orizontale şi tangenţiale prin arcul fibulei ne-a oferit date privind forma, lungimea, grosimea şi numărul segmentelor care compun piesa, precum şi poziția acestora față de pereţii învelişului de bronz. S-a folosit sistemul de tomografie computerizată Nikon XT H 225. Dotat cu o sursă puternică de raze X de tip micro-focus (sistemul funcţionează între 30 şi 225 kV, curentul maxim este de 1 mA, mărimea punctului focal este de 225 µm la 225 W) și detector cu rezoluție spațială de 1900 × 1516 pixeli (cu dimensiunea pixelului de 127 µm), acest echipament asigură o viteză ridicată de achiziție a imaginilor, la o calitate superioară. Cu ajutorul unui software performant, VGStudio MAX 3.0, datele colectate de tomograf sunt ulterior analizate și procesate. În imaginile reconstituite, obiectele sunt redate cu tonuri diferite, în funcţie de densitatea materialelor, de la alb strălucitor şi gri deschis, până la gri foarte închis. Spre exemplu, bronzul este mai dens decât fierul, astfel că în imagini este reprezentat cu nuanţe de gri deschis, pe când fierul este redat cu o nuanţă mai închisă. În funcţie de materialul din care este făcut obiectul, dar şi de grosimea acestuia, parametrii de lucru ai tomografului au fost ajustaţi astfel încât să putem surprinde cât mai multe detalii ale structurii pieselor.

În cazul fibulei „Oltenia – 08153”, cele mai clare imagini ale interiorului acesteia au fost obţinute folosind curent de 130 µA, tensiunea de 215 kV şi două filtre, unul de cupru, având 0,32 mm grosime, celălalt de aluminiu, cu 0,5 mm grosime,

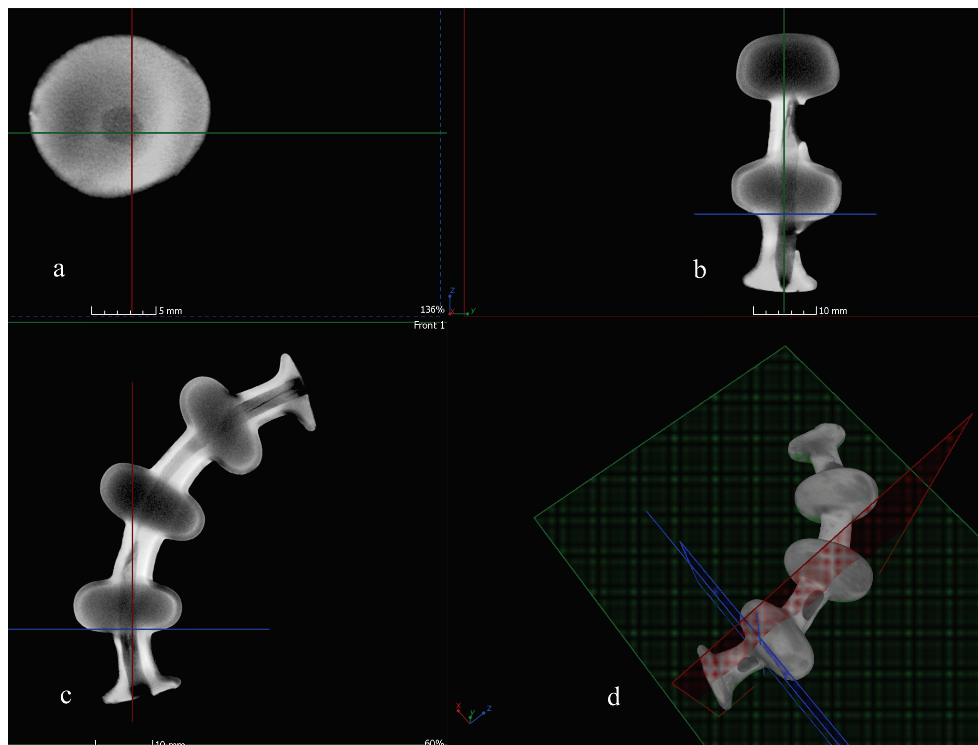

Fig. 2. „Oltenia – 08153”, fibula cu nodozităţi: a. secţiune transversală prin unul dintre noduri; b. secţiune tangenţială prin arcul fibulei; c. secţiune longitudinală prin arcul fibulei; d. poziţionarea planurilor pe corpul fibulei pentru realizarea secţiunilor virtuale.

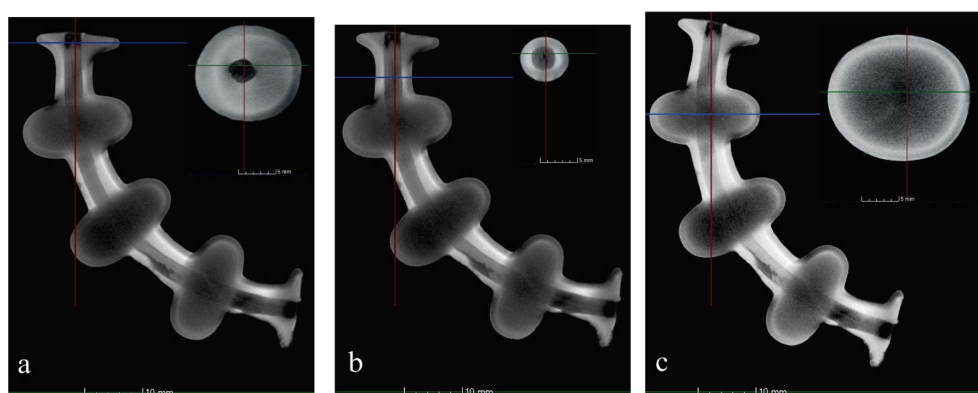

Fig. 3. „Oltenia – 08153”, fibula cu nodozităţi. Imagini reconstituite pe baza secţionării virtuale longitudinale şi transversale a arcului fibulei.

pentru a durifica spectrul energetic (fig. 2–3). Se poate observa că miezul arcului este format dintr-o tijă de fier, fisurată pe alocuri. La capete, tija de fier este rectangulară în secţiune, devenind apoi rotundă către mijloc. Peste tija de fier se află un înveliş din bronz, reprezentat în imagini, în special în zonele cu o grosime mai mică ale arcului, cu tonuri de gri deschis şi alb strălucitor. Tija de fier este mai apropiată de latura convexă a învelişului de bronz, iar pe aproximativ jumătate din lungimea arcului este mai apropiată şi de una dintre laterale (fig. 2b–c). De altfel, în două mici porţiuni situate de-o parte şi cealaltă a unuia dintre nodurile de la extremităţi, învelişul de bronz este deteriorat, iar tija ar fi fost vizibilă dacă nu era acoperită de produşi de coroziune (fig. 2d). În imaginile reconstituite, cele trei noduri de pe arc au o înfăţişare mai aparte. La exterior este vizibil un înveliş cu o grosime uniformă, de cca 1,5 mm grosime, care corespunde stratului de coroziune de culoare verde şi stratului roşcat aflat imediat sub acesta. Materialul de culoare aurie aflat sub stratul roşcat pare să fie mai puţin dens, fiind reprezentat în imagini cu o nuanţă de gri închis. Potrivit examenului microscopic şi analizelor elementale, metalul auriu aflat sub stratul roşcat este tot bronz şi, prin urmare, ar trebui să aibă o densitate similară cu cea a restului carcasei de bronz care înglobează tija de fier. Foarte probabil, din cauza grosimii nodurilor, mare parte din radiaţie este atenuată şi nu reuşeşte să pătrundă până în zona lor centrală[24]. Aceasta ar fi, credem noi, posibila explicaţie pentru nuanţele de gri închis care caracterizează interiorul nodozităţilor în imaginile reconstituite, tija de fier devenind, astfel, foarte greu de vizualizat.

Dacă ar fi să comparăm cu rezultatele obţinute de Brina Škvor Jernejčič, ca urmare a examinării fibulelor hallstattiene cu nodozităţi din Slovenia, fibula „Oltenia – 08153" ar avea o structură similară (noduri pline şi o tijă de fier continuă) cu cea a fibulei cu cinci nodozităţi descoperită în mormântul 230 de la Ljubljana[25].

Cea de-a doua fibulă din Oltenia (nr. inv. 08154) păstrează doar arcul, alcătuit, la o primă vedere, dintr-o tijă de fier peste care s-a turnat cupru sau bronz. Ca şi în cazul fibulei precedente, tija de fier continua în afara arcului în vechime, din ea fiind făcute resorturile, portagrafa şi acul. Şi tot ca în cazul fibulei anterioare, aceste elemente din fier ale fibulei nu se mai păstrează. Prin raportare la alte exemplare întregi din bronz sau fier, aparţinând aceluiaşi tip, se poate presupune că portagrafa a avut formă de clepsidră. În privința aspectului învelişului de cupru sau bronz, se poate observa că acesta a fost modelat sub forma unor coaste, destul de bine reliefate. Coastele sunt mai late pe muchia convexă şi subţiate pe cea concavă. Dimensiuni şi greutate: lungimea este de 7,2 cm; diametrul coastelor de pe arc variază între 1 × 0,9 cm şi 1,1 × 1 cm; greutatea este de 45,39 g. Potrivit clasificării lui Bader, piesa aparţine variantei D a categoriei de fibule cu două resorturi şi portagrafă în formă de clepsidră[26]. Fibula din Oltenia este similară cu fibulele încadrate de Gabrovec în tipul 5c[27] sau cu cele grupate

[24] Vezi discuţiile legate de *cupping effect artifact* la Barret, Keat 2004, p. 1680; Stelzner, Gauß, Schuetz 2016, p. 88–89, fig. 13.

[25] Škvor Jernejčič 2017, p. 131–133, 173–174, fig. 9/1a–b.

[26] Bader 1983, p. 81–84.

[27] Gabrovec 1970, p. 29, harta VIII.

de Gergova în tipul B II1, varianta ε[28]. Astfel de fibule ocupă un spațiu larg, fiind întâlnite, în principal, în morminte din sud-vestul României, nord-vestul Bulgariei, Serbia, datate în a doua jumătate a secolului al VIII-lea şi prima jumătate a secolului al VII-lea a.Chr.[29]. Cea mai mare concentrare a lor se află de-a lungul Dunării, în zona Porților de Fier.

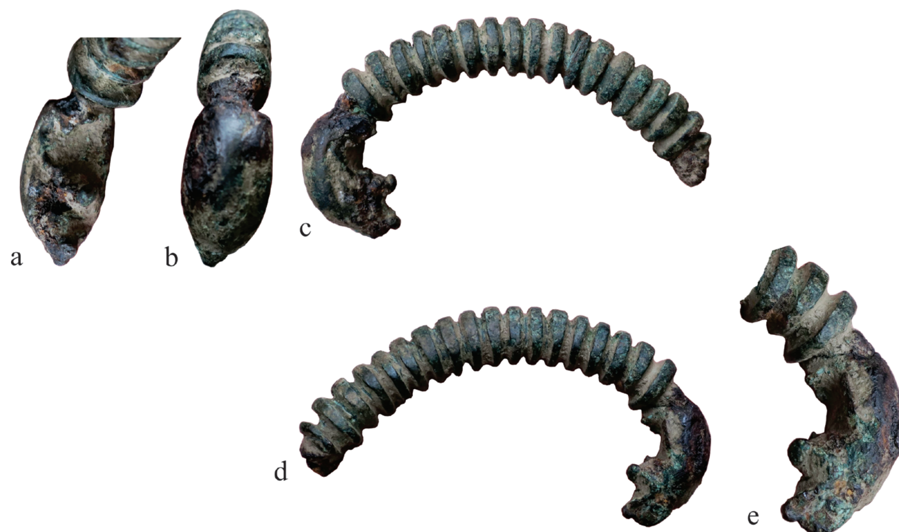

Fig. 4. „Oltenia – 08154”, fibula cu arcul modelat sub formă de coaste.

Fibula „Oltenia – 08154” este acoperită cu o patină de culoare verde. La unul dintre capetele arcului pare că a fost adăugată o bucată de metal de formă ovoidală, având lungimea de 2,4 cm, grosimea de 0,9 cm şi lățimea maximă de 1,2 cm. Această presupunere iniţială a noastră a fost confirmată de rezultatele analizelor prin metoda fluorescenţei de raze X[30]. Măsurătorile au fost făcute doar pe stratul de coroziune de pe arc şi de pe bucata de metal ovoidală (cea din urmă acoperită cu coroziune verde şi brună). S-a putut constata că învelişul cu coaste proeminente al arcului a fost realizat din bronz (cele două măsurători efectuate au indicat 17,17%, respectiv 19,56% Sn), care conţinea şi o cantitate însemnată de plumb (4,37%, respectiv 4,23% Pb) (tabel 3). Cu certitudine, cantităţile de staniu şi plumb sunt mai scăzute în interiorul metalului, comparativ cu valorile detectate în coroziune. Nu putem spune, pe baza acestor date, dacă plumbul a fost adăugat intenţionat în aliaj sau a fost folosit minereu de cupru bogat în plumb.

[28] Gergova 1987, p. 46.

[29] Gabrovec 1970, p. 29, harta VIII; Bader 1983, p. 81–84; Gumă 1993, p. 228; Ciocea Safta 1996, p. 188; Popović, Vukmanović 1998, p. 31–32; Vasić 1999, p. 57–59; Bâsceanu 2015–2016; Bâsceanu 2018.

[30] A fost folosit spectrometrul Bruker Tracer 5^{i}, cu care a fost analizată şi fibula cu nodozităţi.

Zona analizată	Compoziţie (wt%)									
	Cu	**Sn**	**As**	**Pb**	**Sb**	**Ag**	**Ni**	**Fe**	**Co**	**Zn**	**Alte elemente**
Coaste, patină verde	67,08	17,17	0,35	4,37	0,88	0,40	0,21	1,23	n.d.	0,12	0,69% Mg 1,70% Al 4,82% Si 0,90% P
Coaste, patină verde	60,39	19,56	0,39	4,23	0,84	0,47	0,26	2,34	n.d.	n.d.	2,56% Al 7,31% Si 0,58% P 0,22% Ti
Bucată ovoidală, patină verde	67,24	1,08	0,82	0,91	1,16	0,30	n.d.	6,53	n.d.	0,14	4,61% Al 16,34% Si 0,26% P 0,47% Ti
Bucată ovoidală, patină verde	65,79	2,08	n.d.	0,57	1,00	0,28	0,15	17,51	n.d.	0,12	3,11% Mg 4,99% Al 2,96% Si 0,92% P 0,31% S
Bucată ovoidală, patină maronie	58,47	1,13	0,67	0,89	0,83	0,32	n.d.	31,99	0,17?	0,08?	0,39% Mg 1,12% Al 3,20% Si 0,43% P 0,15% S 0,06% Bi?

Tabel 3. Rezultatele analizelor efectuate cu spectrometrul portabil pe suprafaţa fibulei cu coaste „Oltenia – 08154” (n.d. = nedeterminat).

Analizele elementale efectuate pe produşii de coroziune de pe bucata de metal ovoidală au indicat o compoziţie diferită de cea a învelişului cu coaste, aceasta fiind realizată din bronz sărac în staniu, în care plumbul apare doar ca element minor (tabel 3). Identificarea unui conţinut ridicat de fier (31,99% Fe) pe una dintre părţile laterale ale acestei bucăţi de metal ovoidale se poate explica prin apropierea tijei de fier interioare de suprafaţa măsurată. Prin urmare, este evident că, în cazul acestei fibule, ne aflăm în faţa a două compoziţii diferite: bronz cu un conţinut mai ridicat de staniu pentru arc şi bronz sărac în staniu pentru reparaţie.

Ca şi în cazul fibulei precedente, parametrii de lucru ai tomografului au fost setaţi astfel încât să se obţină o imagine clară a structurii interne: curent de 130 μA, tensiunea de 215 kV şi două filtre, unul de cupru, cu o grosime de 0,3 mm, celălalt de aluminiu, gros de 0,5 mm. Astfel, se poate observa că arcul fibulei este făcut dintr-un bronz cu porozitate ridicată (fig. 5). Interiorul învelişului de bronz este străbătut de o tijă de fier, aflată la distanță egală față de muchiile convexă şi concavă, dar uşor mai apropiată de una dintre laterale în zona de maximă arcuire. Capetele tijei sunt groase şi aproximativ rectangulare în secțiune, în timp ce mijlocul acesteia este mai subțire şi circular. Tija este fisurată longitudinal în porțiunile mai groase. În zona de maximă curbură a arcului pot fi observate câteva goluri.

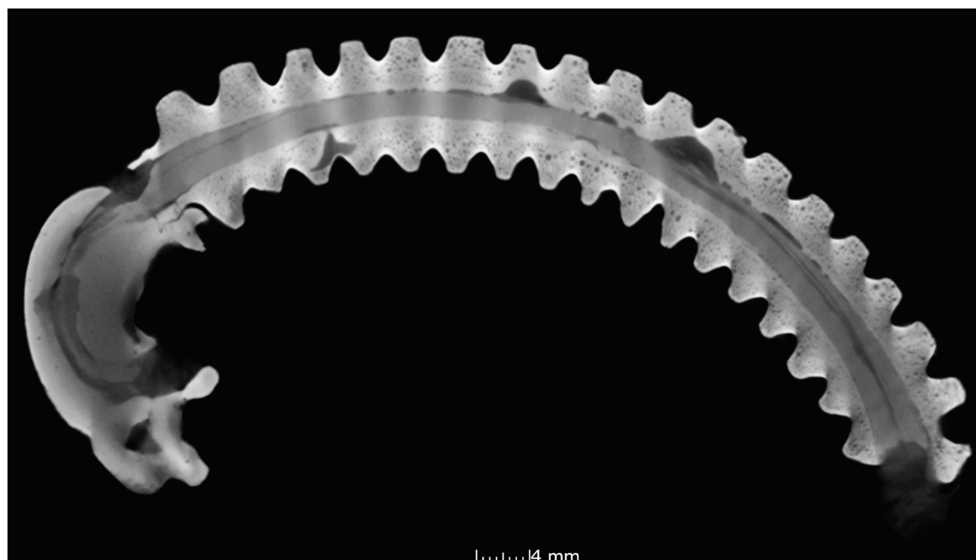

Fig. 5. „Oltenia – 08154”, fibula cu arcul modelat sub formă de coaste. Secţiune virtuală longitudinală prin arc.

La unul dintre capetele arcului, acolo unde tija de fier ieşită din arc ar fi trebuit să se răsucească şi să formeze resortul, se observă că aceasta iese din interiorul arcului, însă pătrunde în bucata de metal ovoidală. Potrivit analizelor elementale şi tomografice, este evident că această bucată de metal, cu o compoziţie distinctă de cea a arcului fibulei, dar şi cu o porozitate mai scăzută comparativ cu cea a învelişului de bronz al arcului, a fost adăugată într-un moment ulterior confecţionării fibulei. Una dintre secţiunile longitudinale virtuale arată că o parte din arcul de bronz este suprapus în zona concavă de o parte a acestei bucăţi ovoidale (fig. 4e; 5). Am interpretat prezenţa acestei bucăţi de metal de formă ovoidală drept dovadă a reparării fibulei. Aceeaşi interpretare a fost dată şi în cazul fibulei de la Dubravica, din estul Serbiei, de către Rastko Vasić[31]. În prezent se păstrează un număr mic de fibule de acest tip cu resturi de reparaţii: două găsite în Serbia (Dubravica şi Novi Banovci)[32], un exemplar în nord-vestul Bulgariei, regiunea Vrača (Caravec)[33] şi o altă piesă în sud-estul României (la Căscioarele)[34].

Revenind la piesa „Oltenia – 08154”, este foarte probabil ca tija de fier să se fi rupt la un moment dat. Piesa a fost reparată (poate pentru că era un exemplar cu valoare socială ridicată), fiindu-i adăugată o tijă de fier care s-o continue pe cea veche.

[31] Vasić 1999, p. 58 (nr. cat. 361).
[32] Vasić 1999, p. 58 (nr. cat. 361 şi 364).
[33] Gergova 1987, p. 46 (nr. cat. 178).
[34] Sîrbu, Damian, Ciocea 1993, p. 207, fig. 4/2a–b.

De altfel, pe una dintre lateralele fibulei, coastele sunt uşor mai lăţite şi aplatizate, reprezentând, posibil, un indiciu că fibula a fost purtată cu această parte prinsă de haine şi, prin urmare, folosită un timp mai îndelungat (fig. 4d–e). Totuşi, nu excludem nici varianta ca aceste coaste să se fi aplatizat în timpul în care modelul de ceară a stat în contact cu o suprafaţă mai dură.

Secțiunile virtuale longitudinale, transversale şi tangențiale făcute prin mica bucată de metal de la capătul arcului au indicat prezența a trei tije de fier în interiorul acesteia. Una dintre tijele de fier, poziționată mai aproape de una dintre lateralele bucății de metal, este tija veche, venită din interiorul arcului (fig. 6). Aceasta s-a rupt în vechime în zona resortului, fapt indicat şi de traiectoria sa curbă în interiorul bucăţii de metal. O a doua tijă, scurtă, se afla mai aproape de cealaltă laterală, iar rolul ei a fost, foarte probabil, acela de a ajuta la o mai bună fixare a tijei principale, care urma să ia locul celei rupte (fig. 8). Între aceste două tije a fost fixată o a treia, viitoarea tijă principală (fig. 7). Această tijă nu a supraviețuit până astăzi, dar ea este cea care ieşea prin capătul bucăţii ovoidale şi din ea au fost reconstituite ulterior, în vechime, celelalte elemente componente ale fibulei (posibil

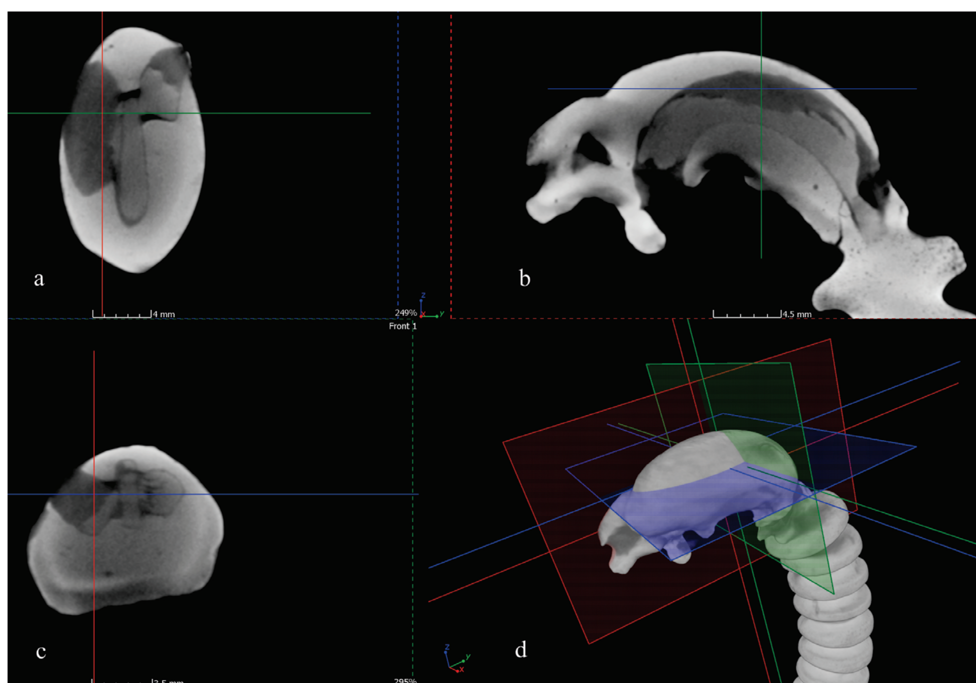

Fig. 6. „Oltenia – 08154", fibula cu arcul modelat sub formă de coaste. Imagini ale interiorului bucăţii de metal ovoidale: a. secţiune tangenţială, fiind vizibile cele trei tije de fier; b. secţiune longitudinală, fiind vizibilă tija de fier iniţială; c. secţiune transversală, fiind vizibile grosimile celor trei tije de fier; d. poziţionarea planurilor pe bucata de metal ovoidală pentru realizarea secţiunilor virtuale.

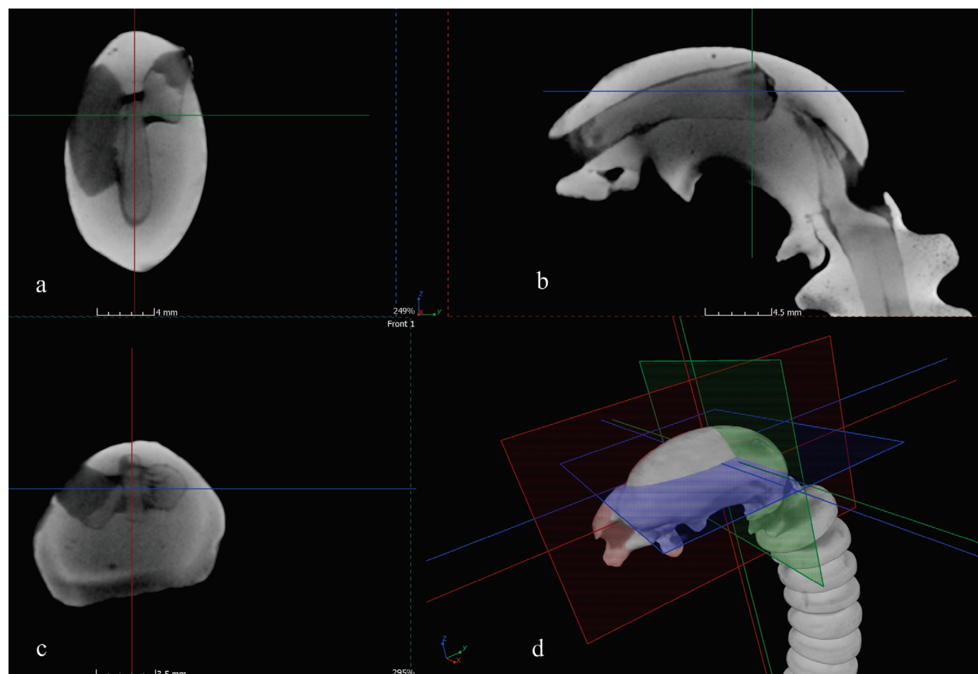

Fig. 7. „Oltenia – 08154”, fibula cu arcul modelat sub formă de coaste. Imagini ale interiorului bucăţii de metal ovoidale: a. secţiune tangenţială, fiind vizibile cele trei tije de fier; b. secţiune longitudinală, fiind vizibilă tija de fier care urma să ia locul celei rupte; c. secţiune transversală, fiind vizibile grosimea tijei de fier iniţiale şi a celei care a înlocuit-o; d. poziţionarea planurilor pe bucata de metal ovoidală pentru realizarea secţiunilor virtuale.

un resort, acul sau portagrafa). Poate că, înainte să fie turnată bucata de metal (tot prin metoda „cerii pierdute”), cele trei sârme au fost legate între ele. Probabilitatea este mai mare ca resortul rupt în timpul utilizării fibulei şi reparat să fi fost cel dinspre ac, acesta fiind supus unei presiuni mai mari decât resortul dinspre portagrafă.

*

Folosită iniţial în medicină, de unde a fost apoi preluată pentru studiul mumiilor, tomografia computerizată este tot mai des utilizată în ultimii ani şi pentru examinarea obiectelor arheologice[35]. Tehnica imagistică reprezintă singura modalitate de a vizualiza interiorul obiectelor, fără ca acestea să fie afectate în vreun fel, păstrându-li-se integralitatea.

Prin examinarea celor două fibule hallstatiene din Oltenia, folosind tomografia computerizată şi fluorescenţa de raze X, au fost obţinute informaţii privind compoziţia metalelor utilizate, dimensiunile şi aspectul diferitelor segmente componente, starea

[35] De exemplu, Anderson 1995; Haneca *et alii* 2012; Pavel *et alii* 2013; Sanger 2016; Karl *et alii* 2014; Kozatsas *et alii* 2018.

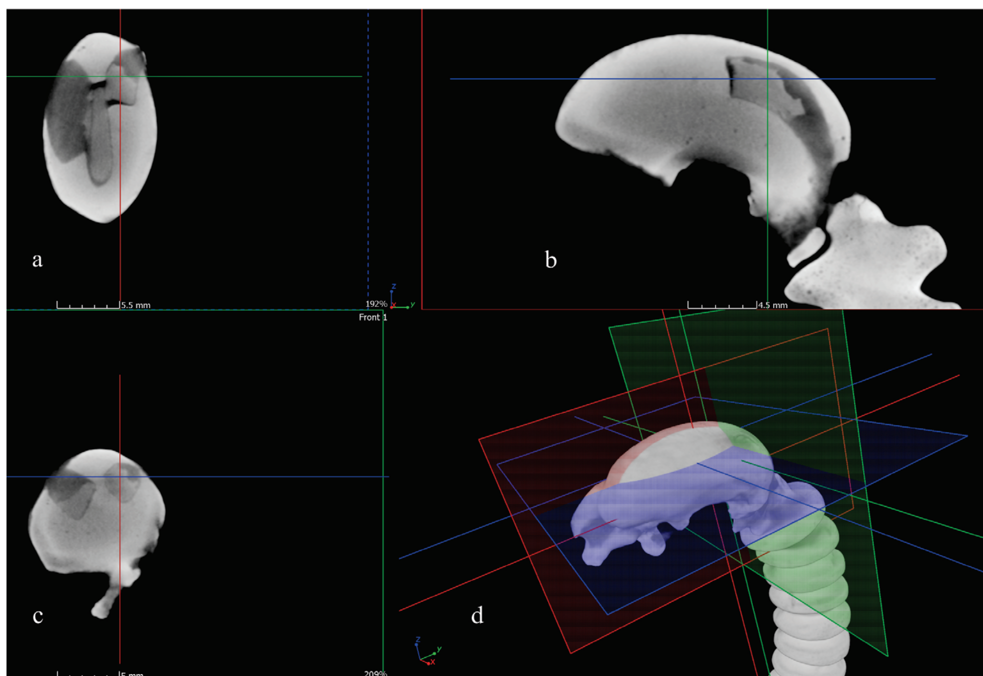

Fig. 8. „Oltenia – 08154”, fibula cu arcul modelat sub formă de coaste. Imagini ale interiorului bucăţii de metal ovoidale: a. secţiune tangenţială, fiind vizibile cele trei tije de fier; b. secţiune longitudinală, fiind vizibilă tija de fier folosită pentru fixarea celei principale; c. secţiune transversală, fiind vizibile grosimea tijei de fier iniţiale şi a celei de-a treia, care a ajutat la fixarea tijei principale; d. poziţionarea planurilor pe bucata de metal ovoidală pentru realizarea secţiunilor virtuale

lor de conservare, felul în care acestea au fost îmbinate; pe scurt, dispunem acum de informaţii relevante privind tehnicile de realizare a respectivelor piese. De asemenea, s-au putut face observaţii asupra procedeelor prin care a fost reparată o fibulă.

BIBLIOGRAFIE

Aldea, Ciugudean 1987 — I.A. Aldea, H. Ciugudean, *Depozitul hallstattian Vinţu de Jos III*, Apulum 24, 1987, p. 79–89.

Aldea, Ciugudean 1995 — I.A. Aldea, H. Ciugudean, *Der dritte hallstattzeitliche Depotfund von Vinţu de Jos, Kr. Alba, Siebenbürgen*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, p. 213–223.

Anderson 1995 — T. Anderson, *Analysis of Roman Cremation Vessels by Computerized Tomography*, JAS 22, 1995, p. 609–617.

Bader 1983 — T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV, 6, München, 1983.

Barret, Keat 2004 — J.F. Barret, N. Keat, *Artifacts in CT: Recognition and Avoidance*, RadioGraphics 24, 6, 2004, p. 1679–1691.

Bâsceanu 2015–2016	M. Bâsceanu, *Considerations regarding the Early Iron fibulae discovered in Desa (2002-2016)*, Oltenia 22–23, 2015–2016, p. 22–38.
Bâsceanu 2018	M. Bâsceanu, *Early Iron Age fibulae from Desa-„Castravița" discovered in 2017 and 2018*, Oltenia 25, 2018, p. 89–96.
Borş 2015	C. Borş, *Depozitele de bronzuri Tărtăria I şi Tărtăria II*, în H. Ciugudean, G. Bălan (eds.), *Artizanii epocii bronzului. Descoperiri recente de depozite de bronzuri în Transilvania*, Catalog de expoziție, Alba Iulia, 2015, p. 51–64.
Ciocea Safta 1996	E. Ciocea Safta, *Necropola tumulară de pe Ostrovu Mare*, SCIVA 47, 2, 1996, p. 159–190.
Figueiredo *et alii* 2007	E. Figueiredo, M. de Fátima Araújo, R.J. Cordeiro Silva, J.C. Senna-Martinez, *Corrosion of bronze alloy with some lead content: implications in the archaeometallurgical study of Late Bronze Age metal artefacts from "Fraga dos Corvos" (North Portugal)*, în C. Derigny, R. Van Langh, I. Joosten, B. Ankersmit (eds.), *Metal 07, Book 1, When Archaeometry and Conservation Meet, Interim Meeting of the ICOM-CC Metal WG Amsterdam, 17-21 September 2007*, Amsterdam, 2007, p. 61–66.
Gabrovec 1970	S. Gabrovec, *Dvozankaste ločne fibule. Doprinos k problematici začetka železne dobe na Balkanu in v Jugovzhodnih Alpah*, Godišnjak. Centar za Balkanološka Ispitivanja 8, 6, 1970, p. 5–65.
Gergova 1987	D. Gergova, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, PBF XIV, 7, München, 1987.
Gumă 1993	M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BiblThrac 4, Bucureşti, 1993.
Haneca *et alii* 2012	K. Haneca, K. Deforce, M.N. Boone, D. Van Loo, M. Dierick, J. Van Acker, J. Van den Bulcke, *X-ray sub-micron tomography as a tool for the study of archaeological wood preserved through the corrosion of metal objects*, Archaeometry 54, 5, 2012, p. 893–905.
Karl *et alii* 2014	S. Karl, D. Jungblut, H. Mara, G. Wittum, S. Krömker, *Insights into manufacturing techniques of archaeological pottery: Industrial X-ray computed tomography as a tool in the examination of cultural material*, în M. Martinón-Torres (ed.), *Craft and Science: International perspectives on archaeological ceramics*, Doha, 2014, p. 253–261.
Kozatsas *et alii* 2018	J. Kozatsas, K. Kotsakis, D. Sagris, K. David, *Inside out: Assessing pottery forming techniques with micro-CT scanning. An example from Middle Neolithic Thessaly*, JAS 100, 2018, p. 102–119.
Lutz, Pernicka 1996	J. Lutz, E. Pernicka, *Energy Dispersive X-Ray Fluorescence Analysis of Ancient Copper Alloys: Empirical Values for Precision and Accuracy*, Archaeometry 38, 2, 1996, p. 313–323.
Mangou, Ioannou 1997	H. Mangou, P.V. Ioannou, *On the Chemical Composition of Prehistoric Greek Copper-Based Artefacts from the Aegean Region*, ABSA 92, 1997, p. 59–72.
Mödlinger, Piccardo 2013	M. Mödlinger, P. Piccardo, *Corrosion on prehistoric Cu-Sn-alloys: the influence of artificial environment and storage*, Applied Physics A, 2013, p. 1069–1080.

Orfanou, Rehren 2015 — V. Orfanou, T. Rehren, *A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts*, AAS 7, 2015, p. 387–397.

Pavel *et alii* 2013 — C. Pavel, C. Suciu, F. Constantin, R. Bugoi, *X-ray computed tomography investigations of Cucuteni ceramic statuettes*, Documenta Praehistorica 40, 2013, p. 323–332.

Pernicka 2014 — E. Pernicka, *Provenance Determination of Archaeological Metal Objects*, în B.V. Roberts, C.P. Thornton (eds.), *Archaeometallurgy in Global Perspective*, New York, 2014, p. 239–268.

Pernicka *et alii* 1990 — E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, A.P. Grimanis, *On the composition and provenance of metal artefacts from Poliochni on Lemnos*, OJA 9, 3, 1990, p. 263–298.

Petrescu-Dîmboviţa 1977 — M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.

Popa, Berciu 1964 — A. Popa, I. Berciu, *Contribution à l'étude des dépôts d'objets hallstattiens*, Dacia N.S. 8, 1964, p. 87–100.

Popescu 1988 — O. Popescu, *Piese de bronz dintr-un tumul din zona Iaz-Dîmb, judeţul Caraş-Severin*, Tibiscum 7, 1988, p. 275–276.

Popović, Vukmanović 1998 — P. Popović, M. Vukmanović, *Vajuga-Pesak Early Iron Age cemetery / Vajuga Pesak nekropola starijeg gvozdenog doba*, Belgrad, 1998.

Robbiola, Blengino, Fiaud 1998 — L. Robbiola, J.-M. Blengino, C. Fiaud, *Morphology and mechanisms of formation of natural patinas on archaeological Cu-Sn alloys*, Corrosion Science 40, 12, 1998, p. 2083–2111.

Roxburgh *et alii* 2019 — M.A. Roxburgh, S. Heeren, D.J. Huisman, B.J.H. Van Os, *Non-destructive survey of early Roman copper-alloy brooches using portable X-ray fluorescence spectrometry*, Archaeometry 61, 1, 2019, p. 55–69.

Sanger 2016 — M. Sanger, *Investigating pottery vessel manufacturing techniques using radiographic imaging and computed tomography: Studies from the Late Archaic American Southeast*, JAS: Reports 9, 2016, p. 586–598.

Sîrbu, Damian, Ciocea 1993 — V. Sîrbu, P. Damian, E. Ciocea, *Deux tombes d'inhumation du premier age du fer découvertes à Căscioarele, dépt. de Călăraşi),* CCDJ 10, 1993, p. 207–215.

Škvor Jernejčič 2017 — B. Škvor Jernejčič, *Starejšeželeznodobne gomile na Gorenjskem. Žgani grobovi pri Vili Prah in na Koroški cesti v Kranju / Early Iron Age tumuli in the Gorenjska region. Cremation burials at Vila Prah and Koroška cesta in Kranj*, ArhVestnik 68, 2017, p. 117–196.

Stelzner, Gauß, Schuetz 2016 — J. Stelzner, F. Gauß, P. Schuetz, *X-ray computed tomography for non-destructive analysis of early Medieval swords*, Studies in Conservation 61, 2, 2016, p. 86–101.

Teržan 2009 — B. Teržan, *Kaukasischen Symbolgut in Südosteuropa – Bemerkungen zu Goldfibeln von Michałków – Fokoru – Dalj*, în J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel (eds.), *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v.Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 25, Rahden/Westf., 2009, p. 190–216.

Tylecote 1986 — R.F. Tylecote, *The prehistory of metallurgy in the British Isles*, Londra, 1986.

Vasić 1999 R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*, PBF XIV, 12, Stuttgart, 1999.

MANUFACTURING TECHNIQUES OF THE TWO EARLY IRON AGE FIBULAE DISCOVERED IN OLTENIA

ABSTRACT

In the collections of the "Vasile Pârvan" Institute of Arheology there are two fragmentary double-looped bow fibulae discovered in the 19th century in Oltenia. Only the bows of the fibulae were preserved, composed of a bronze shell over an iron core. The first belongs to the type with knobbed bow and the other to the type with ribbed bow. Both fibulae were published by Tiberiu Bader in the volume concerning the Late Bronze Age and Early Iron Age fibulae in Romania, and can be dated in the 8th–7th centuries BC.

In this article, the two fibulae were examined through non-invasive methods: X-ray fluorescence and X-ray computed tomography. The elemental composition of the two fibulae determined using XRF showed that the iron rod was covered with a shell made of copper-tin alloy also containing a higher level of lead. The images provided by X-ray computed tomography yielded information on the structure of the fibulae, the dimensions, aspect and state of preservation of the components and the way in which they were manufactured. Both fibulae were most likely manufactured through lost-wax casting. Another important observation was made regarding the repair of one of the fibulae. For this, bronze with a low content of tin and also a low level of lead was used.

Keywords: bimetallic fibulae, Early Iron Age, Oltenia, X-ray fluorescence analyses, X-ray computed tomography, manufacturing techniques

LIST OF TABLES AND CAPTIONS

Table 1. Results of the XRF analyses performed on the corrosion layer and cleaned metal of the knobbed bow fibula "Oltenia – 08153" using the portable Tracer 5i spectrometer (n.d. = not detected).

Table 2. Results of the XRF analyses performed on the cleaned metal of the knobbed bow fibula "Oltenia – 08153" using the stationary SPECTRO MIDEX spectrometer (n.d. = not detected).

Table 3. Results of the XRF analyses performed on the corrosion layers of the ribbed bow fibula "Oltenia – 08154" using the portable Tracer 5i spectrometer (n.d. = not detected).

Fig. 1. "Oltenia – 08153", the knobbed bow fibula.

Fig. 2. "Oltenia – 08153", the knobbed bow fibula. a. virtual cross-section of a knob; b. virtual tangential section of the bow; c. virtual longitudinal section of the bow; d. 3D object with transversal, longitudinal and tangential planes.

Fig. 3. "Oltenia – 08153", the knobbed bow fibula. Reconstructed images based on the virtual longitudinal and transversal sections of the bow.

Fig. 4. "Oltenia – 08154", the ribbed bow fibula.

Fig. 5. "Oltenia – 08154", the ribbed bow fibula, virtual longitudinal section of the bow.

Fig. 6. "Oltenia – 08154", the ribbed bow fibula. Reconstructed images showing the inner area of the ovoid metal piece. a. tangential section showing the three iron rods; b. longitudinal section showing the original iron rod. c. cross-section showing the thicknesses of all three iron rods; d. 3D object with transversal, longitudinal and tangential planes.

Fig. 7. “Oltenia – 08154”, the ribbed bow fibula. Reconstructed images showing the inner area of the ovoid metal piece. a. tangential section showing the three iron rods; b. longitudinal section showing the new iron rod, added to replace the old one; c. cross-section showing the thicknesses of the old and new iron rods; d. 3D object with transversal, longitudinal and tangential planes.

Fig. 8. “Oltenia – 08154”, the ribbed bow fibula. Reconstructed images showing the inner area of the ovoid metal piece. a. tangential section showing the three iron rods; b. longitudinal section showing the third iron rod, used to fasten the main rod better; c. cross-section showing the thicknesses of the old iron rod and the third one used to fasten the new iron rod; d. 3D object with transversal, longitudinal and tangential planes.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE PRIVIND POPULAȚIA DE LA EST DE TISA ÎN SECOLELE VI–VII. STUDIU DE CAZ: GRUPUL DE MORMINTE DIN SITUL NĂDLAC – *1M* (JUD. ARAD)

ERWIN GÁLL*, FLORIN MĂRGINEAN**, ADRIAN URSUȚIU***

Rezumat: Cele patru morminte analizate în cadrul acestui studiu pot fi datate, pe baza ritualurilor funerare specifice, în a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea și prezintă, în mare, caracteristici comune mormintelor din zona de la est de Tisa[1].

Complexele funerare au fost descoperite în cadrul sitului Nădlac – *1M*, care se află la 7 km nord de actualul curs al Mureşului şi la 5 km nord-est de oraşul Nădlac, pe traseul autostrăzii Nădlac – Sibiu, tronsonul Nădlac – Pecica. Pe lângă analiza celor patru morminte descoperite în cadrul acestui sit, autorii încearcă să facă o scurtă trecere în revistă a diverselor aspecte legate de dezvoltarea diferitelor concepte privitoare la evoluția populațiilor, probabil nomade, în spațiul de la est de Tisa.

Cuvinte-cheie: descoperiri funerare, morminte, ritual funerar, perioada avară timpurie, Mureșul de Jos

I. INTRODUCERE

Cercetările arheologice preventive pe traseul Autostrăzii Nădlac – Sibiu, tronsonul Nădlac – Pecica, lotul 1 şi breteaua de legătură cu oraşul Nădlac, au dus la descoperirea mai multor situri din diferite perioade istorice. În urma diagnosticului de teren, ocazionat de proiectul investiţional de infrastructură, situl *1M* (necunoscut până la data începerii investigaţiilor arheologice) a fost delimitat în toamna anului 2012, între km 0+000 – 0+300, în apropierea graniței româno-maghiare (fig. 1), de către o

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

** Complexul Muzeal Arad; e-mail: finnlands@gmail.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca; e-mail: ursutiua@yahoo.com.

[1] Am preferat formula „spațiul de la est de Tisa” pentru numirea arealului tratat ca fiind încetățenită în literatura arheologică a secolelor VI–VII. Din punct de vedere spațial, tipurile de ansambluri funerare analizate se întind din zona mijlocie a Banatului (Mokrin, Serbia) până în zona Nireadului (Nyíregyháza, Ungaria), fără să formeze un bloc unitar. Putem remarca faptul că aceste caracteristici funerare nu depășesc spre vest râul Tisa și doar în zona Transdanubia s-au documentat morminte cu aspecte ritualice asemănătoare. Singura schiță de răspândire a acestor locuri funerare realizată de către Gábor Lőrinczy este greșită, acesta neluând în considerare necropolele din Serbia. Lőrinczy 2017, Abb. 2.

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, București, 2020, p. 23–57

echipă a Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca[2]. Pe suprafața de cca 1,5 ha, decapată mecanic integral, au fost descoperite 86 de complexe arheologice (fig. 2; 3/1), reprezentând: locuinţe adâncite de mari dimensiuni, cuptoare, morminte, gropi menajere de dimensiuni variate, cu sau fără inventar, numeroase șanțuri.

Printre complexele conturate în cadrul sitului Nădlac – *1M*, aparținând unor perioade istorice diferite, au fost cercetate și patru morminte, parte a unei mici necropole, care sunt analizate în actuala contribuție (fig. 4). Studiul arheologico-istoric a fost completat de analiza osemintelor umane[3] şi de cea a resturilor osteologice animale, depuse ca ofrandă într-unul dintre morminte[4].

II. LOCALIZAREA GEOGRAFICĂ A DESCOPERIRILOR

Situl Nădlac – *1M* se află la 7 km nord de actualul curs al Mureşului și la 5 km nord-est de oraşul Nădlac. Unitatea geografică căreia îi aparţine această zonă este Câmpia înaltă de vest sau banato-crișană[5], partea estică a Câmpiei Panonice. Zona Nădlac se încadrează în categoria câmpiilor de tip piemontan-terminal sau a câmpiilor tabulare cu loess, care aveau aspect de piemont, şi care a rămas mai înălţată în cadrul câmpiei joase subsidente. Aceasta reprezintă un rest dintr-un mare con de dejecţie, în cazul de faţă un con al Mureşului[6]. Grupul de morminte se afla pe o pantă uşoară, care se delimita de peisajul apropiat (fig. 3/2).

III. METODOLOGIA DE CERCETARE

Decaparea suprafeţei sitului a fost efectuată cu excavatoare cu lame de taluz. După eliminarea stratului vegetal, care avea, în medie, o grosime de aproximativ 0,20 m, s-a trecut la decaparea unor straturi de până la 0,10–0,20 m. După ce au fost înlăturate aceste niveluri depoziționale, au fost delimitate complexele care s-au putut contura în stratul de cultură.

În cazul mormintelor descoperite în cadrul sitului Nădlac – *1M*, gropile sepulcrale au fost delimitate în cadrul unor complexe mai mari, atribuite altor perioade

[2] Cercetările arheologice preventive au fost realizate de un colectiv format din: Sorin Ilie Cociş (responsabil științific), Ferencz Szabolcs (responsabil sector), Vlad Andrei Lăzărescu, Coriolan Horaţiu Opreanu, Adrian Ursuţiu, Korneliu Cumurciuk, Malvinka Urák, Alpár Dobos, Silvia Mustaţă (IAIA Cluj), Costin Daniel Țuţuianu (MCDR Deva), Cristina Cordoş, Ana Ignat, Alexandra Cociş, Mátéfi Ágota Ferencz, Mihai Vlad Săsărman, Andrei Mihai, Gelu Copos, Marian Lie, Narcis Ciobanu, Paul Petric, Alexandru Brehuescu, Tamás Balogh, Ştefania Cizmar.

[3] Andreica Szilagyi, Peter 2019.

[4] Dumitrașcu 2019.

[5] Posea 1997, p. 11–12.

[6] Posea 1997, p. 34.

istorice. Din această cauză, delimitarea gropilor mormintelor nu s-a putut face cu exactitate (cum a fost cazul complexului 77).

Conectarea a două proiecte de infrastructură a dus la descoperirea, la mai puțin de 400 m vest, spre granița româno-maghiară, a unui sit atribuit de colegii de la Szeged perioadei medievale timpurii. În cadrul acestui sit, pe lângă morminte cu nișă laterală, a fost cercetată parțial și o așezare, toate complexele fiind datate în perioada târzie a Khaganatului Avar[7]. Deci, este foarte posibil ca mormintele prezentate de noi să poată fi puse în legătură cu o parte dintre descoperirile efectuate în țara vecină.

IV. DESCRIEREA MORMINTELOR

Complexele funerare (fig. 4) investigate în cadrul sitului *1M*, patru la număr, sunt: complexul 77 (fig. 5), complexul 78 (fig. 6), complexul 81 (fig. 7) și complexul 86 (fig. 8–9). Toate cele patru complexe suprapun altele, databile, pe baza artefactelor descoperite, fie în preistorie, fie în perioada sarmatică.

Dintre complexele analizate în cazul de față, trei dintre ele (78, 81 și 86) sunt orientate pe direcția E–V, iar unul, complexul 77, este orientat N–S. Aproape toate sunt lipsite de inventar, doar în complexul 77, lângă rotula scheletului, a fost identificată o piesă fragmentară de fier, provenind de la o cataramă. Rămâne discutabilă datarea în secolele VI–VII a complexului 77, cu orientare N–S, asupra căreia, în lipsa unor analize radiocarbon, ne vom păstra și noi rezervele. Înhumații au fost depuși în decubit dorsal, cu brațele pe torace (complexul 77), pe abdomen (complexul 78) sau întinse pe lângă corp (complexul 86).

Complexul 77 (fig. 5)

Mormânt de inhumație. Orientare: N–S. Forma gropii sepulcrale: la conturare pare să fi fost dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Mormântul secționează o groapă de mari dimensiuni, mai veche, din care cauză delimitarea formei și adâncimii a fost relativă. Lungimea gropii: ± 1,70 m. Adâncime: cca 0,70 m.

Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu capul întors spre stânga (est). Brațele au fost îndoite din cot și aduse pe torace. Membrele inferioare întinse și apropiate spre călcâie. Lungimea scheletului: 164,7 cm.

Sex: *masculin*. Vârsta: *adultus,* 18–23 de ani[8].

Inventar funerar: o cataramă de fier, foarte corodată, aparent de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, lângă rotula stângă.

[7] Pópity 2015.
[8] Andreica Szilagyi, Peter 2020, p. 60.

Complexul 78 (fig. 6)

Mormânt de inhumație. Orientare: NE–SV. Forma gropii sepulcrale: la conturare s-a delimitat o groapă de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite și pereții ușor oblici. Fundul gropii este ușor înclinat dinspre membrele inferioare spre craniu. Mormântul suprapune o groapă mai veche. Lungimea gropii: 1,96 m. Adâncime: 0,40 m.

Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu brațele îndoite din cot și aduse pe abdomen și membrele inferioare întinse.

Lungimea scheletului: 151 cm.

Sex: nu poate fi precizat. Vârsta: *infans* II, 12–13 ani[9].

Complexul 81 (fig. 7)

Mormânt de inhumație. Orientare: NE–SV. Forma gropii sepulcrale: la conturare s-a delimitat o groapă de formă dreptunghiulară, vizibilă mai ales în partea vestică. Pereții gropii sunt ușor oblici, iar fundul este drept. Având în vedere că partea mediană a defunctului lipsește, este foarte posibil ca mormântul să fi fost deranjat de o groapă ulterioară, care l-a suprapus parțial. Lungimea gropii: 1,90 m. Adâncime: 1,00 m.

După poziția oaselor păstrate *in situ,* defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu capul întors spre dreapta (nord-vest) și membrele inferioare întinse.

Lungimea scheletului: 135 cm.

Sex: nu poate fi precizat. Vârsta: *infans* I–II, 7,5–8 ani[10].

Complexul 86 (fig. 8–9)

Mormânt de inhumație. Orientare: ENE–VSV. Forma gropii sepulcrale: delimitarea mormântului s-a făcut în cadrul unui complex, de mari dimensiuni, mai vechi, groapa defunctului fiind de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite. Pereții gropii sunt ușor oblici și formează spre fund o mică treaptă. Fundul gropii este drept. Dimensiunile gropii la conturare: lungime de 2,05 m şi lăţime de aproximativ 0,67 m.

Defunctul a fost depus în decubit dorsal, cu capul ușor întors spre stânga. Brațul drept este ușor îndoit din cot și adus pe bazin, iar brațul stâng este întins pe lângă defunct. Membrele inferioare sunt întinse și apropiate spre călcâie.

Lungimea scheletului: 144,8 cm.

Sex: feminin. Vârsta: *adultus*, 30–33 de ani[11].

Depuneri de ofrandă animală: în zona stângă a capului – un craniu de vacă; pe ambele părți ale înhumatului – părți din membrele aceluiași animal (*Bos taurus*

[9] Andreica Szilagyi, Peter 2020, p. 63.
[10] Andreica Szilagyi, Peter 2020, p. 67.
[11] Andreica Szilagyi, Peter 2020, p. 68.

adult); deasupra membrului inferior drept – un vițel (*Bos taurus* juvenil)[12]. Din cauza condițiilor de descoperire, nu au putut fi observate urmele sicriului, dar, în orice caz, corpul defunctului a fost separat de resturile tranșate ale animalului depus în mormânt.

Din zona falangelor membrului inferior drept, a fost recuperat un fragment ceramic, probabil rulat și fără relevanță în ceea ce privește mormântul în cauză.

V. RITUALURILE FUNERARE ȘI ANALOGIILE REGIONALE

Ritualurile funerare documentate în cadrul sitului Nădlac – *1M* se înscriu în repertoriul caracteristic zonei de la est de Tisa[13]. Cele patru morminte – deși aproape lipsite de obiecte de inventar – pot fi datate, pe baza ritualurilor funerare specifice, în a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea și prezintă, în mare, caracteristici comune cu mormintele de la est de Tisa. Printre ritualurile tipice (dar nu în mod exclusiv[14]) spațiului de la est de Tisa, care caracterizează și descoperirile funerare din situl Nădlac – *1M*, menţionăm următoarele:

1. orientarea E–V (respectiv variantele acesteia: NE/SE – SV/NV);

2. mai rare sunt orientările N–S, motiv pentru care nu putem afirma cu certitudine că mormântul reprezentat de complexul 77 aparține secolelor VI–VII;

3. mormintele așa-numite compuse, în cadrul cărora, din punct de vedere al organizării/amenajării interne, defunctul a fost separat de ofrande: 1. morminte cu nișă de tip catacombă; 2. morminte cu trepte; 3. morminte cu nișă laterală; în cazul sitului Nădlac – *1M*, am putut documenta, în cazul complexului 86, un mormânt cu groapa săpată în trepte laterale, specific acestei perioade;

4. caracteristica definitorie a ritualului de înmormântare în această regiune o constituie, fără îndoială, depunerile de ofrande din animale sacrificate, cum este cazul complexului 86.

Până la ora actuală, în spațiul de la est de Tisa, în afară de un număr redus de animale depuse întregi (doar cai și, în câteva cazuri, oi)[15], mult mai numeroase au fost situațiile în care, în morminte, au fost depuse anumite părți tranșate din aceste animale. Dintre aceste tipuri de depuneri, un număr important îl reprezintă oasele de cai, vite, oi și capre[16]. În situaţiile în care unele părți din animale au fost alese ca ofrande de

[12] Dumitrașcu 2020.

[13] O analiză sintetică a realizat Gábor Lőrinczy, conţinând doar siturile funerare din Ungaria, fără un repertoriu al descoperirilor. Lőrinczy 1998; Lőrinczy 2016, p. 155–165; Lőrinczy 2017, p. 137–165.

[14] Spre exemplu, nu sunt cunoscute numai morminte orientate E–V, ci și V–E sau SV–NE (de exemplu, Kövegy – *Nagy-földek*, M 28). În acest sens, vezi Lőrinczy 2017, p. 137–138.

[15] Gulyás 2015, p. 499.

[16] Nu avem la îndemână o statistică regională, doar analize în cazul unor situri, precum Kövegy și Nădlac – *3M-N*. Benedek, Marcsik 2017, tabelul 2; Gáll 2017, fig. 12, 53.

alimente (precum păsări), acestea au fost depuse mai ales lângă capul defunctului (la fel și recipientele ceramice)[17].

4.1. În cazul mormântului reprezentat de complexul 86, au fost identificate, pe ambele trepte ale mormântului, despărțite spațial de decedat, la distanță de cca 20–25 cm, craniul, membrele distale, respectiv prima vertebră dintr-o vacă domestică adultă (*Bos taurus*), care prezintă urme de la lama ustensilei cu care s-a făcut tranșarea. De remarcat este faptul că au fost depuse părți care nu conțin carne[18]. Situația este foarte asemănătoare cu descoperirile de la Kövegy – *Nagy-földek* (mormântul 12, aparținând unei femei de 23–25 de ani)[19] și de la Makó – *Mikocsa halom*[20], două situri funerare aflate la cca 5 km, respectiv 19 km, de situl Nădlac – *1M* (fig. 10). Se remarcă faptul că și în mormântul de femeie amintit (nr. 12) au fost depuse rămășițe tot de la o vită femelă, adultă.

Acest tip de depunere, doar părți din vite adulte sacrificate, este caracteristic regiunii de la est de Tisa (cum este și cazul complexului 86), dar mai este cunoscut și în alte locuri, cum ar fi Szekszárd – *Bogyiszló út* (*Transdanubia*)[21].

4.2. În schimb, în zona bazinului și a femurului drept, a fost descoperit scheletul complet al unui vițel nou-născut. Depunerea oaselor tranșate ale unui vițel este cunoscută, nu departe de situl Nădlac – *1M*, din mormântul 12 de la Kövegy – *Nagy-földek*, aparținând de asemenea unei femei[22] (fig. 10).

Deși în dezbaterea științifică este mereu prezentă ideea că ritualul depunerii în morminte de animale întregi în aceeaşi groapă cu defunctul ar lipsi din mormintele siturilor funerare cunoscute de la est de Tisa[23], situația din situl Nădlac – *1M* ne atrage atenția asupra pericolului generalizărilor. Acest lucru poate fi interpretat ca o nevoie perpetuă a specialiștilor – derivată din metodologia naționalistă – de a avea o imagine în alb și negru, aspect de care ar putea fi legată concepția uniformizării culturale[24].Totuși, rămânem la părerea că socio-psihologia micro-comunitară, pe lângă aspectele generale, cunoaște și o serie de atitudini excepționale, care nu pot fi explicate.

[17] Mărginean 2017.

[18] Vezi Dumitrașcu 2020, p. 71, 74.

[19] Benedek, Marcsik 2017, p. 371–372, fig. 7, 24.

[20] Gulyás *et alii* 2018, fig. 1.

[21] Gulyás 2015, p. 504. Totodată, dorim să menționăm că nici pe departe nu au fost repertoriate/publicate toate descoperirile funerare, astfel că asemenea afirmații ar trebui tratate cu maximă atenție. Pentru publicarea sitului funerar de la Szekszárd – *Bogyiszló út*, vezi Rosner 1999.

[22] Benedek, Marcsik 2017, p. 371–372, fig. 7.

[23] „Az eltemetett kisszámú egész állat döntő többsége ló, ezek száma nem éri el a 20-at. Valamennyit az elhunyttal közös sírba temették, tőle elválasztva." (Lőrinczy 2016, p. 157).

[24] Această atitudine statică (necunoscută în general în societăți) – și cu date arheologice – a fost criticată și în altă parte: „Therefore, we may say that this inflexible, static concept preferring quantity does not reckon with the mobility of smaller or larger communities, or with social motives such as marriage, mingling, the different decisions affecting these communities made by the elite of the Khaganate, and the like." (Gáll, Romát 2016, p. 445).

Totodată, ar trebui să repertoriem toate fenomenele de asemenea natură (numite de noi „excepții”), ca să putem observa dacă acest tablou al ritualurilor funerare este atât de uniform sau această impresie este doar o construcție științifică.

VI. O STATISTICĂ A SITURILOR FUNERARE DIN ZONA MUREȘULUI DE JOS DIN PRIMA PARTE A EPOCII AVARE[25] ȘI PROBLEMA PRIMEI GENERAȚII DE „AVARI CUCERITORI” DE LA EST DE TISA

Prezența cea mai mare a descoperirilor funerare, denumite în literatura de specialitate „orizontul funerar de la est de Tisa”, este localizată în zona Mureș – Criș – Tisa, zona sudică a Mureșului, până la Mokrin[26]. În acest spațiu, există o concentrare importantă, care se rărește în direcția nordică, respectiv la nord de Criș, unde se află un număr mult mai mic de situri funerare cercetate[27]. Până acum, nu s-a realizat un repertoriu extins, ilustrat pe o hartă, care să cuprindă toate microregiunile de la est de Tisa, apărând doar cartări parțiale, pentru zona Mureș – Criș – Tisa și Banat[28]. Potrivit statisticii realizate de către Gábor Lőrinczy, descoperirile de acest gen de la est de Tisa sunt reprezentate de circa 230 de situri funerare, cu un număr total de 1700 de morminte[29]. Cele mai mari necropole au fost cercetate la Szegvár (495 de morminte)[30] și, respectiv, la Makó (peste 251 de morminte)[31]. Restul siturilor funerare descoperite în aceste zone se remarcă mai ales prin grupuri de morminte.

Pe teritoriul actual al României, se cunoșteau, până în anul 2010, doar câteva descoperiri, cum sunt cele de la Peregu Mare[32], mormântul de orfevru descoperit la Felnac, cu orientarea E–V și depuneri de părți de cal[33], și mormintele de la Felnac – *Complexul zootehnic*, descoperite în anul 1975[34]. La acestea se adaugă mormântul orientat N–S descoperit la Sânpetru German, datat cu monedă emisă în perioada 616–625 de împărații Heraclius și Heraclius Constans[35]. Numărul acestor descoperiri funerare s-a mărit considerabil, odată cu demararea unor lucrări de infrastructură

[25] Așa cum am specificat și în altă parte, în locul segmentării în trei perioade a epocii avare (ceea ce, din punct de vedere metodologic, este și imposibil de realizat atât de precis și uniform pentru un spațiu așa de mare, vezi Stadler 2008), am preferat varianta simplă, respectiv flexibilă: prima și a doua parte a epocii avare, vezi Gáll 2017, p. 145–147.

[26] Ranisavljev 2007. Având în vedere însă caracterul deficitar al cercetării atât în Banatul sârbesc, cât și în România, este greu de precizat extinderea geografică a acestor tipuri de situri funerare.

[27] În acest sens, vezi: Lőrinczy, Rácz 2014; Lőrinczy, Gulyás 2018.

[28] Lőrinczy 1998. Pentru liste cu descoperiri funerare din Banat, vezi Gáll, Romát 2016, p. 457–466: Appendix 2.

[29] Lőrinczy 2016, p. 156.

[30] Situl funerar este încă nepublicat; pentru o prezentare generală, vezi Lőrinczy 1992.

[31] Balogh 2016.

[32] Hampel 1900, p. 113–114; Gáll 2017, pl. 252–254.

[33] Dömötör 1900.

[34] Zdroba, Barbu 1976, p. 47–50; Mărginean, Băcueț 2015, p. 216–220.

[35] Dörner 1960.

sau edilitare, cele mai bune exemple fiind săpăturile din zona Nădlac (complexe din perioada avară în siturile *1M*, *3M-N*, *3M-S*, *7M* și *9M*), respectiv din zona localității Pecica (complexe din perioada avară în siturile Forgaci, situl 15, Est – *Smart Diesel*, *Duvenbeck* și Rovine), ajungându-se la cca 120 de morminte, față de cele câteva cunoscute până acum.

În lucrarea de față, fără a avea intenția de a realiza un repertoriu pentru teritoriul de la Tisa până la Carpații Apuseni și Munții Banatului, am încercat alcătuirea unei liste de descoperiri din prima parte a perioadei avare (cca 570–670/700), axate strict pe linia Mureșului Inferior, până la confluența cu Tisa[36].

Sit funerar	***Nr. de morminte***	***Datare***	***Literatură***
Nădlac – *9M* (1)	10 morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Gáll 2017, p. 22–25, pl. 3–9, 132–136, 228–229.
Nădlac – *3M-N* (2)	24 de morminte	a doua treime a secolului al VII-lea	Gáll 2017, p. 116–143, pl. 92–131, 205–227, 244–251.
Nădlac – *1M* (3)	patru morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	prezentul studiu.
Peregu Mare (4)	descoperiri izolate	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Gáll 2017, pl. 252–254.
Apátfalva (5)	descoperiri izolate, un mormânt	prima jumătate a secolului al VII-lea	Kisléghi Nagy 1911, p. 319; *ADAM* 2002, vol. I, p. 24; Kisléghi Nagy 2010, p. 86.
Makó (6)	251 de morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Balogh 2016.
Magyarcsanád (7)	descoperiri izolate, câteva morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1961, p. 140–141, Taf. CCVIII; *ADAM* 2002, vol. I, p. 230–231.
Csanádpalota (8)	descoperiri izolate	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Balogh 2014, p. 97, 3. kép 2, 2. táb. 3.
Kövegy (9)	17 morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Benedek, Marcsik 2017.
Pecica – *Smart Diesel* (10)	nouă morminte (?)	secolul al VII-lea – secolul al VIII-lea?	Mărginean 2017, p. 145–146, pl. 3; alte opt morminte descoperite în anul 2017, inedite.

[36] Din cauza faptului că nu există deocamdată date clare, descoperirile de la Pecica – *Forgaci* nu au fost integrate în tabelul cu descoperiri (vezi Luca 1993, planul 1).

Pecica – *Situl 15/1* (11)	patru morminte	primele două treimi ale secolului al VII-lea	inedite.
Pecica – *situl 15/2* (12)	42 de morminte	secolele VII–VIII	inedite.
Sânpetru German – *Goliat* (13)	groapă de sacrificiu	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Dörner 1970, p. 456.
Sânpetru German – *Magazin* (14)	un mormânt	a doua treime a secolului al VII-lea	Dörner 1960.
Felnac – *Magaspart* (15)	un mormânt	a doua treime a secolului al VII-lea	Dömötör 1900; Dömötör 1901; Hampel 1905, vol. II, p. 392–396, fig. 1–26, p. 747–751, vol. III, Taf. 446; Rácz 2014, p. 152–156, Taf. 9–18.
Sânnicolau Mare / Saravale – *Mina Major* (16)	un mormânt	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Medeleţ 1998.
Kiszombor – *Situl E* (17)	13 morminte	primele două treimi ale secolului al VII-lea	Móra 1932, p. 57–58; *ADAM* 2002, p. 201–202.
Kiszombor – *Situl J* (18)	descoperiri izolate	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Kürti 1994, p. 380.
Kiszombor – *Situl O* (19)	șapte morminte	prima treime a secolului al VII-lea	Csallány 1939, p. 122–126; *ADAM* 2002, p. 201.
Kiszombor – *Situl B* (20)	opt morminte	prima treime a secolului al VII-lea	Móra 1932, p. 56, 59; Csallány 1939, p. 170; *ADAM* 2002, p. 201.
Ferencszállás – *Lajtár Gy. halma* (21)	opt morminte	primele două treimi ale secolului al VII-lea	Csallány 1940, p. 122, pl. XVI/8; Kalmár 1943, p. 154–155, pl. XXV/17; Gál 1984, p. 50–51; *ADAM* 2002, p. 139.
Klárafalva – *Situl B* (22)	17 morminte	prima jumătate/primele două treimi ale secolului al VII-lea	Párducz 1931, p. 84–85; *ADAM* 2002, p. 204–205.
Klárafalva – *Situl C* (23)	un mormânt	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	*ADAM* 2002, p. 205.
Klárafalva – *Situl G* (24)	șase morminte	prima jumătate/primele două treimi ale secolului al VII-lea	*ADAM* 2002, p. 205.
Klárafalva – *Hegyesi földje* (25)	un mormânt	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	*ADAM* 2002, p. 205–206.

Deszk – *Situl D* (26)	12 morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1943.
Deszk – *Situl G* (27)	58 de morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1939, p. 126–129, Taf. I/2, IV, VI, VIII/6–12.
Deszk – *Situl H* (28)	22 de morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	*ADAM* 2002, vol. I, p. 110.
Deszk – *Situl L* (29)	13 morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1939, p. 122, 137, 140; *ADAM* 2002, vol. I, p. 110.
Deszk – *Situl O* (30)	opt morminte	prima jumătate/primele două treimi ale secolului al VII-lea	Csallány 1969–1971, p. 13–16, Abb. 1, Taf. I–II; *ADAM* 2002, vol. I, p. 110.
Deszk – *Situl P* (31)	șase morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1940, Taf. XIII; Kalmár 1943, p. 152–153, Taf. XXIV/11, Taf. XXV/2; *ADAM* 2002, vol. I, p. 111.
Deszk – *Situl R* (32)	cinci morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1940, p. 122; *ADAM* 2002, vol. I, p. 111–112.
Deszk – *Situl S* (33)	un mormânt	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1940, p. 122; *ADAM* 2002, vol. I, p. 112.
Deszk – *Situl Sz* (34)	32 de morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	Csallány 1968; *ADAM* 2002, vol. I, p. 112.
Deszk – *Situl T* (35)	71 de morminte	primele două treimi ale secolului al VII-lea	Csallány 1968; *ADAM* 2002, vol. I, p. 112–113.
Szőreg – *Homokbánya* (36)	un mormânt	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea	*ADAM* 2002, vol. I, p. 366.
Pecica – *Rovine/ Căprăvanul Mic* (37)	două morminte	a doua parte a secolului al VI-lea – prima jumătate a secolului al VII-lea (analiza ^{14}C: 670–730)	Mărginean 2015, p. 174–176[37].
Felnac – *Complexul zootehnic* (38)	două morminte	mijlocul secolului al VII-lea	Mărginean, Băcueț 2015.

Tabel 1. Descoperiri funerare în zona Mureșului Inferior.

[37] Mormintele au fost atribuite, în mod eronat, unui interval cronologic mai târziu (vezi Mărginean 2015), reanalizarea și republicarea descoperirilor de la Pecica – *Rovine* fiind în curs. Analizele ^{14}C au fost realizate în laboratorul RoAMS din cadrul Institutului de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”.

Ce concluzii am putea trage în urma acestei repertorieri?

1. Dintre cele 38 de situri funerare, în aproape toate cunoaștem depuneri de părți de animale (vite, cai, capre, oi, păsări). În anumite cazuri, în morminte au fost depuse schelete întregi de cai (Deszk – *Situl T*, M 32), dar, în principal, părți de cai, și, uneori, împreună cu piese de harnașament (ex.: Nădlac – *3M-N*, M 351, Sânpetru German).

2. Dintre cele 664 de morminte repertoriate, care pot fi puse în legătură cu modul de viață al populațiilor de la est de Tisa, un număr mare de morminte (peste 251) a fost înregistrat doar într-un singur sit funerar, cel de la Makó, în majoritatea celorlalte cazuri fiind vorba de complexe izolate și de grupuri, ajungând până la 10 morminte[38].

3. O problemă și mai importantă ridicată de aceste situri este încadrarea lor cronologică. Așa cum putem vedea, de cele mai multe ori, datarea se poate face doar larg, adică între a doua jumătate a secolului al VI-lea și prima jumătate/primele două treimi ale secolului al VII-lea. În mult mai puține cazuri, aceste situri funerare sau morminte singulare au putut fi datate mai precis:

1. a doua parte a secolului al VI-lea – prima parte al secolului al VII-lea (Pecica – *Rovine* în urma analizelor ^{14}C);

2. prima treime a secolului al VII-lea (?) (Kiszombor – situl B);

3. primele două treimi ale secolului al VII-lea (Deszk – *Siturile O* și *T*, Kiszombor – *Siturile E* și *O*, Ferencszállás – *Lajtár Gy. halma*, Klárafalva – *Siturile B* și *G*);

4. prima jumătate a secolului al VII-lea (Apátfalva, Pecica – *Situl 15/1*);

5. a doua treime a secolului al VII-lea (Felnac – *Magaspart*, Nădlac – *3M-N*, Sânpetru German – *Magazin*).

Ce putem deduce din aceste date? În primul rând, faptul că, în afară de mormintele de la Pecica – *Rovine* (având orientare V–E și un inventar necunoscut în mormintele din acest orizont funerar), nu cunoaștem niciun mormânt databil în mod sigur în ultima treime a secolului al VI-lea, cu alte cuvinte nu este documentată prima generație de cuceritori în această regiune a Mureșului Inferior. Însă această problemă a datării nu este una micro-regională, caracteristică doar acestei zone, ci absolut generală pentru perioada timpurie a epocii avare în tot Bazinul carpatic. Într-un studiu anterior, Csanád Bálint a analizat această problemă și a putut afirma că mormintele primei generații de cuceritori avari lipsesc, practic, cu desăvârșire[39], ceea ce ar putea fi o explicație pentru absența lor și din zona Mureșului Inferior.

[38] Această problemă va fi dezbătută într-un alt articol, în care vom analiza descoperirile de la Pecica – *Smart Diesel*.

[39] Bálint 1995, p. 310–311.

VII. SITUL DE LA NĂDLAC, DESCOPERIRILE FUNERARE DE LA EST DE TISA ȘI TEORIILE PRIVIND ANALOGIILE EST-EUROPENE

Având în vedere faptul că arheologia epocii migrațiilor și perioadei medievale timpurii din estul și centrul Europei este puternic legată de conceptele național-darwiniste ale secolului al XIX-lea[40], respectiv linear-evoluționiste, practicând metoda lineară și/sau retrospectivă[41] și argumentarea mixtă[42], cercetătorii au căutat și au și găsit descoperiri funerare de care au legat aceste situri din zona dintre Tisa – Mureș – Criș. Astfel, unele dintre aceste descoperiri în context funerar au fost puse pe seama migrației, aspect de care ar putea fi legat și grupul de morminte din situl Nădlac – *1M*.

Încă din primele decenii ale secolului XX, unul dintre reprezentanții de marcă ai arheologiei maghiare din aceea vreme, Dezső Csallány, în urma cercetărilor întreprinse la Deszk, Kiszombor și Szőreg (de către autorul menționat, precum și de către Ferenc Móra), a descoperit situații funerare similare în zona estică a Europei. Potrivit gândirii predominante prezente în cercetare la acea vreme, acesta le-a asociat cu o populație cunoscută din izvoarele scrise, și anume cutrigurii.

Teoria lui Csallány din 1934 a marcat în mod profund evoluția cercetării, observațiile lui din anii ’30 ai secolului trecut au rămas neschimbate timp de aproape 70 de ani, chiar dacă, în unele cazuri, au apărut păreri într-un fel contrare (de exemplu, a lui Béla Kürti). Pentru o mai clară prezentare a abordărilor problemei, am încercat să sistematizăm cronologic evoluția acestor teorii.

Autor	**Macro-grup menționat în izvoare**	**Caracteristici funerare ale grupului**
Dezső Csallány (1934)[43]	cutriguri	caracteristici „orientale”: mormântul de la Zinovjev
Dezső Csallány (1939)[44]	avari	analogii presupuse cu ritualurile funerare din Siberia și Mongolia (mormintele cu nișă)
János Harmatta (1954)[45]	cutriguri-bulgari	analogii cu înmormântările „bulgare” de pe Volga
Gyula Török (1973)[46]	populație cutrigură, având însă și origini sarmatice	pe baza săpăturilor de pe Volga Inferioară, având mai mult analogii legate de forma gropilor
Péter Somogyi (1987)[47]	populație cutrigură, identificată pe baza izvoarelor scrise la nordul Mării Negre	a. ritualuri asemănătoare între zonele Mării Negre și Bazinul carpatic: a.1. orientările E–V asemănătoare în ambele spații; a.2. morminte cu trepte; a.3. înmormântări parțiale cu cai

[40] Frank 1987.
[41] Privind istoricul cercetării din Bazinul carpatic, vezi Langó 2005.
[42] În limba română, singura analiză în acest sens a fost realizată de către A.Gh. Niculescu (1997).
[43] Csallány 1934, p. 212.
[44] Csallány 1939, p. 133–134.
[45] Harmatta 1954, p. 205.
[46] Török 1973, p. 130.
[47] Somogyi 1987, p. 145–147.

István Bóna (1990)[48]	cutriguri	
Béla Kürti (1996)[49]	populație din Asia Centrală	analogii în cultura arheologică *Dzhetyasar*; mormintele cu nișă, care, formal, se leagă de mormintele de tip catacombă, nu depășesc partea estică a Kazahstanului, în timp ce mormintele în trepte și cu depuneri cu resturi parțiale de cal sunt cunoscute până în Mongolia
Gábor Lőrinczy (1998)[50]	populație cu origini în stepele est-europene	a. orientările NE–SV și E–V; b. ofrande animale parțiale, tranșate; c. despărțirea spațiului mormântului celui înhumat de părțile de animale sacrificate în cadrul ritualului de înmormântare (morminte cu nișă de tip catacombă; morminte cu trepte; morminte cu nișă laterală); d. depunerea recipientului ceramic cu mâncare sau băutură pe lângă capul defunctului; e. pulpă de oaie depusă în mormânt
Gábor Lőrinczy (2016, 2017)[51]	cutriguri	a. orientările NE–SV și E–V; b. ofrande animale parțiale, tranșate[52]; c. resturi de animale jupuite; d. despărțirea spațiului mormântului celui înhumat de părțile de animale sacrificate în cadrul ritualului de înmormântare (morminte cu nișă de tip catacombă; morminte cu trepte; morminte cu nișă laterală); e. folosirea sicrielor; f. depunerea recipientului ceramic, de obicei în zona capului; g. pulpă de oaie depusă în mormânt
Bencze Gulyás (2015)[53]	a. „origini identice” ale populației din stepele est-europene cu cele din Bazinul carpatic; b. mișcările de populație din secolul al IV-lea determinate de huni au schimbat harta etno-politică a Europei estice; c. au apărut elementele mongoloide în cadrul populației sarmatice târzii;	a. ofrandă de aliment, de multe ori cu recipiente metalice, depuse pe lângă cap; b. deformarea artificială a craniului; c. orientarea E–V nu este o caracteristică definitorie a orizontului descoperirilor funerare de la est de Tisa și nici a orizontului funerar Sivašovka

[48] Bóna 1990, p. 115.
[49] Kürti 1996, p. 128–130.
[50] Lőrinczy 1998, p. 355.
[51] Lőrinczy 2016, p. 155–165; Lőrinczy 2017, p. 137–165.
[52] Nu face diferența și nici nu explică în care dintre morminte, pe lângă resturile de cai, apar și piese de harnașament.
[53] Gulyás 2015.

	d. asemănarea dintre înmormântările din Bazinul carpatic și cele din zona Volga – Don, respectiv zona nordică a Caucazului (așa-numitul material sarmato-hunic); e. orizontul Sivašovka este o „creație” și o împletire culturală a noilor veniți cu populația cucerită („substratul sarmat”); f. siturile funerare se datează în ambele macroregiuni în secolele VI–VII; g. o parte din această populație s-a alăturat avarilor în această zonă în jurul anilor 550	

Tabel 2. Teoriile privind „originea” populației de la est de Tisa din secolele VI–VII.

După cum putem vedea, arheologia maghiară a căutat și a și găsit analogiile în „răsărit”, o preferință continuă, manifestată din secolul al XIX-lea[54], potrivit concepției apropiate de evoluționism, creând din acest caz un model migraționist în direcția E → V. Probabil sub influența teoriei lui Csallány, arheologia sovietică și post-sovietică, prin R.S. Orlov, a preluat teoria, denumind fenomenul arheologic de la vest de Don „orizontul Sivašovka”, încadrat între a doua parte a secolului al VI-lea și mijlocul secolului al VII-lea, legat, la rândul lui, de o entitate cunoscută din izvoare, cutrigurii[55]. După o altă ipoteză, elaborată în perioada postsovietică, orizontul funerar Sivašovka a apărut doar la mijlocul secolului al VII-lea (integrat culturii arheologice Pereschepina), având, printre caracteristici, elemente culturale din Asia Centrală, putând fi datat până în secolul al VIII-lea[56]. Pe baza datelor arheologice, combinate cu izvoarele istorice (un caz tipic de argumentare mixtă), autorii teoriei au ajuns la concluzia că acest orizont funerar poate fi asociat în prima fază cu turcicii vestici, respectiv în a doua fază cu chazarii, care ajung în aceste regiuni mai târziu[57]. Se vede, deci, foarte clar, influența vădită a teoriei emise de Csallány asupra arheologilor epocii sovietice, legând săpăturile lor de la vest de Don, la nord de Peninsula Crimeea, de entitatea cutrigură-bulgară, care s-a extins apoi până la Volga[58]. În urma repertorierii descoperirilor nomazilor din estul Europei de către O.V. Komar, orizontul Sivašovkaa

[54] Bálint 2007, p. 545–546. În acest sens, vezi și mișcarea extremistă turanică de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din această cauză, propunem ca termenul „turanic”, folosit cu predilecție în arheologia noastră, preluat din literatura arheologică maghiară, să fie schimbat, deoarece acesta se leagă de o mișcare extremistă de dreapta modernă! O analiză excepțională a acestei probleme a se vedea la Ablonczy 2016.
[55] Orlov 1985, p. 100–105.
[56] Komar, Kudișev, Orlov 2006; Komar 2006, p. 242.
[57] Komar, Kudișev, Orlov 2006, p. 360–373.
[58] Vezi, de exemplu, Artamonov 1962, p. 79–102.

fost încadrat în cultura arheologică Pereschepina[59], ca o a doua fază cronologică a acesteia (între 665–685)[60].

Analogiile citate de către arheologii maghiari, austrieci şi postsovietici se întind pe un spațiu uriaș, de la nordul Mării Negre până la Volga și, din acest punct de vedere, este cel puțin ciudată această tendință de uniformizare și relaționare cu un anumit tip de identitate de macrogrup. Deci, după cum putem vedea, abordarea în cercetare este de a explica în general fenomenul din Bazinul carpatic ca rezultat al migrației în acest spațiu a unei populații din estul Europei. Din cauza observațiilor cronologice privind încadrarea materialului arheologic, această teorie poate fi pusă serios sub semnul întrebării, deoarece caracteristicile rituale de acest fel sunt cunoscute încă din epoca „hunică"[61]; astfel, metodologic nu putem exclude ideea de perpetuare a unei mode funerare, cum se presupune și în cazul altor regiuni[62].

În comparație cu zona Tisa – Mureş – Crişuri, din acest spațiu uriaş nu cunoaștem necropole, de cele mai multe ori fiind documentate doar morminte singulare sau grupuri de morminte (fig. 11–12). Astfel, pentru această macroregiune, cunoaștem doar 150 de morminte, cu o datare nu foarte precisă. Este aproape banal faptul că, exclusiv pe baza aplicelor de pe garniturile de centură sau a pieselor de harnașament, a căror încadrare cronologică este identică în ambele spații (secolele VI–VII), membrii comunităților documentate în siturile funerare de la est de Tisa nu pot fi considerați descendenți ai populației orizontului Sivašovka[63]. În plus, este vorba, de fapt, despre populații contemporane.

VIII. CÂTEVA OBSERVAȚII FINALE: DE LA ETNICISM ȘI MIGRAȚIONISM LA „NIHILISM ȘTIINȚIFIC"?

La capătul acestei analize de mică întindere, ce putem spune despre grupul de morminte de la Nădlac – *1M*, respectiv despre necropolele de la est de Tisa în general? Pornind de la faptul că arheologii, pe baza unui sistem de criterii subiective, au creat grupuri (etnice), pe care au dorit și doresc să le lege de denumirile, de multe ori contextuale, ale unor entități prezente în izvoare narative, mai mult decât subiective, considerăm că ar fi de bun augur renunțarea (și) în acest caz la punerea semnului de

[59] O.V. Komar a subliniat, însă, şi faptul că aceste situri funerare reflectă deosebiri sociale (Komar 2006, p. 241–242).

[60] Komar 2006, p. 242.

[61] În cursul secolelor VI–VII, orientările E–V, respectiv NE–SV, pe lângă orientarea generală N–S, apar deja în zona Volgăi și a Donului (Pokrovsk, Tuguluk), dar sunt cunoscute şi morminte cu resturi de cal, la Üllő (Ungaria) sau în zona Odessa, respectiv la Kubej. Atât mormântul de la Kubej, cât și cel de la Pokrovsk aparțin categoriei cu nișă laterală (Gulyás 2015, p. 505).

[62] În acest sens, vezi, de exemplu, Kazanski, Périn 2005, p. 287–298.

[63] În acest sens, de exemplu, E.V. Kruglov, pe baza caracteristicii ritualurilor funerare, a definit mormintele din zona Volgăi ca înmormântări de tip Avilovka, care pot fi legate – în opinia lui – de maghiarii timpurii (Kruglov 1990). Despre această problemă, vezi și Komar 2018, p. 63, 79–82.

egalitate între diferite situri arheologice și numele de entități din izvoarele scrise, care, de multe ori, chiar au fost doar *topos*-uri preluate. În legătură cu ideea înrădăcinată de a lega anumite ritualuri funerare de anumite entități culturale/etnice, mai ales dacă avem de-a face cu distanțe geografice mari sau foarte mari, ar trebui să fim mult mai precauți, dacă nu chiar să abandonăm asemenea tendințe național-darwiniste. În sprijinul acestei recomandări, vin și observațiile de mai jos.

1. Depunerea unor părți de cai (capul și picioarele, în poziție laterală față de cel înmormântat) nu este cunoscută numai în zona de la nordul Mării Negre (fig. 11, pl. 12/1–2), respectiv în zona Volgăi (fig. 12/3) în secolele V–VIII, ci și în descoperirile funerare înregistrate până în estul Kazahstanului (descoperirile de la Manyak, Lagerevo, Borovsk, Blizhniye, Elbany XIV, Chernoozerje, Zharly, Chilikry, Egiz Kojtas demonstrând această observație)[64], respectiv în zona Tuvei, aproape de zona mongolă[65]. Totodată, săpăturile de la Ulug-Khem/Yeniseyne demonstrează faptul că aceste ritualuri funerare sunt mult mai vechi decât am crezut până nu demult[66].

Astfel, unul dintre elementele importante pe baza căruia a fost definită specificitatea orizontului funerar Sivašovka iese din discuție, având în vedere spațialitatea răspândirii acestui obicei. Nu credem că facem o greșeală foarte mare dacă legăm și celelalte înmormântări parțiale de animale (vite, oi, capre) de această tendință a populațiilor din stepele eurasiatice. După părerea noastră – respectând totodată și situația stadiului cercetării –, avem de-a face cu o tendință funerară prezentă pe spații largi în stepele eurasiatice, pe „autostrada Eurasiei", al cărui capăt vestic, așa cum ne demonstrează cuceritorii avari sau maghiari, este, fără îndoială, Bazinul carpatic.

2. Suntem de acord cu observațiile lui Bence Gulyás, și anume că orientarea E–V a înmormântărilor de la est de Tisa nu poate fi considerată o caracteristică etno-culturală[67]. Totuși, un aspect credem că ar trebui să fie analizat în continuare, acela de a lămuri ce înțelegem prin „etnie"/„marcă etnică"[68] și dacă putem vorbi de etnii la est de Tisa.

3. Nu excludem o legătură biologică și culturală între aceste comunități din Bazinul carpatic și zona stepelor eurasiatice. Totuși, pentru asemenea observații, nu mai sunt suficiente argumentele arheologice; aceste teorii ar trebui, fără îndoială, probate cu analize de ADN și de izotopi de stronțiu.

4. Aceste observații, care tind spre o abordare eterogenă, sunt întărite și de observațiile etnologice, având în vedere faptul că populațiile din stepe nu s-au constituit în *ethnos*-uri cu „identități orizontale", acestea fiind caracteristice epocii

[64] Botalov 2015, p. 9.

[65] Kürti 1996, p. 128.

[66] Kilunovskaya, Leus 2018, p. 1–20.

[67] Gulyás 2015, p. 503: „Éppen ezért véleményem szerint a tájolást nem tekinthetjük a Tiszántúl esetében sem etnikumjelzőnek".

[68] După părerea lui Siniša Malešević, în spațiul social etnicitatea nu poate fi identificată, fiind un „hot potato" pentru sociologi (Malešević 2004, p. 1–3). Ne întrebăm cum reușesc, cu atâta dezinvoltură, arheologii est-central europeni să determine entități, așa zise popoare sau etnii? Nu cumva nu am scăpat nici la începutul secolului XXI de fatalitatea determinată de romantismul naționalist?

moderne[69]. Specific nomazilor de stepă este sistemul dinamic stratificat al ginților, pe care etnologul David Somfai-Kara l-a numit „sistem de ginți modelabil în formă conică”[70], sistem în care gințile sunt în continuă concurență între ele, conduse de ginta ajunsă în vârf. Dar, din cauza acestei concurențe continue, ginta instalată la putere ajunge foarte repede să fie și detronată (prin aceasta se explică și apariția în izvoarele scrise, externe, a diferitelor nume de popoare). Prin urmare, considerăm că atât în cazul orizontului Sivašovka, cât și în cazul populației de la est de Tisa, ar trebui să ne pronunţăm mai precaut, cu multe rezerve, privind identitatea lor așa-zisă „orizontală”– cea pe care o numim de obicei „identitate etnică”[71], deoarece, pe de o parte, nu putem documenta arheologic asemenea identități[72], pe de altă parte, creăm o imagine care este mai apropiată de zilele noastre – o epocă de tranziție de la cea națională la cea postnațională[73] – decât de cea din secolele VI–VIII. Credem că aceste comunități nomade, atât din zona de la est de Tisa, cât și din estul Europei, până la Marele Zid Chinezesc, cu un model de viață dinamic, relativ asemănător, dar și cu enorme deosebiri între ele[74], au putut să aibă o reprezentare funerară într-un sens apropiat, fără să fi avut identitatea de macro-grup pe care cercetătorii, de la Dezső Csallány până în zilele noastre, le-au atribuit-o.

5. Cercetările viitoare ar putea să lămurească, prin analizele de izotopi de stronțiu, dacă, în cazul defuncților din mormintele de la Nădlac – *1M*, putem vorbi de migrație personală de la un alt teritoriu (migrație la nivel macro-geografic) sau avem de-a face cu descendenții unei populații care s-a născut deja în aceste zone, supuse lui Bayan și structurilor sale de „stat de stepă”, așa după cum a definit Walter Pohl puterile politice nomade din Bazinul carpatic[75].

6. Nodulii Schmorl, observați pe scheletul complexului 77, pot sugera depunerea unui efort fizic intens, practicarea unor activități presupunând flexarea coloanei vertebrale, ca și urmarea unor traumatisme cauzate de ridicarea unor greutăți, ridicând problema ocupațiilor și modului de viață ale indivizilor înmormântați la Nădlac – *1M*[76].

7. Considerăm că trebuie să amintim legătura indubitabilă de gen dintre înhumarea defunctei (femeie de 30–33 de ani) și depunerea ca ofrandă în acest

[69] Privind terminologia legată de „identitatea orizontală”, vezi Friedmann 1999, p. 11–12. Pentru o încercare de aplicare a identităților orizontale și verticale pe materialul arheologic, vezi Gáll 2017, p. 149–152.

[70] Somfai-Kara 2017.

[71] Privind dezbaterea etnicității, aplicate în arheologia epocii secolelor IV–XI, cu o metodologie care ne amintește mai degrabă de grupuri și identități moderne, vezi, de exemplu, Geary 1983; Brather 2002, p. 152–156; Curta 2006, p. 197–204; Curta 2007; Niculescu 2011, p. 16.

[72] Pentru o dezbatere mai pe larg, vezi Gáll 2017, p. 149–152, unde s-a arătat că inventarul mormintelor, în cazul celor de la Nădlac – *3M-N* și *3M-S*, reflectă, de fapt, exact situația inversă.

[73] Despre o dezbatere privind această problemă în limba română, vezi Nițu 2014.

[74] Nomadismul, ca mod de viață și sistem economic, include deosebiri uriașe între diferitele comunități, acestea fiind determinate și de condițiile climaterice etc.

[75] Pohl 2003, p. 571–572.

[76] Andreica Szilagyi, Peter 2020, p. 62.

mormânt a unei vite femele adulte. Totuşi, studiul pe un eşantion mai mare nu a permis observarea unei reguli în acest sens[77].

Cu aceste ultime afirmaţii, am punctat opţiunile noastre de metodologie ştiinţifică, şi anume că fiecare situaţie trebuie analizată în contextualitatea ei, fără uniformizările atât de specifice gândirii naţionaliste.

BIBLIOGRAFIE

Ablonczy 2016	B. Ablonczy, *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*, Budapest, 2016.
ADAM 2002	*Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, vol. I–II, J. Szentpéteri (ed.), VAH 13, Budapest, 2002.
Andreica Szilagyi, Peter 2020	L. Andreica Szilagyi, S. Peter, *Analiza antropologică a scheletelor descoperite în situl Nădlac – 1M*, 71, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 59–70.
Artamonov/Артамонов 1962	М.И. Артамонов, *История хазар,* Ленинград, 1962.
Balogh 2014	Cs. Balogh, *Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók*, KDMK 20, 2014, p. 91–158.
Balogh 2016	Cs. Balogh, *Karpat Havzasi'nda bir Avar yay Ustasinin Mezar Kalintilari Eski Türklerde Bileşik (Kompozit) yay Yapimina İlişkin Arkeolojik Bulgular*, Art-Sanat 6, 2016, p. 109–120.
Bálint 1995	Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*, MŐK 8, Szeged, 1995.
Bálint 2007	Cs. Bálint, *On „Orient-preference" in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and conquering Hungarians*, în J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, Millenium-Studies 5/1, Berlin – New York, 2007, p. 545–567.
Benedek, Marcsik 2017	A. Benedek, A. Marcsik, *Kora avar kori temetőrészlet Kövegyről. Új temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros mentén a kora avar korból,* în Sz. T. Gábor, P. Czukor (eds.), *Úton a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*, Szeged, 2017, p. 369–442.
Bóna 1990	I. Bóna, *Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen*, WMMÉ 15, 1990, p. 113–124.
Botalov 2015	S.G. Botalov, *Late-Hun and Early-Turk Period of V–VIII Centuries in Ural-Kazakh Steppes*, JES 7/4, 2015, p. 8–16.
Brather 2002	S. Brather, *Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The case of the Alamanni,* în A. Gillett (ed.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Studies in the Early Middle Ages 4, Turnhout, 2002, p. 149–175.
Csallány 1934	D. Csallány, *A Szentes-lapistói népvándorláskori sírlelet*, Dolg-Szeged 9–10, 1934, p. 206–214.
Csallány 1939	D. Csallány, *Kora-avarkori sírleletek*, FolArch 1–2, 1939, p. 121–180.

[77] Gáll 2017, fig. 53–54.

Csallány 1940 — D. Csallány, *Kora-avarkori edények Magyarországon*, Dolg-Szeged 16, 1940, p. 118–144.

Csallány 1943 — D. Csallány, *A Deszk D. számú temető avar sírjai*, ArchÉrt 56, 1943, p. 160–173.

Csallány 1961 — D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–658 u. Z.)*, ArchHung 38, Budapest, 1961.

Csallány 1968 — D. Csallány, *Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn*, StŽ 16, 1968, p. 59–70.

Csallány 1969–1971 — D. Csallány, *Avar kori páncélok a Kárpát-medencében*, JAMÉ 12–14, 1969–1971, p. 7–44.

Curta 2006 — F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII*, Târgoviște, 2006.

Curta 2007 — F. Curta, *Some remarks on ethnicity in medieval archaeology*, EME 15, 2007, p. 159–185.

Dömötör 1900 — L. Dömötör, *A fönlaki koraközepkori préselőmintákról*, ArchÉrt 20, 1900, p. 117–123.

Dömötör 1901 — L. Dömötör, *Újabb lemezsajtoló présminták Fönlakról,* ArchÉrt 21, 1901, p. 62–66.

Dörner 1960 — E. Dörner, *Mormînt din epocă avară la Sînpetru German*, SCIV 11, 2, 1960, p. 423–433.

Dörner 1970 — E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, MCA 9, 1970, p. 445–465.

Dumitrașcu 2020 — V. Dumitrașcu, *Analiza arheozoologică a ofrandelor dintr-un mormânt din perioada avară timpurie din situl Nădlac – 1M*, 71, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 71–79.

Frank 1987 — T. Frank, *Anthropology and Politics. Craniology and Racism in the Austro-Hungarian Monarchy*, Hungarian Studies 3, 1–2, 1987, p. 171–188.

Friedmann 1999 — L.M. Friedmann, *The Horizontal Society*, New Haven, 1999.

Gál 1984 — É. Gál, *Klárafalva és Ferencszállás régészeti topográfiája*, Universitatea József Attila, lucrare de licență, Szeged, 1984.

Gáll 2017 — E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region: 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica–Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, PAT 13, Paris – Budapesta, 2017.

Gáll, Romát 2016 — E. Gáll, S. Romát, *Observations on the Present Stage of the Archaeological Research of the Avar Period in the Banat. A Few Observations on the Development of Settlement Area in this Region and some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena*, în Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.), *Zwischen Byzanzund der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest, 2016, p. 433–468.

Geary 1983 — P. Geary, *Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages*, MAGW 113, 1983, p. 15–26.

Gulyás 2015 — B. Gulyás, *Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz*, în A. Türk (ed.), *Hadak Útján XXIV.*

A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6/Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014, Esztergom, Volume 1. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3/1, Budapest – Esztergom 2015, p. 499–512.

Gulyás *et alii* 2018 — S. Gulyás, Cs. Balogh, A. Marcsik, P. Sümegi, *Simple Calibration Versus Bayesian Modeling of Archeostatigraphically Controlled ^{14}C Ages in an Early Avar Age Cemetery from SE Hungary: Results, Advantages, Pitfalls*, Radiocarbon 60, 5, 2018, p. 1335–1346.

Hampel 1900 — J. Hampel, *Újabb hazai leletek az avar uralom korából*, ArchÉrt 20, 1900, p. 107–125.

Hampel 1905 — J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Vol. I–III, Braunschweig, 1905.

Harmatta 1954 — J. Harmatta, *Beszámoló Fettich Nándor „Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez” c. könyvének megvitatásáról*, ArchÉrt 81, 1954, p. 204–206.

Kalmár 1943 — J . Kalmár, *Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek*, ArchÉrt 56, 1943, p. 149–159.

Kazanski, Périn 2005 — M. Kazanski, P. Périn, *La Tombe de Childéric: un tumulus oriental?*, în F. Baratte, V. Déroche, C. Jolivet-Lévy, B. Pitarakis (eds.), *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, Travaux et Mémoires 15, Paris, 2005, p. 287–298.

Kilunovskaya, Leus 2018 — M. Kilunovskaya, P. Leus, *Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva*, The Silk Road 16, 2018, p. 1–20.

Kisléghi Nagy 1911 — Gy. Kisléghi Nagy, *Torontál megye őstörténete*, în S. Borovszky (ed.), *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi*, Budapest, 1911, p. 304–328.

Kisléghi Nagy 2010 — Gy. Kisléghi Nagy, *Archaelógiai Napló*, Szeged – Temesvár, 2010.

Komar/Комар 2006 — А.В. Комар, *Перещепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в.*, în *Степи Европы в эпоху средневековья* 5, Донецк, 2006, p. 7–244.

Komar 2018 — O. Komar, *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*, SAP 11/MŐTK 5, Budapest, 2018.

Komar, Kudișev, Orlov/ Комар, Кубышев, Орлов 2006 — А.В. Комар, А.И. Кубышев, Р.С. Орлов, *Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья*, în *Степи Европы в эпоху средневековья* 5, Донецк, 2006, p. 245–374.

Kruglov/Круглов 1990 — Е.В. Круглов, *Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции*, în *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов,* Пенза, 1990, p. 46–50.

Kürti 1994 — B. Kürti, *Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10- 11. századi történetéhez,* în G. Lőrinczy (ed.), *A kőkortól a középkorig.*

Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára, Szeged 1994, p. 369–386.

Kürti 1996 — B. Kürti, *Régészeti párhuzamok a kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengräber) keleti eredetéhez*, Tisicum 9, 1996, p. 125–135.

Langó 2005 — P. Langó, *Archaeological research on the conquering Hungarians: A review*, în B.G. Mende (ed.), *Research on the prehistory of the Hungarians: A review*, VAH 18, Budapest, 2005, p. 175–340.

Lőrinczy 1992 — G. Lőrinczy, *Vorläufger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit*, CommArchHung 1992, p. 81–124.

Lőrinczy 1998 — G. Lőrinczy, *Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez*, MFMÉ StudArch 4, 1998, p. 343–372.

Lőrinczy 2016 — G. Lőrinczy, *A tiszántúli VI–VII. századi sírok és temetôk sajátosságai. A kora avar kori népesség továbbélése a VII–IX. században a Körös–Tisza–Maros-közén*, JAMÉ 58, 2016, p. 155–176.

Lőrinczy 2017 — G. Lőrinczy, *Frühawarenzeitliche Bestattungssitten im Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene östlich der Theiss. Archäologische Angaben und Bemerkungen zur Geschichte der Region im 6. und 7. Jahrhundert*, ActaArchHung 68, 2017, p. 137–170.

Lőrinczy, Gulyás 2018 — G. Lőrinczy, B. Gulyás, *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei IV.A tiszavasvári–koldusdombi kora avar kori temető,* în M.L. Nagy, K. Szőlősi (eds.), *„Vadrózsából tündérsípot csináltam”. Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára / „To make a fairy's whistlefrom a briar rose”. Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday*, Nyíregyháza, 2018, p. 529–569.

Lőrinczy, Rácz 2014 — G. Lőrinczy, Zs. Rácz, *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári–Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései*, JAMÉ 56, 2014, p. 141–217.

Luca 1993 — S.A. Luca, *Observaţii privind faza clasică a culturii Bodrogkerestúr în România. Aşezarea de la Pecica-Forgaci (judeţul Arad)*, AnB S.N. 2, 1993, p. 49–84.

Malešević 2004 — S. Malešević, *The Sociology of Ethnicity*, London – Thousand Oaks – New Delhi, 2004.

Mărginean 2015 — F. Mărginean, *Arheologie funerară la Mureșul de Jos (sec. X–XI)*, Cluj-Napoca, 2015.

Mărginean 2017 — F. Mărginean, *O așezare din perioada avară târzie şi urme de locuire din vremea arpadienilor la Mureşul de Jos. Descoperirile arheologice de la Pecica „Est/Smart Diesel”, jud. Arad*, în F. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcueț-Crișan (eds.), *Locuirea medievală timpurie din Transilvania şi vecinătăţi/The Early Medieval Habitation from Transylvania and its Surroundings*, Orbis Mediaevalis I, Cluj-Napoca, 2017, p. 141–184.

Mărginean, Băcueţ 2015 — F. Mărginean, D. Băcueţ, *Archaeological discoveries in the dark millennium at Felnac – Complexul zootehnic (Arad county)*, Ziridava 29, 2015, p. 215–226.

Medeleţ 1998 — F. Medeleţ, *O descoperire de factură avară la Sânnicolau Mare (jud. Timiş)*, AnB S.N. 6, 1998, p. 307–316.

Móra 1932	F. Móra, *Néprajzi vonatkozások szeged vidéki népvandorláskori és korai magyar leletekben*, Ethnographia 43, 1932, p. 54–68.
Niculescu 1997	A.Gh. Niculescu, *Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici şi arheologi,* în M. Ciho, V. Nistor, D. Zaharia (eds.), *In honorem emeritae Ligiae Bârzu. Timpul Istoriei I. Memorie și Patrimoniu*, București, 1998, p. 51–63.
Niculescu 2011	A.Gh. Niculescu, *Culture-Historical Archaeology and the Production of Knowledge on Ethnic Phenomena*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 5–24.
Nițu 2014	C. Nițu, *Cosmopolitismul. Către o nouă paradigmă în teoria politică*, Iași, 2014.
Orlov/Орлов 1985	Р.С. Орлов, *Культура кочевников IV–VIII вв*, în В.Д. Баран (Отв. ред.), *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э.*, Киев, 1985, p. 98–105.
Párducz 1931	M. Párducz, *A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei Römerzeitliche Funde des grossen ungarischen Alföld*, Dolg-Szeged 7, 1931, p. 74–16l.
Pohl 2003	W. Pohl, *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*, în H.-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (eds.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston, 2003, p. 571–595.
Pópity 2015	D. Pópity, *Avar kori teleprészlet Csanádpalota-országhatár lelőhelyen. A 7. századi telepek kérdése az Alföldön*, ArchÉrt 140, 1, 2015, p. 93–114.
Posea 1997	G. Posea, *Câmpia de vest a României (Câmpia Banato-Crişană)*, Bucureşti, 1997.
Rácz 2014	Zs. Rácz, *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*, JRGZM 116, Mainz, 2014.
Ranisavljev/Ранисављев 2007	А. Ранисављев, *Раносредњовековна некропола код Мокрина*, Повремена издања 4, Београд, 2007.
Rosner 1999	Gy. Rosner, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse*, MAA 3, Budapest, 1999.
Somfai-Kara 2017	D. Somfai-Kara, *Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában*, în B. Sudár (ed.), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*, MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Források és tanulmányok 2, Budapest, 2017, p. 343–355.
Somogyi 1987	P. Somogyi, *Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert*, ArchAu 71, 1987, p. 121–154.
Stadler 2008	P. Stadler, *Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate*, în F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Leiden – Boston, 2008, p. 47–82.
Török 1973	Gy. Török, *VII. századi sírok Kerepesről*, FolArch 24, 1973, p. 113–134.
Zdroba, Barbu 1976	M. Zdroba, M. Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac şi Vladimirescu (rapoarte preliminare),* Ziridava 6, 1976, p. 47–55.

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES LINKED TO THE POPULATIONS THAT LIVED EAST OF TISZA RIVER DURING 6TH – 7TH CENTURIES. CASE STUDY: THE GRAVE CLUSTER FROM NĂDLAC – *1M* SITE (ARAD COUNTY)

ABSTRACT

The four graves which were analysed in this short study could be dated, on the base of aspects of funerary rituals, during the second part of the 6th century and in the first part of the 7th century, showing common characteristic with the graves from east of Tisza river. These graves were excavated in the site *1M*, situated at 7 km north from the actually channel of Mureș and 5 km north-east from Nădlac. Besides of the study of these four graves, the authors try to make a short analysis regarding the aspects of the nomadic lifestyle of these populations, who inhabited east of Tisza river.

Keywords: funerary finds, graves, funerary rituals, early Avar age, Lower Mureș

LIST OF CAPTIONS

Table 1. Funerary discoveries in the Lower Mureș area.
Table 2. The theories concerning the "origins" of the population East of Tisza River in the 6th–7th centuries AD.

Fig. 1. Nădlac – Arad motorway. Map with the localisation of the site *1M*.
Fig. 2. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. General map of the archaeological excavations and the precise emplacement of the graves.
Fig. 3. 1. Nădlac – Arad motorway, lot 1, km. 0+000 – 0+300; 2. the topographic position of the site *1M*.
Fig. 4. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. The plan with the location of the graves: feature 77, feature 78, feature 81 and feature 86.
Fig. 5. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. Feature 77.
Fig. 6. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. Feature 78.
Fig. 7. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. Feature 81.
Fig. 8. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. Feature 86.
Fig. 9. Nădlac – Arad motorway, lot 1, site *1M*. Feature 86.
Fig. 10. Kövegy – *Nagy-földek*, grave 12 (after Benedek, Marcsik 2017, pl. 24).
Fig. 11. Kostogryzovo, Kurgan 1, grave 7 (after Komar, Kudișev, Orlov 2006, fig. 36–37).
Fig. 12. 1–2. Kostogryzovo, Kurgan 7, grave 1; 3. Politotdelszkoje (after Komar, Kudișev, Orlov 2006, fig. 29, 31; Gulyás 2015, fig. 2).

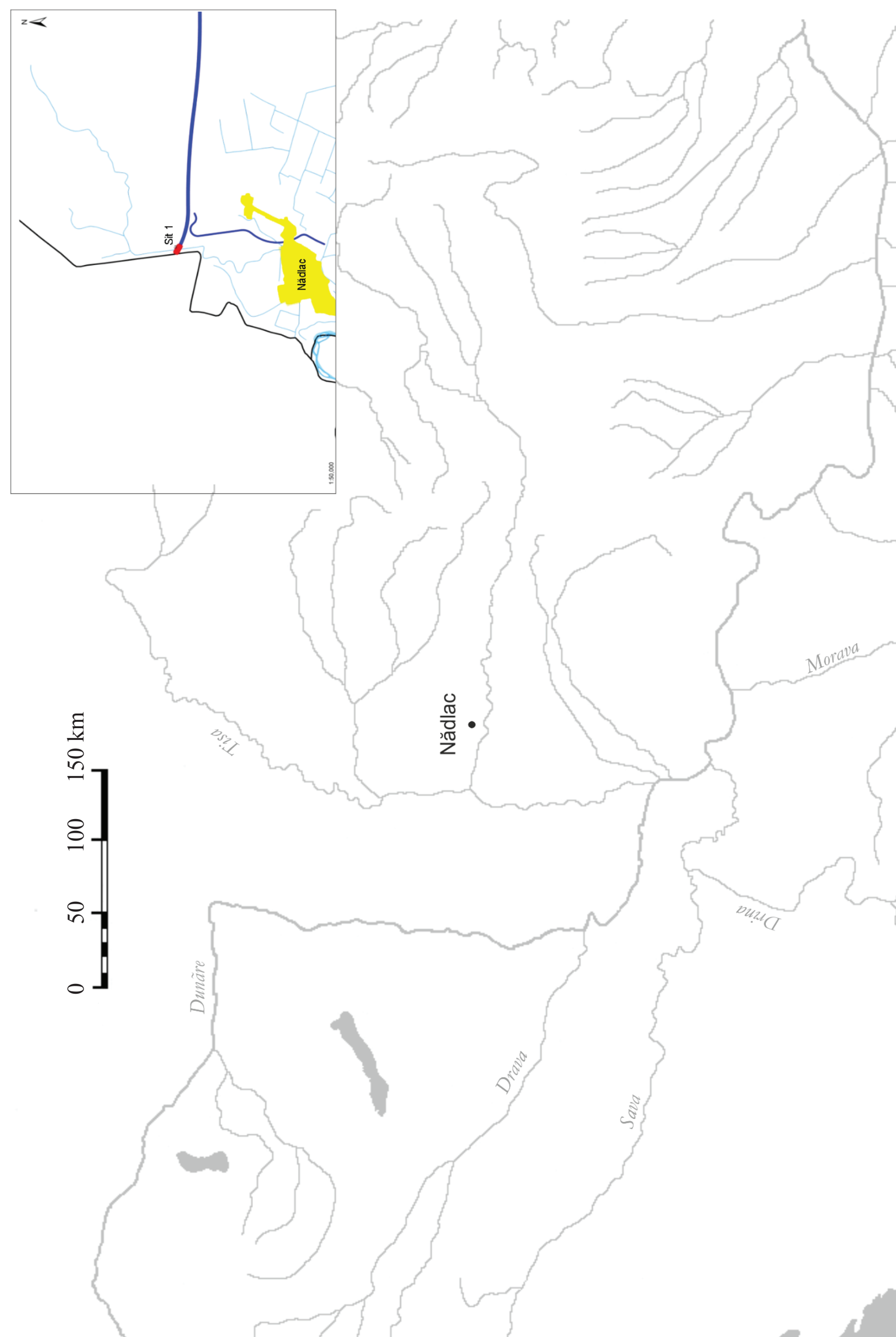

Fig. 1. Hartă cu localizarea sitului *1M* de pe autostrada Nădlac – Arad.

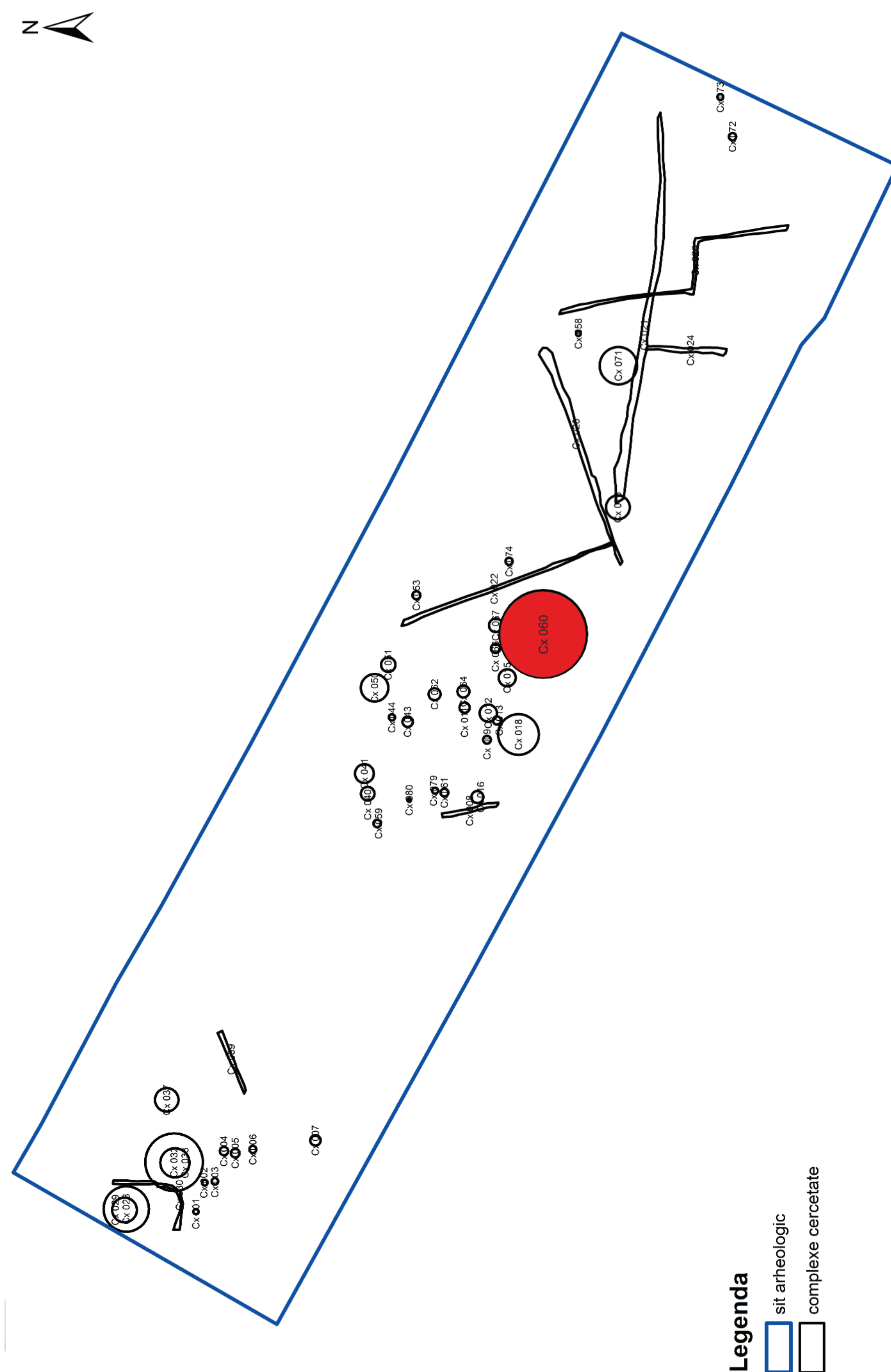

Fig. 2. Planul general al săpăturii cu amplasamentul locului de descoperire a mormintelor.

Fig. 3. 1. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*, km 0+000 – 0+300; 2. poziția topografică a sitului.

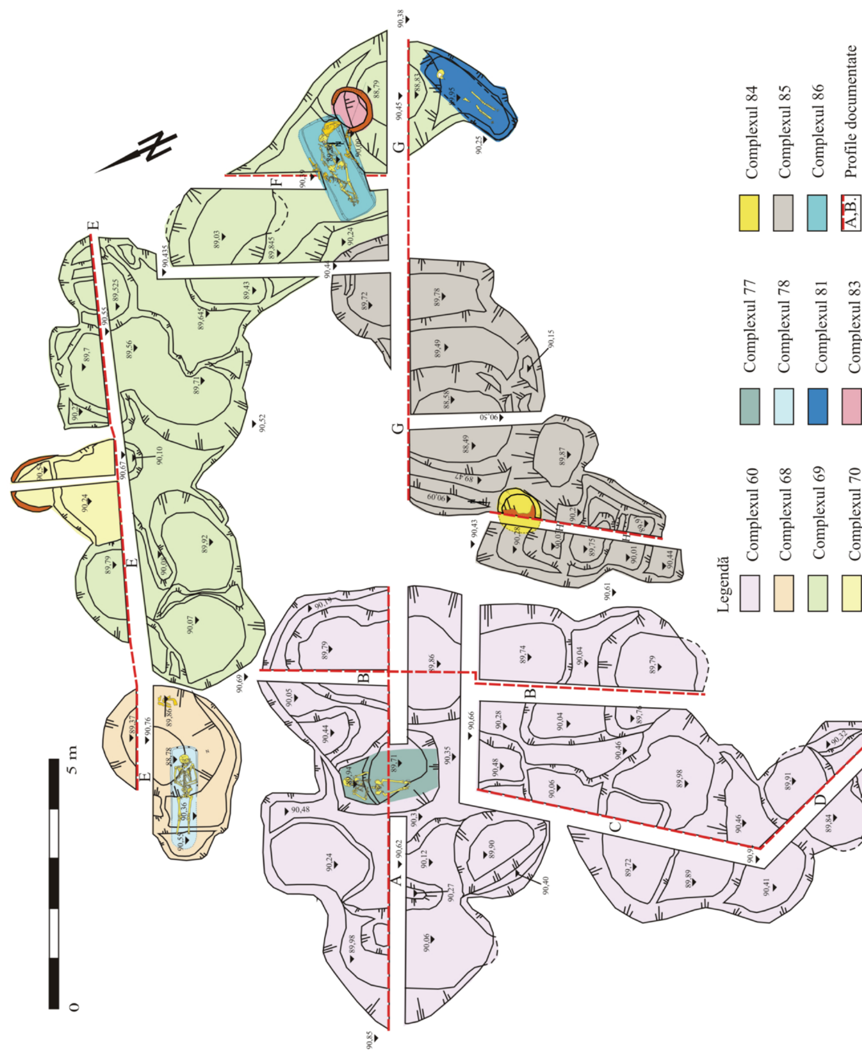

Fig. 4. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*.
Plan general cu amplasarea celor patru morminte: complexul 77, complexul 78, complexul 81 și complexul 86.

Fig. 5. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*. Complexul 77.

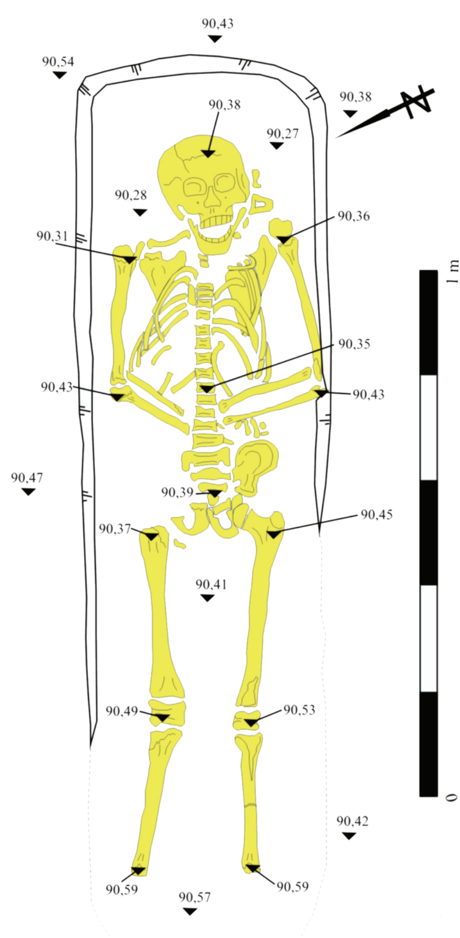

Fig. 6. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*. Complexul 78.

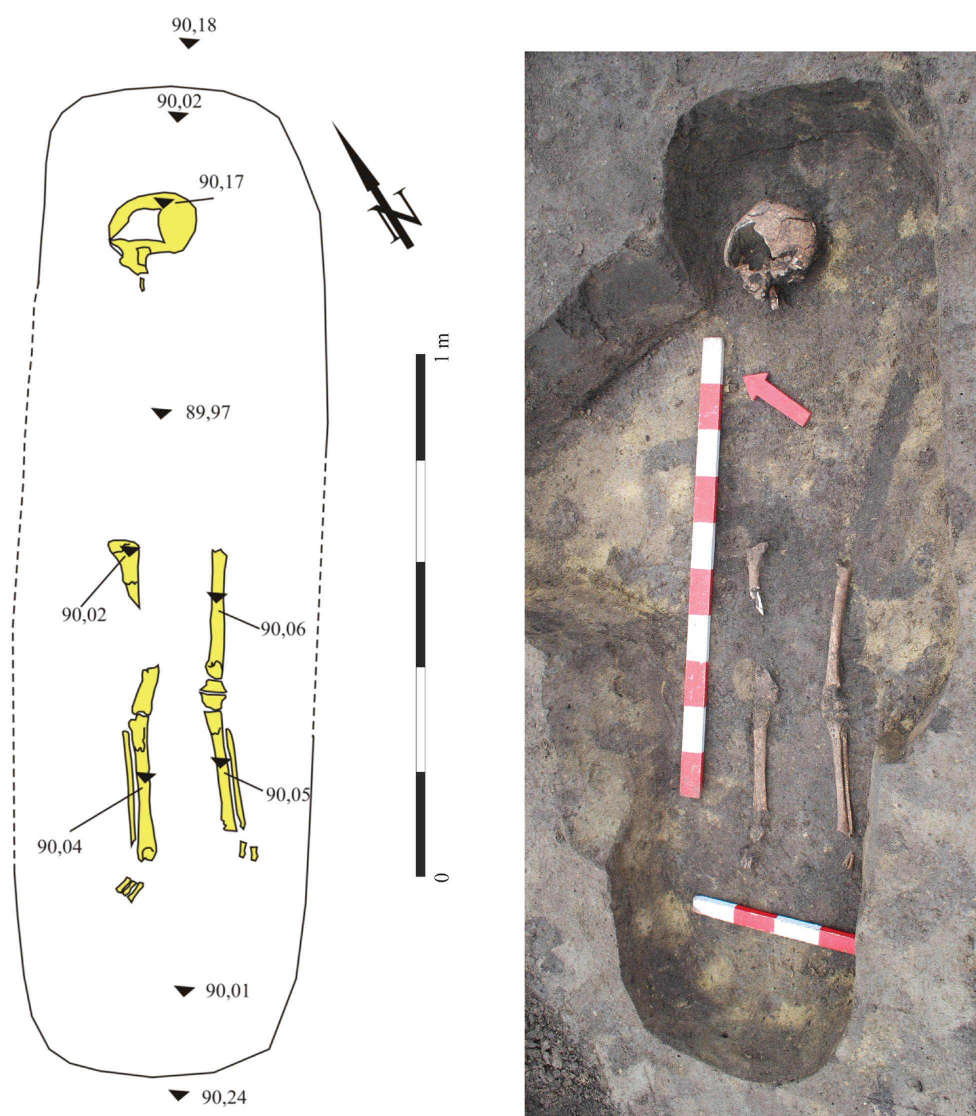

Fig. 7. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*. Complexul 81.

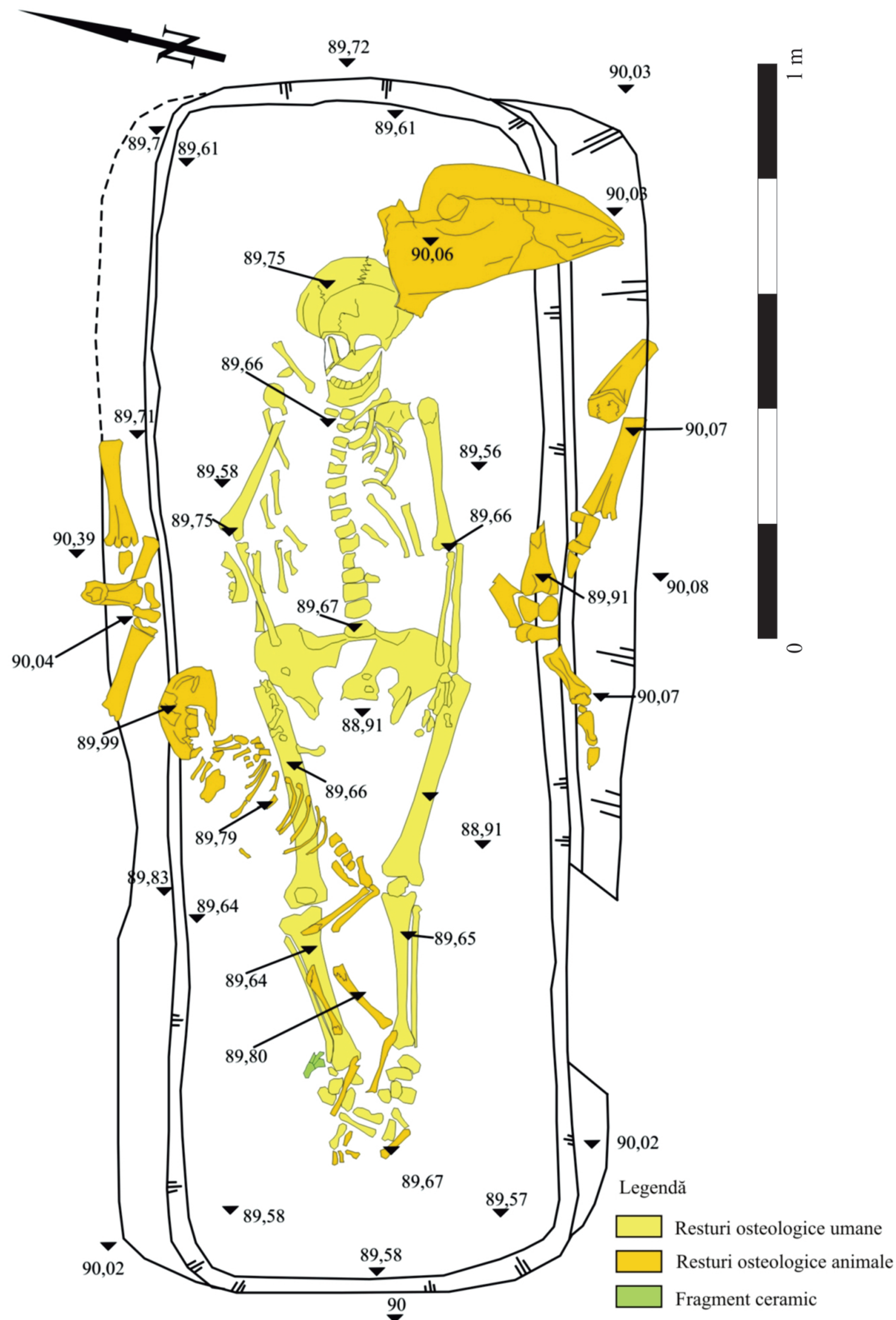

Fig. 8. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*. Complexul 86.

Fig. 9. Autostrada Nădlac – Arad, lotul 1, situl *1M*. Complexul 86.

Fig. 10. Kövegy – *Nagy-földek*, mormântul 12
(după Benedek, Marcsik 2017, pl. 24).

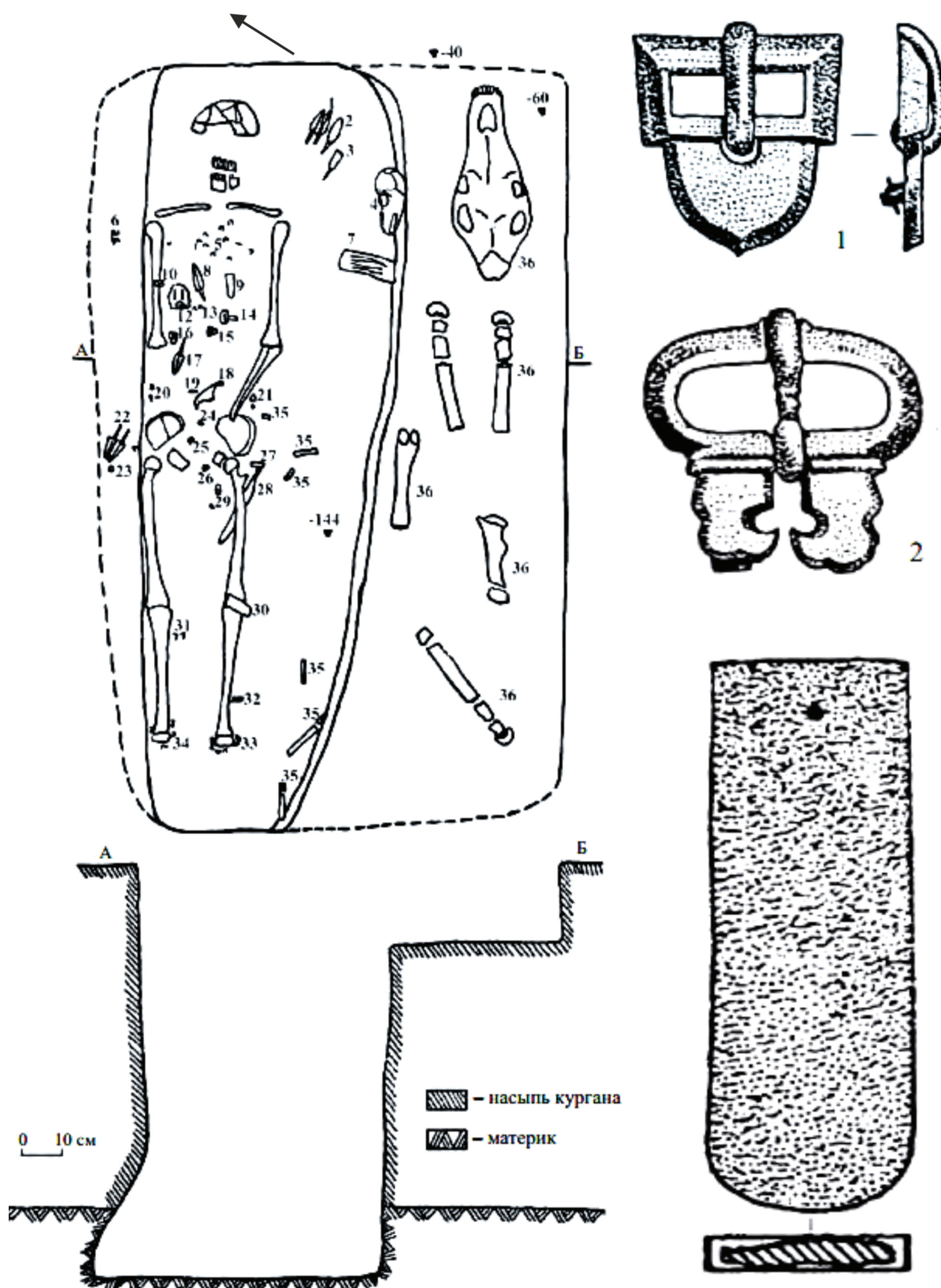

Fig. 11. Kostogryzovo, curganul 1, mormântul 7 (după Komar, Kudişev, Orlov 2006, fig. 36–37).

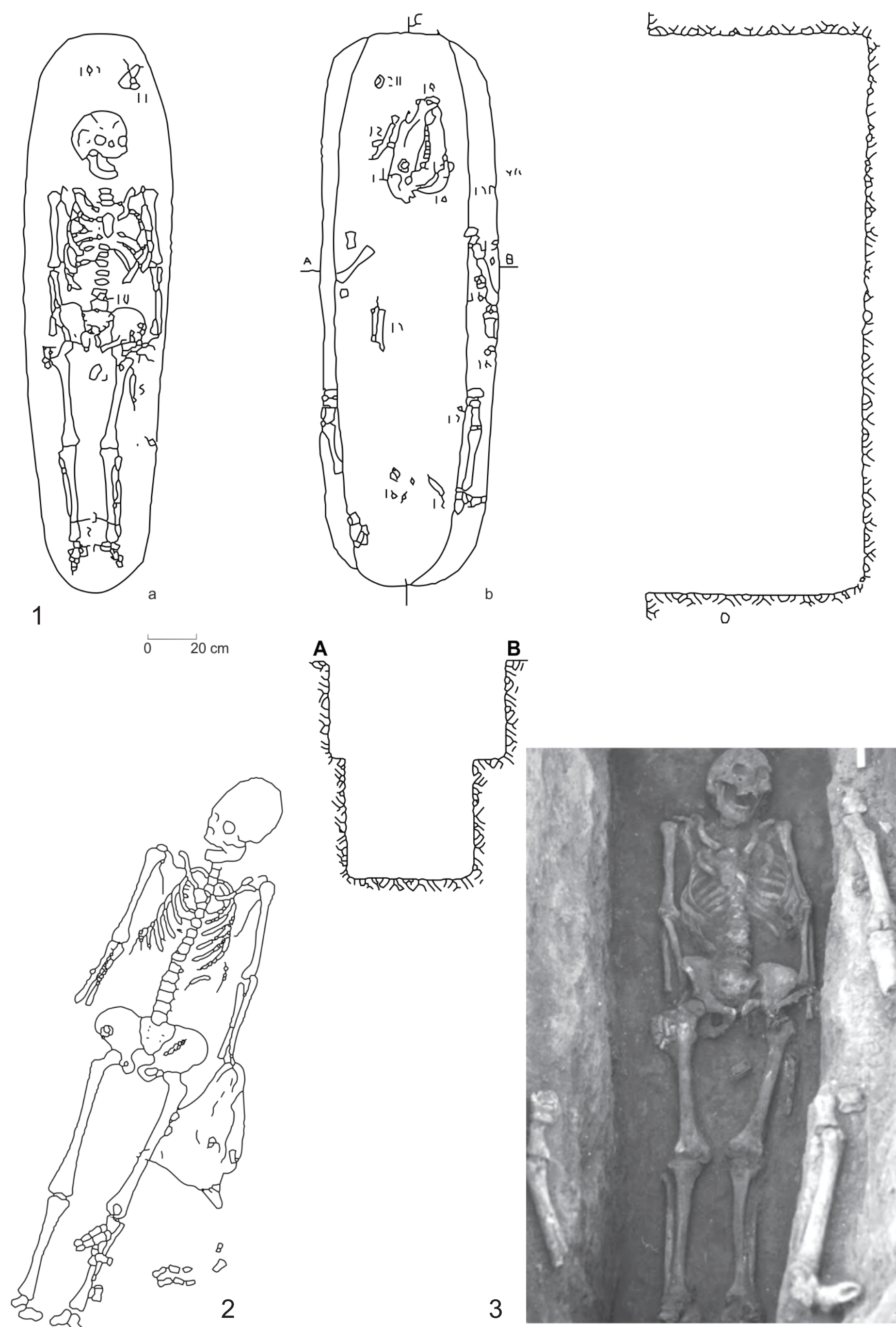

Fig. 12. 1–2. Kostogryzovo, curganul 7, mormântul 1; 3. Politotdelszkoje
(după Komar, Kudişev, Orlov 2006, fig. 29, 31; Gulyás 2015, fig. 2).

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A SCHELETELOR DESCOPERITE ÎN SITUL NĂDLAC – *1M* (JUD. ARAD)

LUMINIȚA ANDREICA SZILAGYI*, SARAH PETER**

Rezumat: Studiul de față reprezintă analiza antropologică a patru schelete descoperite în situl Nădlac – *1M* (jud. Arad). Este vorba despre scheletele a doi subadulți (*infans* II), al unui tânăr adult (determinat ca masculin) și al unui individ adult (determinat ca feminin). Din punct de vedere al tabloului patologic, interesantă este situația individului recuperat din complexul 78, care prezintă posibile urme ale infecției cauzate de *Mycobacterium tuberculosis* sau *Mycobacterium bovis*. Alături de aceste modificări patologice, prezența *cribrei orbitalia* pe plafoanele orbitelor aceluiași individ poate reprezenta dovada unei anemii sau a unei deficiențe nutriționale, ca urmare a unei diete sărăcăcioase ori a unei infecții parazitare etc.

Cuvinte-cheie: Nădlac, analiză antropologică, analiză paleopatologică, deficiență nutrițională, tuberculoză.

Studiul de față reprezintă analiza antropologică a patru schelete descoperite în situl Nădlac – *1M* (jud. Arad), reprezentând complexele nr. 77, 78, 81 și 86 dintr-o necropolă încadrată în secolele VI–VII p.Chr.[1].

COMPLEXUL 77 (MORMÂNT DE INHUMAȚIE)

Din punct de vedere al stării de conservare, se poate aprecia faptul că este vorba despre un schelet aflat într-o stare bună. În schimb, din punct de vedere al stării de reprezentare, scheletul prezintă lipsuri semnificative. Din scheletul cranian, lipsește maxila dreaptă, iar din scheletul postcranian cele mai semnificative lipsuri au fost identificate la nivelul oaselor lungi.

Craniometria s-a putut efectua doar parțial, și anume: după lungime, craniul este *foarte scurt* (167 mm), după lățime este *mediu* (143 mm), după lățimea minimă frontală este *mediu* (97 mm), după diametrul orizontal este *foarte mare* (550 mm), după arcul frontal sagital este *mediu* (129 mm), după arcul parietal sagital este *lung* (133 mm), după lungimea (coarda) frontal sagitală este *scurt* (105 mm), iar după

---

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: hera_suzuki@yahoo.com.
** Cercetător independent, Cluj-Napoca; e-mail: peter_saraa@yahoo.com.

[1] Pentru analiza arheologică, vezi Gáll, Mărginean, Ursuțiu 2020.

lungimea (coarda) parietal sagitală este *mediu* (114 mm). Conform lățimii bicondilare este *mediu* (119 mm), după lățimea bigoniacă este *mediu* (101 mm), după înălțimea bărbiei este *foarte scăzut* (26 mm), iar ramura mandibulei este *foarte scăzută* (48 mm). După indicele cranian de lățime-înălțime (85,63) este foarte scurt *(hiperbrahicran),* iar după cel fronto-parietal transversal (67,83) este mediu *(metriometop)*. În *norma occipitalis* craniul are forma de casă*,* occipitalul este plat, iar în *norma verticalis* craniul este sferoidal.

Dentiția este permanentă, cu un număr de 16 dinți în alveole (^{1}Pm, ^{2}Pm, ^{1}M, ^{2}M, ^{3}M de pe hemiarcada superioară stângă; Pm_2, M_1, M_2, M_3 de pe hemiarcada inferioară dreaptă și C, $_{1}$Pm, $_{2}$Pm, $_{1}$M, $_{2}$M, $_{3}$M de pe hemiarcada inferioară stângă; izolat a fost găsit ^{1}I superior stâng).

Oasele membrelor superioare sunt reprezentate prin humeruși, jumătatea distală a radiusului stâng și jumătatea proximală a cubitusului de pe partea dreaptă. Din membrele inferioare a fost recuperat în întregime doar femurul stâng, celelalte elemente osteologice fiind reprezentate doar de epifizele proximale, cum este cazul femurului de pe partea dreaptă și tibiei stângi, și epifiza distală a peroneului de pe partea stângă. Toracele este reprezentat de fragmente de coaste, de șapte vertebre cervicale, trei toracale și două lombare.

Biometrie schelet postcranian: după indicele diafizar (82,61), humerusul este rotund *(euribrah)*, indicele pilastric femural redă un pilastru slab (100,00), iar indicele de platimerie femurală (92,59) este mediu *(eurimer).*

În ceea ce privește determinarea sexului, pe baza a 12 puncte de referință care s-au păstrat (Tabel 1) și folosind metoda Éry-Kralovánszky-Nemeskéri[2], putem afirma că scheletul individului avea trăsături feminine, masculine și indiferente, însă, pe baza unui indice sexual de +0,66, putem presupune că era vorba de un individ masculin.

Cx	Indice sexual	1	2	3	4	5	6	9	10	11	12	17	21	22
77	0,66	0	0	2	1	1	1	2	1	0	1	-	-1	0
78	0,05	0	-1	2	1	1	-1	0	-2	0	0	1	-	0
86	-0,45	0	-1	1	-1	-1	-1	0	0	0	0	-1	-1	0

Tabel 1. Puncte de referință păstrate și indici sexuali la scheletele analizate
Caractere sexuale: -2 (hiperfeminin), -1 (feminin), 0 (indiferent), +1 (masculin), +2 (hipermasculin).

După suturile craniene, uzura danturii și osificarea epifizelor, vârsta estimată este de 18–23 ani, grupa de vârstă *adultus*[3].

După mărimea oaselor lungi, statura estimată este de 164,53–166,18 cm, care, după clasificare, este medie.

Individul avea 32 de dinți erupți.

[2] Éry, Kralovánszky, Nemeskéri 1963, p. 41–90.
[3] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 43.

Patologie dentară: pe lângă prezența tartrului, putem menționa și hipoplazia smalțului dentar.

Alte patologii: pe patru vertebre (câte două, toracice și lombare) se observă urme de noduli Schmorl.

Ca elemente de patologie, pe caninii și premolarii acestui individ a fost observată prezența unor linii de hipoplazie (fig. 1). Aceste modificări apar în smalțul dintelui sub forma unor șanțuri orizontale pe coroana dentară. Etiologiei acestei modificări patologice i-au fost atribuite o serie de factori, printre care sunt de amintit nașterea prematură, infecții febrile majore sau deficiența vitaminelor A și C, însă cauza cea mai frecventă este considerată a fi malnutriția[4]. Această ultimă ipoteză poate fi explicată și prin faptul că smalțul dintelui este sensibil la disfuncțiile metabolice rezultate în urma unor deficiențe nutriționale, ducând astfel la apariția acelor „întreruperi" în dezvoltarea normală a smalțului dentar.

Fig. 1. Nădlac – *1M*. Complexul 77. Linie de hipoplazie pe Pm2 mandibular drept.

În ciuda faptului că este vorba despre scheletul unui individ tânăr, modificările patologice identificate pe fețele superioare și inferioare ale vertebrelor (fig. 2) pot constitui rezultatul unei suprasolicitări fizice. Hernia intervertebrală, certificată prin

[4] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 406.

neregularităţi denumite noduli Schmorl, se formează ca urmare a unor activităţi, precum îndoirea/flexarea coloanei, dar pot apărea şi ca urmare a unor traumatisme cauzate de ridicarea unor greutăţi[5].

Fig. 2. Nădlac – *1M*. Complexul 77. Prezența nodulilor Schmorl, foarte puțin vizibili, pe fețele inferioare ale unor vertebre toracale.

Alte observații: pe ramul mandibulei, pe partea stângă şi pe ambele procese mastoide se observă urme de culoare verzuie, rezultate probabil din cauza oxidării unor obiecte de podoabă (cercei) din bronz, purtate de defunct.

Ca variații anatomice, putem menționa pe suturile lambdoide oase wormiene (trei), pierdute *postmortem*.

COMPLEXUL 78 (MORMÂNT DE INHUMAȚIE)

Este vorba despre scheletul unui subadult, aflat într-o stare foarte bună de conservare și de reprezentare. Scheletul cranian este foarte bine păstrat, prezentând lipsuri doar la nivelul frontalului și parietalului de pe partea dreaptă; viscerocraniul este complet.

[5] Gonzaléz, Concepción 2004, p. 259.

Într-o stare foarte bună de conservare se află și scheletul postcranian, care prezintă lipsuri doar la nivelul oaselor mâinilor și picioarelor, vertebrelor toracale și la nivelul bazinului.

Dentiția este permanentă, cu un număr de 23 de piese dentare în alveole și cinci dinți pierduţi *postmortem*. Molarii de minte se pot observa încă în alveole (nu au erupt încă).

Cu toate că este vorba despre scheletul unui individ subadult, gradul de dezvoltare a proceselor mastoide și mentonul mandibular accentuat pot sugera sexul masculin[6]. Indicele sexual[7], stabilit pe baza a 12 puncte de referință păstrate (Tabel 1), este 0,05, astfel că nu putem afirma cu siguranță dacă individul era bărbat sau femeie, fiind un schelet cu trăsături atât masculine, cât și feminine. O analiză ADN ar putea preciza sexul individului respectiv.

Pentru a estima vârsta acestui tânăr, s-a ținut cont de sudarea epifizelor la diafize[8]. Creasta iliacă și marele trohanter al femurului sunt nesudate. Aceeași situație este valabilă și în cazul epifizelor oaselor lungi. Prezența molarilor de minte în alveola mandibulară și maxilară, precum și neosificarea epifizelor oaselor lungi ne ajută la precizarea vârstei: 12–13 ani, grupa *infans* II. Pe baza lungimii humerusului drept, statura estimată este de 147,44–149,74 cm.

În acest caz, este foarte interesant tabloul patologic al individului analizat. Distribuția și morfologia leziunilor par a fi dovada unei boli sistemice cronice, printre care se regăsește și tuberculoza, dar trebuie luate în calcul și alte patologii, precum bruceloza sau sifilisul.

Tuberculoza este o infecţie acută sau cronică cauzată de *Mycobacterium tuberculosis* sau *Mycobacterium bovis*[9]. Tuberculoza poate afecta orice parte a scheletului sub forma unor leziuni litice și/sau cu formare redusă de os nou[10]. În cazul de față au fost observate pe fețele anterioare ale vertebrelor lombare și toracale urme de hipervascularizare și microporozitate (fig. 3). Astfel de modificări patologice au fost asociate, cel mai adesea, cu diagnosticul de tuberculoză[11]. Prin urmare, leziunile tuberculoase sunt mai degrabă distructive decât proliferative[12]. Bruceloza, în schimb, se manifestă sub forma ambelor tipuri, distructive şi reparatorii, în acelaşi timp[13].

Distrugeri porotice au mai fost vizibile pe suprafața ventrală a manubriului sternal (fig. 4), dar și pe suprafețele articulare ale epifizelor oaselor lungi. Aceste

[6] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 20.

[7] Deşi metoda aplicată de către Éry, Kralovánszky şi Nemeskéri (1963) se referă la scheletele indivizilor adulți, am precizat și datele scheletului complexului nr. 78, fiindcă, în ciuda faptului că este vorba de un subadult, anumite caracteristici, cum ar fi, de exemplu, procesul mastoidan, glabella, mentum sau margo supraorbitalis sunt foarte dezvoltate.

[8] Buikstra, Ubelaker 1994.

[9] Ortner, Putschar 1985, p. 141; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 118.

[10] Ortner 2003, p. 230.

[11] Baker 1999; Mays *et alii* 2001; Pálfi, Molnár 2009.

[12] Roberts, Buikstra 2003, p. 88; Ortner 2008, p. 199.

[13] Zimmerman, Kelly 1982.

Fig. 3. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Microporozitate și urme ușoare de hipervascularizare pe fața anterioară a unei vertebre lombare.

Fig. 4. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Microporozitate pe fața anterioară a manubriului sternal.

modificări patologice pot avea diverse etiologii, dar, totodată, pot face dovada unei tuberculoze localizate în mai multe zone ale corpului.

Pe diafizele tibiilor, în special pe fața anterioară, sunt vizibile ușoare urme de depunere de os nou și porozitate (fig. 5). În acest caz, diagnosticul diferențial presupune luarea în calcul și a posibilității prezenței sifilisului terțiar pe oase; diferenţierea leziunilor tuberculoase de cele ale sifilisului terţiar este destul de dificilă, dar, cu toate acestea, trebuie menționat faptul că o depunere redusă de os nou şi lipsa unei hipertrofieri extinse pe diafiza oaselor lungi sugerează, mai degrabă, diagnosticul de tuberculoză[14].

Fig. 5. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Microporozitate și ușoare depuneri de os nou pe fețele anterioară și posterioară ale epifizei proximale tibiale de pe partea stângă.

De remarcat este și prezența unei microporozități pe plafoanele orbitelor (fig. 6), care apare în literatura de specialitate sub denumirea de *cribra orbitalia* și care face parte dintr-o manifestare generală, denumită *hyperostosa porotica.* Etiologia exactă a acestei manifestări nu este clară, însă rezultatele mai multor studii au identificat existența unei legături între prezența *cribrei orbitalia* și diverse episoade de stres metabolic din viața individului (dietă sărăcăcioasă sau infecții parazitare[15]). Indiferent

[14] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 164.
[15] Ortner, Putschar 1985, p. 258.

de etiologia acestor boli, sistemul imunitar al individului are de suferit, ceea ce-l face mult mai vulnerabil în contractarea altor infecții, cum este și tuberculoza.

Fig. 6. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Urme ale *cribrei orbitalia* pe plafoanele orbitelor.

Prezența tartrului reprezintă și ea o patologie dentară. Totodată, putem presupune și o posibilă întârziere de erupție dentară în cazul caninului stâng: în alveola mandibulară este vizibil, foarte probabil, dintele menționat.

Fig. 7. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Urme de patologie dentară.

La nivelul tibiei (partea proximală, stânga?), claviculelor și humerusului (partea proximală, stânga?) au fost identificate manifestări ale periostitei.

Variații anatomice: oase wormiene pe sutura lambdoidă (cea de os pierdut *postmortem*) și fosă hipotrohanterică pe diafiza femurului drept.

COMPLEXUL 81 (MORMÂNT DE INHUMAȚIE)

Din scheletul cranian au fost recuperate fragmente din calota craniană și unele fragmente din viscerocraniu, mai exact din mandibulă și din maxile. Scheletul postcranian este reprezentat doar de atlas, axis și de diafizele femurale (la un singur femur au fost recuperate din strat și epifizele).

Piesele dentare păstrate postmortem sunt C, ^{1}Pm, ^{2}Pm, ^{1}M și ^{2}M de pe maxilarul stâng și C, $_{1}Pm$, $_{2}Pm$, $_{1}M$ și $_{2}M$ de pe mandibula stângă. Izolat, au mai fost recuperați Pm_2 și M_1 de pe partea dreaptă a mandibulei.

Din punct de vedere al dentiției, este vorba despre una permanentă, toate piesele dentare fiind erupte, cu excepţia molarului 3, vizibil în alveolă pe mandibula stângă. Din cauza vârstei, fiind vorba de un copil de 7,5–8 ani (începutul grupei *infans* II), stabilită pe baza lungimii diafizei femurului (248 mm) și a danturii, sexul nu s-a putut determina după caracteristicile morfologice ale oaselor.

COMPLEXUL 86 (MORMÂNT DE INHUMAȚIE)

Este vorba despre scheletul unui individ de sex feminin, aflat într-o stare destul de bună de conservare și de reprezentare. Scheletul cranian este aproape complet, lipsuri mai semnificative prezentând la nivelul viscerocraniului. Dintre variațiile anatomice, menționăm prezența unui os wormian pe sutura lambdoidă.

Fig. 8. Nădlac – *1M*. Complexul 86. Craniul.

Din scheletul postcranian au fost recuperate oasele lungi (oasele antebrațului și peroneele prezintă unele distrugeri), dar și fragmente din cutia toracică, centura scapulară și cea pelviană.

Dentiția cuprinde un număr de 20 de piese dentare în alveole. Pe maxilar sunt prezenți ^{2}I, C, ^{1}Pm, ^{1}M, ^{2}M și ^{3}M de pe partea stângă și Pm^{1}, Pm^{2}, M^{1} și M^{3} de pe partea dreaptă. Pe mandibulă au fost identificați următorii dinți: C, $_{2}Pm$, $_{1}M$, $_{2}M$ și $_{3}M$ de pe partea stângă și I_{2}, Pm_{1}, Pm_{2}, M_{1} și M_{2} de pe partea dreaptă.

Patologie dentară: pe lângă prezența tartrului, putem menționa și o carie ocluzală pe M_{3} (molar mandibular, partea dreaptă).

Fig. 9. Nădlac – *1M*. Complexul 81. Urme de patologie dentară.

Pe ambele calcanee se observă osteofite, iar pe corpurile vertebrale (toracală și lombară) urme de osteoporoză.

Variații anatomice: pe femurul drept se observă fosa lui Allen și fațeta lui Poirier.

Atribuirea sexului feminin s-a făcut urmărind caracteristicile craniului și ale coxalului[16]. Indicele sexual pe baza a 13 puncte de referință (Tabel 1) este de -0,45, așa încât putem presupune că este vorba de scheletul unui individ de sex feminin. Pe baza suturilor craniene relativ deschise, a danturii și a stării osificării epifizelor, vârsta estimată este de 30–33 ani, fiind vorba de un *adultus*.

Pe baza stadiilor de dezvoltare a simfizei pubice și a suprafeței auriculare[17], a fost apreciată o vârstă aproximativă de 40–55 de ani.

Statura calculată, folosind formulele lui Pearson[18], după lungimea oaselor lungi, este de 147,35–148,67 cm, care, după clasificare, este mică sau scundă.

[16] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 17–20.
[17] Meindl, Lovejoy 1989.
[18] Olivier 1960, p. 263.

Din cauza numărului scăzut de morminte analizate, nu se pot recupera decât foarte puține informații legate de demografie: nu se poate studia nici dimorfismul sexual, nici rata mortalității. Totuși, analiza este utilă, completând și confirmând informațiile deja cunoscute despre avari, legate, de exemplu, de statura acestora sau de modul lor de viață, caracterizat prin eforturi fizice intense.

BIBLIOGRAFIE

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998 A.C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge, 1998.

Baker 1999 B. Baker, *Early manifestation of tuberculosis in the skeleton*, în G. Palfi, O. Dutour, J. Deák, I. Hutás (eds.), *Tuberculosis: Past and Present*, Budapest, 1999.

Buikstra, Ubelaker 1994 J. Buikstra, D. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains,* Arkansas Archeological Survey Research Series 44, Fayetteville,1994.

Éry, Kralovánszky, Nemeskéri 1963 K. Éry, A. Kralovánszky, J. Nemeskéri, *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja*, Anthropológiai Közlemények 7, 1963, p. 41–90.

Gáll, Mărginean, Ursuțiu 2020 E. Gáll, F. Mărginean, A. Ursuțiu, *Descoperiri arheologice privind populaţia de la est de Tisa în secolele VI–VII. Studiu de caz: grupul de morminte din situl Nădlac – 1M (jud. Arad)*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 23–57.

González, Concepción 2004 E. González, M. Concepción, *Marcadores de estres y actividad en la poblacion guanche de Tenerife*, Tenerife, 2004.

Mays *et alii* 2001 S. Mays, G.M. Taylor, A.J. Legge, D.B. Young, G. Walker-Turner, *Paleopathological and Biomolecular Study of Tuberculosis in a Medieval Skeletal Collection from England*, AJPhA 114, 2001, p. 298–311.

Meindl, Lovejoy 1989 R.S. Meindl, C.O. Lovejoy, *Age Changes in the Pelvis: Implication for Paleodemography*, în M.Y. Işcan (ed.), *Age Markers in the Human Skeleton*, Illinois, 1989, p. 137–168.

Olivier 1960 G. Olivier, *Pratique anthropologique*, Paris, 1960.

Ortner 2003 D.J. Ortner, *Identification of Pathological Condition in Human Skeletal Remains* (second edition), London, 2003.

Ortner 2008 D.J. Ortner, *Differential Diagnosis of Skeletal Lesions in Infectious Disease*, în R. Pinhasi, S. Mays (eds.), *Advances in Human Paleopathology*, Chichester, 2008, p. 191–214.

Ortner, Putschar 1985 D.J. Ortner, W. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains,* Washington, 1985.

Pálfi, Molnár 2009 G. Pálfi, E. Molnár, *The Paleopathology of specific infectious diseases from Southeastern Hungary: a brief overview*, ActaBSz 53, 2, 2009, p. 111–116.

Roberts, Buikstra 2003 C.A. Roberts, J.E. Buikstra, *The Bioarchaeology of Tuberculosis*, Florida, 2003.

Zimmerman, Kelly 1982 M.R. Zimmerman, M.A. Kelly, *Atlas of Human Paleopathology*, New York, 1982.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN SKELETONS FROM NĂDLAC – *1M* SITE (ARAD COUNTY)

ABSTRACT

In this paper has been presented the anthropological analysis of four skeletons from Nădlac – *1M* site, Arad County. There has been discovered skeletons of two youngsters (*infans* II), a young adult (male) and remains of an individual determined as a female. From the point of view of the pathological folder, quite interesting could be the case of the individual from the archaeological feature no. 78, with possible signs of lesions caused by *Mycobacterium Tuberculosis* or *Mycobacterium Bovis*.

Keywords: Nădlac, anthropological analysis, paleopathological analysis, nutritional deficiency, tuberculosis

LIST OF CAPTIONS

Table 1. Preserved reference points and sexual indices at the analysed skeletons. Sexual traits: -2 (hyperfeminine), -1 (feminine), 0 (indifferent), +1 (masculine), +2 (hypermasculine).

Fig. 1. Nădlac – *1M*. Feature 77. Hypoplasia line on the right mandibular Pm2.

Fig. 2. Nădlac – *1M*. Feature 77. Presence of Schmorl nodes, very little visible, on the inferior faces of some thoracic vertebrae.

Fig. 3. Nădlac – *1M*. Complex 78. Microporosity and slight traces of hypervascularization on the anterior face of a lumbar vertebra.

Fig. 4. Nădlac – *1M*. Complex 78. Microporosity on the anterior face of *manubrium sterni*.

Fig. 5. Nădlac – *1M*. Complex 78. Microporosity and small deposits of new bone on the anterior and posterior sides of the left proximal tibial epiphysis.

Fig. 6. Nădlac – *1M*. Complex 78. Traces of *cribra orbitalia* on orbital roofs.

Fig. 7. Nădlac – *1M*. Complexul 78. Traces of dental pathology.

Fig. 8. Nădlac – *1M*. Complex 86. The skull.

Fig. 9. Nădlac – *1M*. Complex 81. Traces of dental pathology.

ANALIZA ARHEOZOOLOGICĂ A OFRANDELOR DINTR-UN MORMÂNT DIN PERIOADA AVARĂ TIMPURIE DIN SITUL NĂDLAC – *1M* (JUD. ARAD)*

VALENTIN DUMITRAŞCU**

Rezumat: Într-un mormânt de femeie din perioada avară timpurie descoperit în situl Nădlac –*1M*, au fost descoperite resturi scheletice de la două vite domestice, un adult şi un juvenil. Niciunul dintre animale nu a fost depus întreg; de la vaca adultă au fost depuse doar capul şi extremităţile membrelor, iar de la viţel lipsesc membrele anterioare şi mandibulele.

Cuvinte-cheie: avari, mormânt, ofrandă, *Bos taurus,* urme de tăiere

În cursul săpăturilor din situl Nădlac – *1M* au fost cercetate patru morminte, dar numai în complexul 86 au fost descoperite resturi animale. Astfel, din complexul amintit au fost prelevate resturi scheletice de la doi indivizi de vită domestică (*Bos taurus*): un adult şi un juvenil. Părţile din corpurile animalelor au fost depuse, probabil, pe sicriul care conţinea corpul defunctului.

BOS TAURUS – ADULT, FEMELĂ (fig. 1–4)

Animalul adult este reprezentat prin cap şi membrele distale. Raportat la scheletul uman, capul vitei a fost depus la mică distanţă de craniu, uşor înclinat pe partea dreaptă, iar membrele animalului sunt aşezate de o parte şi de alta a corpului defunctului, începând din zona craniului până în regiunea femurală, respectând ordinea naturală a acestora (întâi membrele anterioare şi apoi cele posterioare). Este prezentă şi prima vertebră (atlas) care prezintă caudal urme fine de lamă lăsate în timpul dezarticulării de restul coloanei (decapitare). Pe ambele mandibule, pe faţa exterioară, au fost identificate urme de lamă produse în timpul descărnării acestora (prelevarea muşchiului maseter). Membrele distale au fost separate de restul corpului prin lovituri cu un obiect fără tăiş, contondent, aplicate la nivelul tibiei şi radiusului. Au fost depuse doar părţile anatomice cu valoare alimentară scăzută.

---

* Pentru analiza arheologică, vezi Gáll, Mărginean, Ursuţiu 2020; pentru analiza antropologică, vezi Andreica Szilagyi, Peter 2020.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: validumitraşcu@yahoo.com.

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, Bucureşti, 2020, p. 71–79

Înălțimea la greabăn a vitei a putut fi estimată pe baza metacarpianului drept, singurul os lung complet. Cea mai mică valoare[1] este de 109,8 cm și cea mai mare[2] este de 115,8 cm. Alte valori calculate[3] se apropie de cea minimă (110,1 cm, respectiv 110,7 cm). Toate estimările indică un animal de talie mică. Metapodiile și falangele nu prezintă semne care ar indica utilizarea animalului pentru tracțiune. De asemenea, nu au fost identificate semne de patologie.

BOS TAURUS – JUVENIL (fig. 4, dreapta)

Scheletul incomplet al animalului juvenil a fost descoperit în conexiune anatomică, așezat în regiunea membrului inferior drept al defunctului. Lipsesc membrele anterioare (de la scapulă la falange) și mandibulele, fiind reprezentat prin scheletul axial (craniu, vertebre, coaste) și membrele posterioare (coxal, femure, tibii, metatarsiene), fără falange. Din membrele anterioare nu a fost descoperit nici un fragment osos, ceea ce poate însemna că acestea au fost detașate de corp înaintea înhumării. De asemenea, este posibil ca și mandibulele și falangele să fi fost detașate. Scheletul animalului juvenil, fiind foarte fragil, are o stare de conservare precară, însă acest fapt nu poate explica absența completă a oaselor membrelor anterioare. Tot din cauza conservării precare nu pot fi evidențiate potențiale urme de lamă care ar fi putut fi lăsate în timpul detașării părților absente.

BIOMETRIE

Măsurătorile au fost efectuate după von den Driesch (1976) şi sunt exprimate în milimetri. Elementele măsurate provin de la individul adult.

Mandibula sin.	
3	106,16
5	231,46
6	291,92
7	127,53
8	81,57
9	46,66
10 (L M_3)	35,71
10 (B M_3)	15,01
12	148,38
13	141,74
15a	69,92
15b	49,04
15c	37,35

[1] Estimată după Țalkin 1960.
[2] Estimată după Boessneck 1956.
[3] Estimate după Fock 1966 și Matolcsi 1970.

	Metacarpus dex.	Metatarsus dex.	Tibia dex.
GL	183,53		
Bp	51,36	42,10	
SD	26,30	22,63	
DD	20,18	21,19	
Bd	50,41		55,41

	Boessneck 1956	Țalkin 1960	Fock 1966	Matolcsi 1970
Înălțimea la greabăn (după metacarpus dex.)	1158,07	1097,51	1101,18	1106,68

Astragalus dex.	
GLl	58,33
GLm	54,24
Dl	32,72
Dm	30,69
Bd	36,44

Os centrotarsale dex.	
GB	47,72

Calcaneus dex.	
GL	118,67

	Phalanx I ant.	Phalanx I post.	Phalanx II ant.
GL/Glpe	51,35	54,92	33,57
Bp	26,90	24,66	25,88
SD	21,70	19,39	20,94
Bd	24,33	20,95	22,66

Phalanx III ant.	
DLS	59,32
Ld	42,91
MBS	20,75

CONCLUZII

În complexul 86 au fost descoperite depuneri care constau din părți scheletice de la două animale (*Bos taurus*), respectiv un adult și un juvenil. De la animalul adult au fost depuse capul și extremitățile membrelor, iar animalul juvenil este, de asemenea, incomplet. În cazul vitei adulte, până și mușchii mandibulei au fost prelevați înainte de depunere, iar segmentele membrelor depuse sunt extremități care sunt frecvent aruncate pentru că nu conțin carne. În cazul vițelului, cu toate că nu s-au păstrat urme de tăiere care să ateste activități de tranșare, putem observa intervenții asupra corpului acestuia. Lipsesc membrele anterioare, ca și mandibulele și falangele. Este posibil să fi fost jupuit înainte de depunere și falangele să fi rămas atașate de piele, iar membrele anterioare și mandibulele ar fi putut fi păstrate pentru consum. În concluzie, ofrandele pot fi considerate simbolice, deoarece au fost depuse părți cu valoare alimentară nesemnificativă.

Mulţumiri

Studiul materialului faunistic a fost parțial susținut financiar de grantul Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS-UEFISCDI cu numărul PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0686

BIBLIOGRAFIE

Andreica Szilagyi, Peter 2020 — L. Andreica Szilagyi, S. Peter, *Analiza antropologică a scheletelor descoperite în situl Nădlac – 1M*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 59–70.

Boessneck 1956 — J. Boessneck, *Ein Beitrag zur Errechnung der Widerristhöhe nach Metapodienmaßen bei Rindern*, ZTZ, 68, 1, 1956, p. 75–90.

von den Driesch1976 — A. von den Driesch, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Peabody Museum 1, Harvard University, 1976.

Fock 1966 — J. Fock, *Metrische Untersuchungen en Metapodien einige europäischer Rinderrassen,* Diss., München, 1966.

Gáll, Mărginean, Ursuțiu 2020 — E. Gáll, F. Mărginean, A. Ursuţiu, *Descoperiri arheologice privind populația de la est de Tisa în secolele VI–VII. Studiu de caz: grupul de morminte din situl Nădlac – 1M (jud. Arad)*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 23–57.

Matolcsi 1970 — J. Matolcsi, Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial, ZTZ 87, 2, 1970, p. 89–137.

Ţalkin/Цалкин 1960 — В.И. Цалкин, *Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности*, Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологии 65, 1, 1960, p. 109–126.

ZOOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS OF AN EARLY AVAR GRAVE'S OFFERINGS FROM NĂDLAC – *1M* SITE (ARAD COUNTY)

ABSTRACT

In a woman's grave of the Early Avar Period discovered at Nădlac – *1M* site, skeletal remains from two domestic cattle, an adult and a juvenile were found. None of the animals were deposited in a complete state, only the head and extremities of the limbs were deposited from the adult cow, and the calf lacked the anterior limbs and the mandibles.

Keywords: Avars, grave, offering, *Bos taurus*, cut marks

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Nădlac – *1M*. Feature 86. *Bos taurus,* adult female. Right mandible with cut marks.
Fig. 2. Nădlac – *1M*. Feature 86. *Bos taurus,* adult female. Left mandible with cut marks.
Fig. 3. Nădlac – *1M*. Feature 86. *Bos taurus,* adult female. Atlas with cut marks.
Fig. 4. Nădlac – *1M*. Feature 86. *Bos taurus*. Schematic representation of the preserved skeletal parts. The arrows indicate impact points for bone breakage. The straight lines indicate knife cut marks for disarticulation and flesh removal. Left – the adult animal, right – the juvenile animal.

Fig. 1. Nădlac – *1M*. Complexul 86. *Bos taurus*, femelă adultă. Mandibula dreaptă cu urme de lamă.

Fig. 2. Nădlac – *1M*. Complexul 86. *Bos taurus*, femelă adultă. Mandibula stângă cu urme de lamă.

Fig. 3. Nădlac – *1M*. Complexul 86. *Bos taurus*, femelă adultă. Atlas cu urme de lamă.

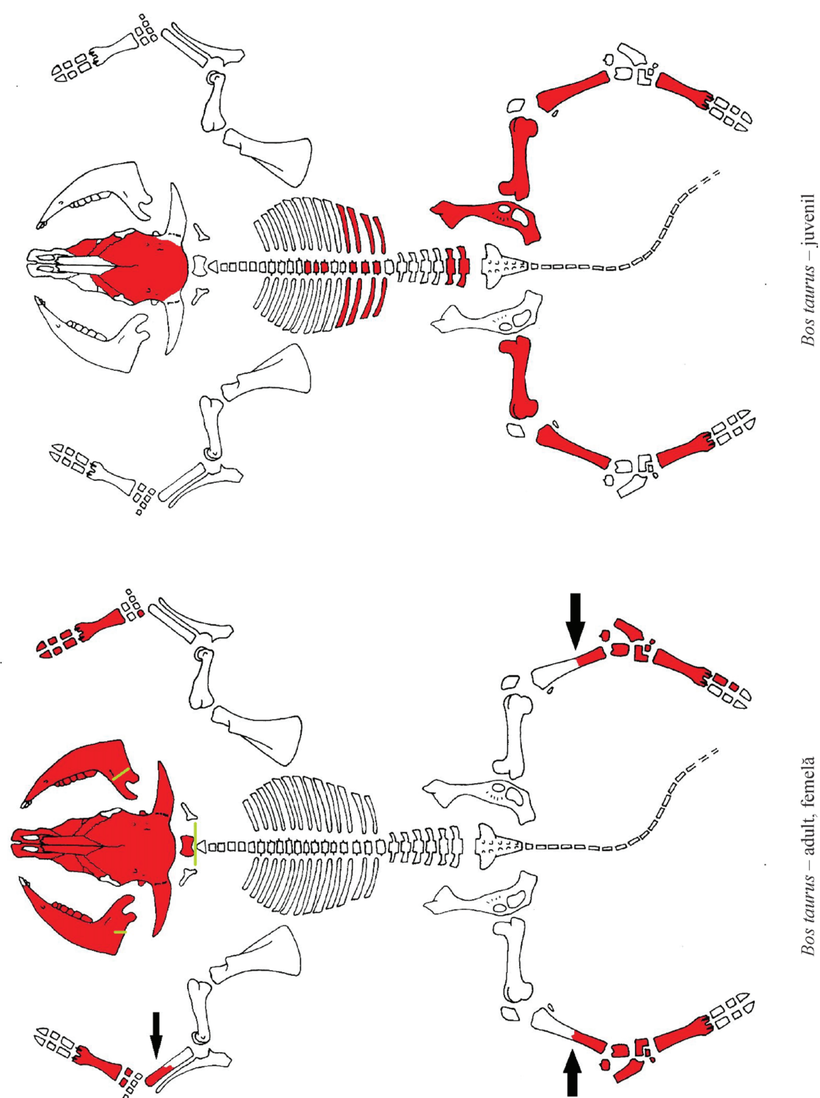

Fig. 4. Nădlac – *1M*. Complexul 86. *Bos taurus*. Reprezentarea schematică a părților scheletice prezente în mormânt. Săgețile indică urme de impact pentru spargerea oaselor. Liniile drepte indică urme fine de lamă (cuțit) lăsate în urma dezarticulării și descărnării. Stânga – animalul adult, dreapta – animalul tânăr.

NOTĂ PRIVIND CAII ÎNCORNORAȚI REPREZENTAȚI PE O CANĂ DIN TEZAURUL DE LA ROGOZEN

EMILIAN TELEAGA*

Rezumat: Datorită combinației elementelor sale zoomorfe, masca de cal cu coarne și urechi de țap de stâncă de la Stâncești, atestată la caii scitici, este o predecesoare a frizelor animaliere din toreutica tracică „clasică”. Caii cu coarne sunt reprezentați o singură dată în Tracia, în scena vânătorii mistrețului de la Rogozen, probabil ca urmare a contactelor dintre triballi și sciți, poate chiar în urma jefuirii prăzii scitice a lui Filip al II-lea de către triballi.

Cuvinte-cheie: coarne de țap de stâncă, Filip al II-lea, mască de cal, Rogozen, selecția cailor, sciți, Stâncești, triballi

Săpăturile sistematice din cetatea 2 de la Stânceşti, jud. Botoşani, au dus la descoperirea unui depozit de piese de harnașament în locuința 2, datată în secolul al V-lea a.Chr. Setul constă dintr-un *prometopidion* (decorat cu un pește din familia *Gandidae*, probabil mihalţ, având cap de mistreţ), din două plăcuțe de fălcele în formă de aripi, din electron, din două „coarne de bronz”, asemănătoare celor de ţap de stâncă, şi dintr-o zăbală bimetalică (muştiuc din fier şi două psalii de bronz terminate în formă de cap de pasăre de pradă) (fig. 1)[1].

Rezumând cercetările recente privind începuturile artei figurative tracice, rezultă că motivele aripii și coarnelor de ţap de stâncă aparţineau repertoriului figurativ specific stilului animalier scitic, care nu a fost receptat în arta „clasică” tracică din secolul al IV-lea a.Chr. Pasărea de pradă era un simbol de putere în stepele nord-pontice și la Dunărea de Jos în secolul al V-lea a.Chr., ulterior fiind preluat în arta „clasică” tracică ca stăpân al animalelor pe pământ şi pe apă. Deși motivele „eterogene” ale *prometopidion*-ului (peşte cu cap de mistreţ) au coexistat în stilul scitic și în stilul animalier influenţat de greci, ele erau specifice seturilor de harnaşament scitice. Aceste elemente figurative formau împreună o mască, reprezentând un animal cu coarne şi urechi de ţap de stâncă. Măști de cai, din materiale organice, înfățișând animalul de călărie ca un cerb sau ca un țap de munte, au fost găsite în tumulii scitici de la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. de la Pazyryk și Berel. Elementele zoomorfe de

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: emilianteleaga@hotmail.com; Vorgeschichtliches Seminar, Philipps-Universität Marburg; e-mail: teleaga@staff.uni-marburg.de.

[1] Florescu, Florescu 2005, p. 70–78, fig. 11–12, 109–116.

la Stânceşti se regăsesc în toreutica tracică „clasică”, iar combinaţia lor unică reprezintă un predecesor al frizelor ei animaliere[2].

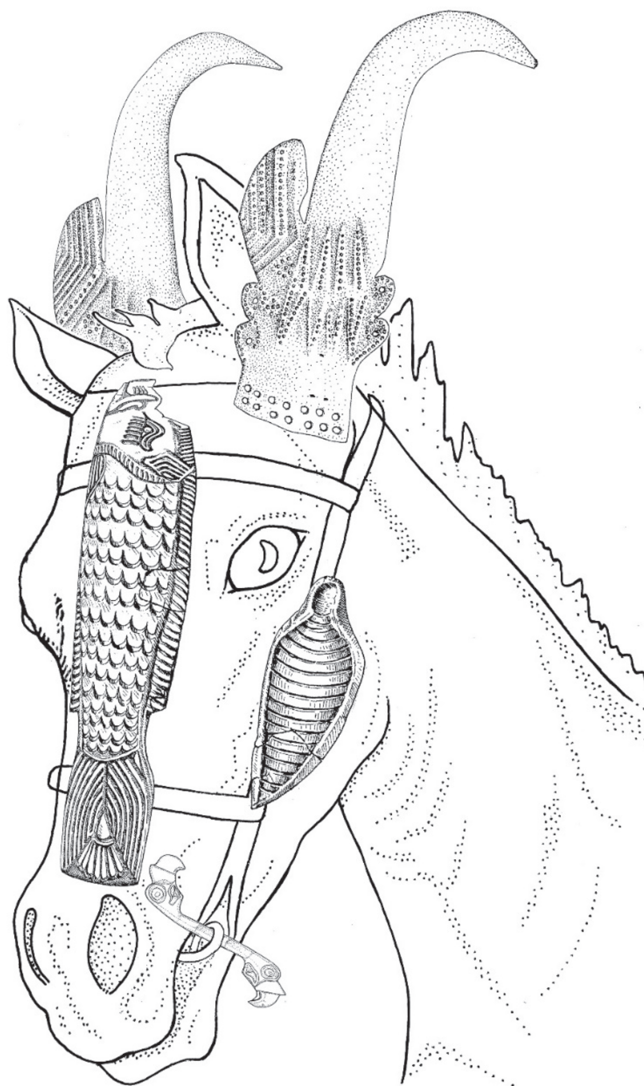

Fig. 1. Reconstituirea căpăstrului calului pe baza setului de piese de harnaşament de la Stânceşti, scara cca 1:4 (după Teleaga 2016, p. 249, fig. 12).

[2] Teleaga 2015, p. 47, 49, 55, 65, 80–81, 114–117, fig. 32–33; Teleaga 2016, p. 221–227, 230, 233–235, 243, 250–251, fig. 4, 9, 12.

Harnaşamentul cailor tracici este bine cunoscut, atât prin zecile de seturi de piese de căpăstru depuse în morminte sau depozite, cât şi prin numeroasele reprezentări de cai de tracţiune sau de călărie, rareori fiind păstrate şi resturi din materialele lui organice. Totuşi, doar o singură reprezentare de cai cu coarne poate fi recunoscută pe cana nr. 159 din tezaurul din secolul al IV-lea a.Chr. de la Rogozen[3], fapt care necesită o explicaţie (fig. 2). Atestarea existenţei cailor scitici cu măşti şi implicit reconstituirea căpăstrului calului de la Stânceşti au fost posibile doar prin cercetările tumulilor din ţinuturile siberiene, permanent îngheţate, care au permis păstrarea părţilor de căpăstru confecţionate din materiale organice. Deşi astfel de condiţii lipseau în Tracia, în această zonă sunt cunoscute mult mai multe reprezentări de cai încăpăstraţi – pe monede, pe frescele camerelor funerare şi pe piesele de toreutică –, decât în ţinuturile scitice. De aceea, reprezentările de cai cu coarne de pe cana nr. 159 ar putea fi privite ca o dovadă a prezenţei cailor scitici în zona triballilor. Această ipoteză are temeiurile ei, deoarece caii sciţilor erau mai mari, mai puternici şi mai rapizi decât cei tracici[4].

Fig. 2. Reprezentarea desfăşurată a scenei de vânătoare a mistreţului de pe cana nr. 159 din tezaurul de la Rogozen (după Nikolov 1986, p. 27).

Încă din secolul al XVII-lea a.Chr., caii cavaleriei şi cei folosiţi pentru carele de luptă au avut un rol important în acţiunile politice şi militare ale statelor din Orientul Apropiat. În secolul al XIV-lea a.Chr., în tratatul hippologic al lui Kikkuli din Mitanni, este atestată selecţionarea cailor, întreţinerea lor în grajduri, hrănirea şi antrenarea lor pentru tracţiunea carelor de luptă. Izvoarele scrise, reprezentările figurative şi descoperirile arheologice arată importanţa cabalinelor în epoca bronzului, acestea fiind importate sau aduse sub formă de tribut sau de dar din Orientul Apropiat în Egipt, unde lipseau. Îmbunătăţirea rasei cabaline rămâne o constantă şi în spaţiul grec, caii fiind importaţi din ţinuturile scitice sau persane şi folosind şi în reprezentarea statutului social sau în război[5]. În acest context trebuie înţeleasă şi prada de 20 000 de iepe de prăsilă, luate de regele macedonean Filip al II-lea de la sciţi, în urma înfrângerii şi uciderii regelui Ataias în războiul din 339 a.Chr. Pe drumul de întoarcere, regele este

[3] Nikolov 1986, p. 27–29, 31.
[4] Benecke 1998.
[5] Benecke 1994, p. 297–304.

atacat de triballi, pierzând prada[6]. Acesta a recunoscut nevoia îmbunătățirii rasiale, imediate şi radicale, având în vedere superioritatea cailor scitici, ca mijloc al politicii sale de reformare și întărire a cavaleriei macedonene[7]. Nu avem nicio dovadă că regii triballilor urmăreau aceeași politică în privința cavaleriei și cailor lor, deși ei aveau, ca și macedonenii lui Filip al II-lea, experiența nemijlocită a puterii militare a sciților lui Ataias[8]. Contactele politice și militare ale acestei populații războinice cu triburile nomade nord-pontice aveau o tradiție mai veche, căci, încă din secolul al V-lea a.Chr., ei preiau și adoptă, sub forma unei catarame, un simbol al stilului animalier scitic, felina la pândă, ca însemn gentilic. Acest motiv este întâlnit și ulterior, în secolul al IV-lea a.Chr., în toreutica tracică din zona tribală, într-o perioadă a pierderii specificităților stilistice regionale[9]. De aceea, este probabil ca și războinicii tribali să fi fost conștienți de calitățile cailor scitici și să fi profitat de ocazia dobândirii lor prin jefuirea prăzii armatei lui Filip al II-lea.

Reprezentarea cailor cu coarne în stil animalier scitic pe cana de la Rogozen apare într-o scenă tracică aristocratică tradițională, cea a vânătorii mistrețului[10]. Personajele călare poartă pantaloni-ciorapi, tipic tracici, și un fel de hlamidă, iar celelalte elemente ale harnașamentului cailor (căpăstru și șa) sunt de asemenea comune toreuticii tracice din secolul al IV-lea a.Chr. Aceste coarne de ţap de stâncă, necunoscute harnașamentului cailor traci, dar întâlnite sub formă de măști la caii scitici, au fost probabil reprezentate în lumea triballilor ca urmare a contactelor cu sciții lui Ataias, care au ocupat Dobrogea, poate chiar odată cu caii lor ajunși în spațiul nord-vest tracic. Faptele de vitejie ale războinicilor triballi, așa cum desigur era considerată în eposurile lor jefuirea prăzii armatei lui Filip al II-lea, ar fi putut să-și fi găsit o expresie în reprezentarea vânătorii mistrețului de pe cana de la Rogozen.

BIBLIOGRAFIE

Benecke 1994 — N. Benecke, *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*, Sttutgart, 1994.

Benecke 1998 — N. Benecke, *Diachroner Vergleich der Pferdehaltung im Karpatenbecken und in der osteuropäischen Steppe während der vorchristlichen Metallzeiten*, în B. Hänsel, J. Machnik (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.)*, PAS 12, München – Rahden, 1998, p. 91–98.

Florescu, Florescu 2005 — A. Florescu, M. Florescu, *Cetăţile traco-getice din secolele VI–III a.Chr. de la Stânceşti (jud. Botoşani)*, Târgovişte, 2005.

[6] Iustin IX, 2–3; Frontinus, II, 8.14.
[7] Hammond, Griffith 1979, p. 408–414, 582–583.
[8] Papazoglu 1978, p. 21–25.
[9] Teleaga 2015, p. 67–69, fig. 3, 11.
[10] Teleaga 2015, p. 126–129, fig. 37/1, 38.

Hammond, Griffith 1979 — N.G.L. Hammond, G.T. Griffith, *A History of Macedonia*, Vol. 2: 550–336 BC, Oxford, 1979.

Nikolov 1986 — Б. Николов, *Каните от Рогозенското съкровище*, Izkustvo / Изкуство 36, 6, 1986, p. 17–36.

Papazoglu 1978 — F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in the Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians*, Amsterdam, 1978.

Teleaga 2015 — E. Teleaga, *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst in dem 5. Jahrhundert v. Chr. / Началата на тракийското фигурално изкуство през V век пр. Хр.*, în E. Teleaga, D. Gergova, A. Müller-Karpe, N. Torbov (eds.) *Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens /* Изследвания за археологията от желязната епоха в Тракия, Vol. 1, Rahden, 2015.

Teleaga 2016 — E. Teleaga, *Începuturile artei figurative tracice în secolul al V-lea a. Chr. – cu privire specială asupra Dobrogei de nord şi a spaţiului de la nord de Dunăre până la Nistru*, SCIVA 67, 3–4, 2016, p. 207–268.

NOTE ON THE HORNED HORSE REPRESENTED ON A MUG IN THE ROGOZEN THESAURUS

ABSTRACT

Due to the combination of its zoomorphic elements, a horse mask with horns and ears of ibex from Stânceşti, attested to the Scythian horses, is a predecessor of the animal friezes of the "classical" Thracian toreutics. Horned horses are represented only once in Thrace, in the scene of the Rogozen wild boar hunting, probably due to the contacts between Triballi and Scythians, perhaps even after the robbery of Philip the Second's pray by Triballi.

Keywords: ibex horns, Philipp II, horse mask, Rogozen, horse selection, Scythian, Stânceşti, Triballi

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Reconstruction of the horse bridle on the basis of the set of harness pieces from Stânceşti, scale approx. 1:4 (after Teleaga 2016, p. 249, fig. 12).

Fig. 2. The rolled-up representation of the wild boar hunting image on the jug no. 159 from the Rogozen treasure (after Nikolov 1986, p. 27).

INSCRIPȚII PE VASE ARHAICE DE LA TARIVERDE, JUD. CONSTANȚA

IULIAN BÎRZESCU*

Rezumat: În contribuția de față sunt prezentate zece inscripții ceramice descoperite în așezarea din epoca arhaică de la Tariverde (com. Cogealac, jud. Constanța). Aceste inscripții documentează folosirea alfabetului ionian în așezările din teritoriul histrian și circulația vaselor ceramice cu inscripții. În general, este vorba de inscripții simple, de una sau două litere, rar inscripții complexe. O descoperire excepțională este cea constituită de un graffito cu mențiunea pictorului de vase Sakonides, activ la Atena îndeosebi în al treilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr. Inscripțiile ceramice provin în majoritate din bordeie abandonate la sfârșitul epocii arhaice.

Cuvinte-cheie: Tariverde, teritoriul histrian, inscripții ceramice, perioada arhaică, așezare

Inscripțiile ceramice din epoca arhaică din teritoriile cetăților pontice sunt puțin numeroase și nu au fost discutate decât arareori în studii speciale, mai ales că descoperirile spectaculoase lipsesc. Cu toate acestea, ele nu sunt lipsite de importanță pentru înțelegerea mai bună atât a contextului în care aceste inscripții apar, cât și a altor aspecte privitoare la folosirea scrierii în cetățile pontice din această epocă.

În campaniile desfășurate la nord de satul Tariverde (com. Cogealac, jud. Constanța) în anii 1951–1956 și 1958 au fost descoperite mai multe bordeie și gropi săpate în pământ, datate în epoca arhaică târzie. Descoperirile arheologice de aici au făcut subiectul mai multor studii[1], însă o publicare exhaustivă a acestora este de așteptat în viitorul apropiat. Față de Histria și alte așezări din teritoriul histrian, așezarea de la Tariverde se caracterizează prin prezența predominantă a locuințelor adâncite în pământ. Aceste tipuri de bordeie sunt cunoscute și în alte așezări din Dobrogea în această perioadă, dar sunt mult mai răspândite în mediul colonial nord-vest pontic[2]. În articolul de față sunt prezentate inscripțiile ceramice descoperite în cele șapte campanii. Din păcate, trei graffiti (nr. 1–3) și doi dipinti sunt astăzi pierduți, desenele și fotografiile din arhiva de șantier permițând, însă, câteva considerații privind această categorie de descoperiri.

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: iulian2@gmail.com

[1] Pentru o descriere a acestor descoperiri, cu trimiteri bibliografice, vezi Oppermann 2004, p. 22–23, 34–36, 40–42 și 45–57; Bîrzescu 2012a.

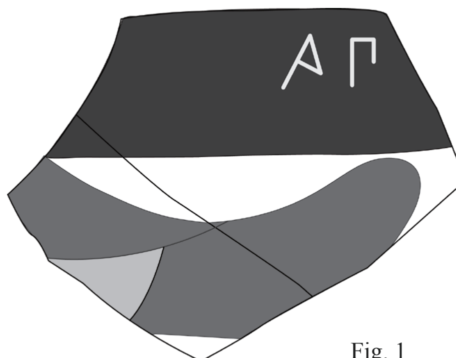
[2] Pentru perioada arhaică sunt rare publicațiile exhaustive de inscripții ceramice din așezările cetăților pontice; vezi, de exemplu, Kryzhithkij *et alii* 1989, p. 85, fig. 32.

CATALOG

1) Απ

Două fragmente dintr-o cupă atică cu benzi, descoperite în campania din anul 1956, în groapa arhaică 10/1956. Datare: 530–520 a.Chr.

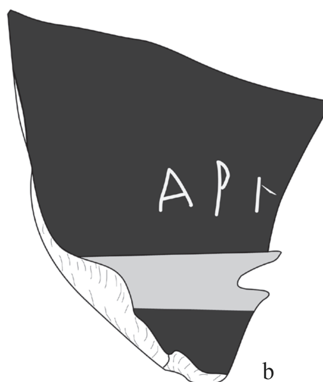
Cel mai probabil, după litera *pi* nu mai urmează altă literă, dacă avem în vedere spațiul dintre aceasta și spărtura vasului. Formele literelor, mai ales *alfa* cu hasta transversală înclinată, sunt bine atestate în această epocă. Contextul descoperirii, o groapă cu diametrul de aprox. 1,40 m, este încadrat în ultima treime a secolului al VI-lea a.Chr., ceea ce corespunde cu datarea cupei cu benzi pe care este scrisă inscripția.

Fig. 1

Graffito (fig.1), scris îngrijit pe buza vasului după ardere, aparține, cel mai probabil, unei inscripții abreviate, adesea întâlnite pe ceramică în perioada arhaică. Astfel de inscripții abreviate sunt cunoscute la Histria, îndeosebi începând cu epoca clasică[3], pentru epoca arhaică fiind bine atestate atât în spațiul pontic, cât și în cel mediteraneean[4]. În ceea ce privește interpretarea acestor inscripții, decisiv este contextul, respectiv locul de descoperire. În cele mai multe cazuri, acestea apar în sanctuare, inscripția fiind o prescurtare a numelui divinității. În cazul sitului de la Tariverde, cele două litere ar putea fi interpretate ca o abreviere a unei dedicații către Apollo. Contextul descoperirii nu pare, însă, să susțină această interpretare.

2) Αρι…

Fragment de buză de cană trilobată, descoperită în campania din anul 1953, în sectorul Wb. Buza are firnis negru la exterior și o dungă roșie în relief. Epoca arhaică târzie. Inscripția (fig. 2), pe un singur rând, păstrează doar primele trei litere. Literele au o formă mai apropiată de alfabetul ionian din perioada clasică decât de cel din cea arhaică. Din ilustrația păstrată, a treia literă pare mai degrabă să fie *iota* și nu *gamma,* cum apare în descrierea din carnetele de săpătură. *Rho* are o formă suplă.

Fig. 2 a b

Cel mai probabil, în cazul de față avem de-a face cu un nume, care începe cu *Ari*…, adesea întâlnit în

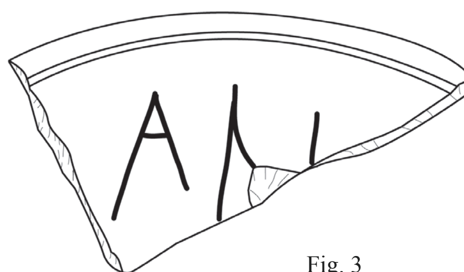
[3] Suceveanu 1965, p. 273–274, cat. 1–4, fig. 1.

[4] Pentru o discuție mai nouă cu privire la aceste abrevieri, a se vedea Johnston, Chirpanlieva 2016–2017, p. 162–164.

cetățile grecești din Ionia, Thracia sau Marea Neagră[5], unde sunt de căutat cele mai apropiate analogii. Scrierea pe buza de *oinochoai* trilobate este și ea bine documentată în perioada arhaică. Prezența unui astfel de nume ar putea fi explicată, printre altele, ca o marcă a proprietății, „sunt cana lui Ari…”. Astfel de inscripții se întâlnesc în toată lumea greacă, uneori marca de proprietate făcându-se explicit. Un bun exemplu în acest sens îl reprezintă o descoperire făcută tot în teritoriul histrian. Este vorba de un ulcior (*lekythos*) descoperit în necropola de la Istria Sat, datat puțin mai devreme față de cana de la Tariverde[6]. La Istria Sat, graffito Μητρίχης εἰμὶ λήϙυθος este desfășurat pe tot umărul vasului. În cazul fragmentului de la Tariverde, având în vedere locul restrâns, este de presupus că inscripția nu era foarte complexă, fiind redusă la nume, eventual însoțit de verbul εἰμί.

3) Αν…

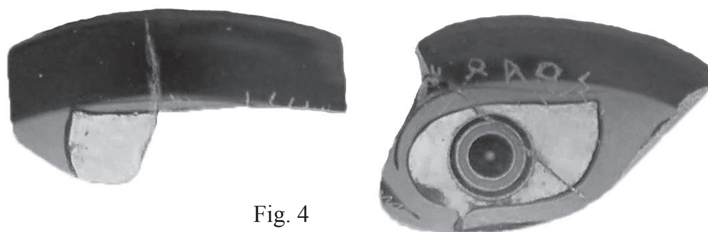
Fragment de picior de vas acoperit cu firnis negru compact pe ambele părți, graffito fiind scris pe partea superioară. Fragmentul a fost descoperit în campania din anul 1953, la demontarea martorului stratigrafic dintre secțiunea I 1952 și caseta Wf, în umplutura bordeiului nr. 3/1953[7].

Fig. 3

Inscripția (fig. 3) fragmentară, care provine dintr-un bordei arhaic târziu, are două litere, din care a doua literă, *ny*, este păstrată parțial. Ca și în cazul anterior, este vorba, mai degrabă, de începutul unui nume, *An*… Numărul mare de posibilități de întregire lasă discuția deschisă. Din desenul realizat de Radu Vulpe se observă o formă de *alfa* cu hasta orizontală amplasată în partea superioară a literei, mai puțin întâlnită în perioada arhaică. Totuși, contextul și descrierea vasului indică această epocă. De data aceasta, inscripția este scrisă pe piciorul unui vas, foarte probabil o cupă. Inscripțiile scrise pe partea superioară a piciorului vasului nu sunt puține. Cu siguranță însă, având în vedere dimensiunile, inscripția nu era una complicată.

4) …ιωαος

Mai multe fragmente de la o cupă atică cu ochi, descoperită în campania din anul 1958 în bordeiul nr. 4/1958 (groapa 54). Loc de păstrare: IAB.

Fig. 4

Bibliografie: Bîrzescu 2012a, p. 84, fig. 25. Datare: 520–510 a.Chr.

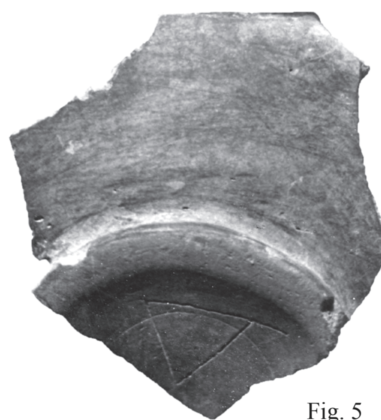
[5] Sunt practic mai multe zeci de nume care încep cu Ari, cf. *LGPN* IV, p. 42–47; *LGPN* VA, p. 59–67.

[6] Johnston 2003, p. 146.

[7] Raportul săpăturilor din 1953, a se vedea Vulpe 1954, *passsim*.

Mult mai interesantă ca problematică este inscripția de față (fig. 4), de data aceasta păstrându-se doar finalul ei. Partea de început se ghicește doar pe un alt fragment din aceeași cupă. Deși este o scriere îngrijită, în care se recunoaște cu ușurință alfabetul ionian, prin apariția lui *omega*, dar și prin forma lui *sigma* cu patru haste, sensul acestui graffito ne scapă. Terminația -ος a inscripției indică un nume în nominativ. În cazul unui nume, este posibil ca acela care a scris inscripția să fi omis vreo literă[8]. Este posibil, având în vedere originea cupei, care este cu siguranță diferită de cea a alfabetul folosit, să avem de-a face cu o inscripție scrisă la Tariverde, așezare a ionienilor dunăreni. Cel care a scris inscripția pe cupă a încercat să reproducă cât mai acurat literele, de exemplu forma redusă a lui *omikron* sau hastele înclinate ale literei *omega*.

5) A sau Δ pe fundul unui vas cenușiu descoperit în campaniile din perioada 1955–1958. Prea multe considerații nu se pot face despre acest graffito documentat doar printr-o fotografie (fig. 5). Litere simple pe fundul vaselor se întâlnesc adesea în cetățile pontice, interpretarea lor făcându-se adesea în funcție de contextul descoperirii.

Fig. 5

6) Σακονίδει δοκίς Πυργίων κ[αλὸς] „lui Sakonides Pyrgion îi pare frumos”.

Cupă atică cu benzi descoperită într-o groapă arhaică din caseta Zg în anul 1953. Diam. cupei 15 cm. Loc de păstrare: Muzeul din Histria, în expoziția permanentă.

Bibliografie: Beazley 1971, p. 72; Alexandrescu 1978, p. 75, cat. 410, pl. 45; Carpenter, Mendoça, Mannack 1989, p. 49; Oppermann 2004, p. 49, n. 466; Heesen 2009, p. 112, n. 672; Petre 2010, p. 35; nr. 350503 din arhiva digitală Beazley: www.beazley.ox.ac.uk; H.R. Immerwahr: https://www.avi.unibas.ch/DB/searchform.html?ID=3148, nr. AVI 2994 (cu referire la text). Datare: 550–530 a.Chr.

Cel mai faimos graffito de la Tariverde a fost descoperit într-un bordei arhaic, în campania condusă de Radu Vulpe în anul 1953. Acest graffito (fig. 6) a fost de mai multe ori amintit și discutat în literatură, mai ales că avem de-a face cu mențiunea unui nume al unui pictor de vase celebru în Atena mijlocului secolului al VI-lea a.Chr., respectiv pictorul Sakonides[9]. Prima mențiune a acestei inscripții a făcut-o John Beazley în 1971, urmat fiind de Petre Alexandrescu în 1978, în monografia dedicată ceramicii arhaice și clasice de la Histria. Beazley a propus o inscripție dublă: [Πυργίων καλὸς] Σακονίδει δοκίς. Πυργιον κ[αλὸς Σακονιδει δοκις].

Fig. 6

[8] Practică adesea întâlnită pe vasele grecești; a se vedea Wachter 1991, p. 49–50.

[9] Despre Sakonides, a se vedea Heesen 2009, p. 111–119.

Din formula păstrată, cel mai probabil avem de-a face aici cu o inscripție de tip *kalos*, bine documentată în atelierele atice în secolele al VI-lea și al V-lea a.Chr. și pentru care există numeroase studii speciale începând cu secolul al XIX-lea[10]. În mod normal, aceste inscripții erau pictate pe vase înainte de ardere. Cele mai multe au fost descoperite în Atica, fiind parte a vieții cotidiene a pictorilor și olarilor.

În cazul sitului de la Tariverde, avem de-a face cu un graffito, aproape miniatural, aplicat, cel mai probabil, după ardere. Alfabetul atic utilizat aici nu se poate pune la îndoială. *Gamma* cu hasta aplecată, *sigma* cu trei haste, folosirea lui *omikron* în loc de *omega* arată clar acest lucru. Inițial, numele lui Sakonides fusese scris la nominativ, așa cum o arată litera *iota* care suprapune *sigma* final, arătând probabil că scribul a dorit o altă formulă în cazul de față. Beazley a observat că vasul a fost pictat de un alt pictor decât Sakonides, încă neidentificat. Cât privește identificarea numelui cu pictorul cunoscut de epigrafia ceramică prin semnătura lui, *Sakonides egrapsen* („Sakonides a pictat”), nu există vreo îndoială. După *Lexikon of Greek Personal Names*, în Atica nu este atestat până acum un alt Sakonides[11]. Este cunoscut că acesta a lucrat cu trei olari: Tlempolemos, Hischylos și Kaulos. A pictat în primul rând cupe cu buza răsfrântă și cupe „ale micilor maeștrii”. Cel de-al doilea nume menționat de inscripție, Pyrgion[12], este un nume comun în Atica, mai ales în perioadele clasică și elenistică, dar care nu apare printre numele de olari și pictori sau în inscripțiile de tip *kalos*.

Chiar dacă este vorba de un graffito și nu de un dipinto, formula este identică cu cea a tipului *kalos*, cunoscută de pe vasele atice. Numele păstrate, formula și alfabetul folosite indică faptul că acest graffito a fost scris într-un atelier de ceramică cu figuri negre din Atica, cel mai probabil fără legătură cu așezarea de la Tariverde, unde a ajuns. Așa cum astăzi, din cauza literelor scrise foarte mărunt, este mai degrabă trecut cu vederea de vizitatorii muzeului, la fel va fi fost și în Antichitate. Ca și în alte cazuri de la Histria, inscripția ceramică de tip *kalos* de la Tariverde arată fără îndoială faptul că, în perioada arhaică, era răspândită distribuția de bunuri purtând inscripții, a căror semnificație inițială a fost pierdută înainte de atingerea destinației finale.

7) Din același context provine și un dipinto pe o cupă atică, contemporană cu cupa despre Sakonides, care poartă o inscripție (fig. 7) fără sens: Ικακοκα? Dipinto face parte din categoria inscripțiilor fără sens, pentru care doar în ultimii ani s-a încercat o sistematizare[13].

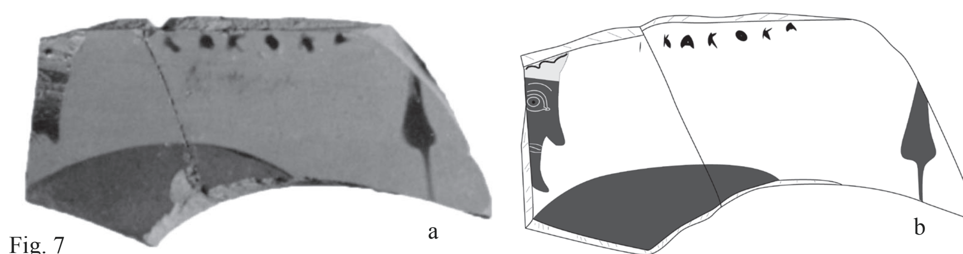

Fig. 7

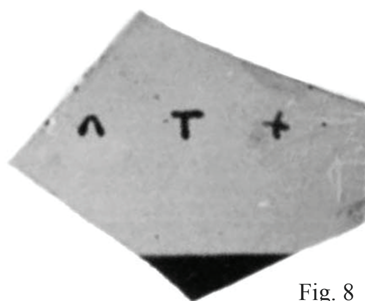
[10] Klein 1898.

[11] *LGPN* II, 392.

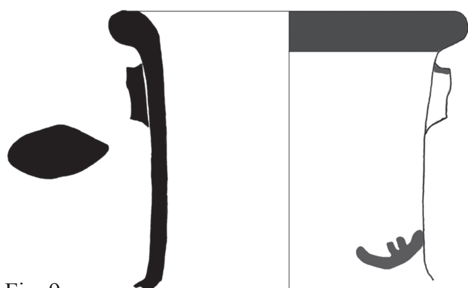
[12] Citit și Pyrlion (Petre 2010, p. 35), din cauza formei identice a literei *gamma* din Atica perioadei arhaice cu forma mai târzie a literei *lambda*.

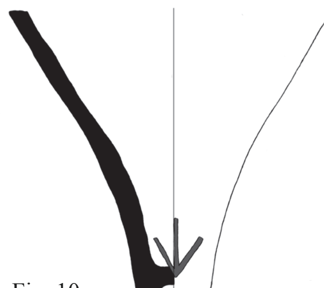
[13] Chiarini 2018, *passim*. Amintește 1399 de vase cu scriere fără sens (Chiarini 2018, p. 5).

8) Fără sens pare și un al doilea dipinto, aplicat pe banda centrală a unei cupe atice din al treilea sfert al secolului al VI-lea. Aici sunt păstrate trei litere … λτχ (fig. 8). Această cupă a fost descoperită în anul 1953 în caseta *c* din sectorul W.

Fig. 8

9–10) Din lista de inscripții ceramice descoperite la Tariverde, dar care nu au legătură cu locul de descoperire, mai fac parte un dipinto aplicat, după ardere, pe o amforă clazomeniană și un graffito aplicat, înainte de ardere, pe o amforă de tip Lesbos roșu[14]. În primul caz, este vorba despre o literă izolată, pictată la baza gâtului amforei (fig. 9). Litera, însă, este una deosebită, *sampi*, rar întâlnită în inscripțiile din Marea Neagră. *Sampi* era folosită la Milet pentru redarea cifrei 900 și așa ar trebui, cel mai probabil, citit acest dipinto de la Tariverde. În al doilea caz, graffito-ul de pe amfora de tip Lesbos roșu (fig. 10) este, foarte probabil, litera *psi*. Este posibilă și o altă interpretare a acestui graffito.

Fig. 9

Fig. 10

Cele mai multe inscripții ceramice din epoca arhaică descoperite la Tariverde sunt simple litere sau grupuri de litere, care nu au o legătură directă cu locul de descoperire, chiar dacă unele dintre acestea au fost scrise după arderea vaselor. În puține cazuri se observă folosirea acurată a alfabetului ionian, chiar dacă sensul acestor graffiti încă scapă.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 1978 — P. Alexandrescu, *Histria* IV. *La céramique d'époque archaïque et classique, VIIe–IVe s.*, București, 1978.

Beazley 1971 — J.D. Beazley, *Paralipomena*, Oxford, 1971.

Bîrzescu 2012a — I. Bîrzescu, *Die archaische Siedlung von Tariverde*, Dacia N.S. 56, 2012, p. 77–89.

[14] Bîrzescu 2012b, p. 300–301, cat. 830; p. 245–246, cat. 172.

Bîrzescu 2012b I. Bîrzescu, *Histria* XV. *Die archaischen und klassischen Transportamphoren*, Bucureşti, 2012.

Carpenter, Mendoça, Mannack 1989 T.H. Carpenter, M. Mendoça, T. Mannack, *Beazley Addenda : additional references to ABV, ARV2 and Paralipomena*, Oxford, 1989[2].

Chiarini 2018 S. Chiarini, *The So-called Nonsense Inscriptions on Ancient Greek Vases*, Leiden – Boston, 2018.

Heesen 2009 P. Heesen, *Athenian Little-Master Cups*, Amsterdam, 2009.

Johnston 2003 A. Johnston, *Graffiti*, în E. Teleagă, V. Zirra (eds.), *Die Nekropole des 6. – 1. Jhs. v.Chr. von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Internationale Archäologie 83, Rahden, 2003, p. 146.

Johnston, Chirpanlieva 2016–2017 A. Johnston, I. Chirpanlieva, *Greek Graffito on an Attic Black Glazed Cup from Byblos*, AHL 44–45, 2016–2017, p.160–164.

Klein 1898 W. Klein, *Die griechischen Vasen mit Lieblingsinschriften*, Leipzig, 1898.

Kryzhithkij *et alii* 1989 С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, А.В. Бураков, В.М. Отрешко, *Сельская округа Ольвии,* Киев/Kiev, 1989.

LGPN II M.J. Osborne, S.G. Byrne (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* II. *Attica*, Oxford, 1994.

LGPN IV P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea,* Oxford, 2005.

LGPN VA T. Corsten (ed.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* VA. *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, 2010.

Oppermann 2004 M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004.

Petre 2010 Z. Petre, *Πίμπλα χαριέν. Le symposion à Istros*, în M. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.)*, Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 31–41.

Suceveanu 1965 A. Suceveanu, *Cîteva inscripții ceramice de la Histria*, StCl 7, 1965, p. 273–286.

Vulpe 1954 R. Vulpe, *Şantierul arheologic Histria (r. Istria, reg. Constanţa): Săpăturile de la Tariverde, 1953*, SCIV 5, 1–2, 1954, p. 100–108.

Wachter 1991 R. Wachter, *Abbreviated writing*, Kadmos 30, 1991, p. 49–80.

INSCRIPTIONS ON ARCHAIC POTTERY FROM TARIVERDE, CONSTANȚA COUNTY

ABSTRACT

Ten pottery inscriptions are here published, discovered during the archaeological excavations in the Archaic settlement of Tariverde (Cogealac commune, Constanta County), coming from dugouts (pit-houses) abandoned at the end of the 6th century B.C. They fully attest the use of the Ionian alphabet in the settlements from the territory of Histria during that period and, moreover, the second hand use of these recipients. They are mostly simple inscriptions, one or two letters, very rare bearing a more complex text. An exceptional inscription is a graffito mentioning the vase painter Sakonides, who was active at Athens in the third quarter of the 6th century B.C.

Keywords: Tariverde, Histrian territory, inscriptions on pottery, Archaic period, settlement

POT FI FOLOSITE REZULTATELE ANALIZELOR ^{14}C ÎN INTERPRETĂRI ISTORICE? CAZUL SITULUI FUNERAR DIN SECOLUL AL X-LEA DE LA CLUJ-NAPOCA – *STRADA ZÁPOLYA*[*]

ERWIN GÁLL**, SZABOLCS NAGY***, SARAH PETER****,
ATTILA TÜRK*****, FERENC WANEK******

Rezumat: Situl arheologic cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de *Strada Zápolya* (uneori *Strada Dostoievski*) se află la cca 1430 m sud-est față de centrul orașului Cluj-Napoca, pe marginea nordică a celei de-a treia terase a Someşului, denumită şi *Pietroasa Inferioară*. Fiind vorba despre una dintre cele mai studiate descoperiri funerare din secolul al X-lea din Bazinul Transilvaniei, mormintele de aici au beneficiat de numeroase analize mai mult sau mai puțin detaliate. Analizele combinate evidențiază variaţii mari în privinţa încadrării cronologice a tuturor mormintelor. Datările combinate ale mormintelor indică perioade care nu sunt anterioare anilor 925/930 și nu sunt ulterioare anilor 970/980. În momentul actual nu se poate preciza dacă indivizii înmormântaţi aici s-au născut în zona actualului oraş Cluj-Napoca sau în altă parte. Numai cercetările viitoare, analize ale izotopilor stabili de stronţiu şi oxigen, desfăşurate în paralel cu noi cercetări arheologice de teren, pot limpezi acest aspect.

Foarte probabil, ansamblul funerar de la Cluj-Napoca – *Strada Zápolya* funcționa deja în prima jumătate a secolului al X-lea (vezi, de exemplu, datarea mormântului 6). Astfel, se poate considera că procesul de migrație și de cucerire atinsese destul de timpuriu zona Someșului Mic. Caracterul cuceririi nu trebuie conceput în sens modern și teritorial-frontalier. Cuceririle înfăptuite de grupurile nomade vizau în principal acapararea resurselor (mai ales salifere, în cazul Transilvaniei) şi obţinerea unor dări în natură de la populația locală, respectiv controlul asupra pășunilor. Cucerirea a fost probabil facilitată şi de rețeaua de drumuri din perioada romană, pe lângă care au fost descoperite ariile funerare din secolul al X-lea.

Cuvinte-cheie: secolul al X-lea, Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*, analize ^{14}C, cuceritorii maghiari, Bazinul Transilvaniei

---

* Varianta parțială în limba engleză a articolului: Erwin Gáll, Attila Türk, Szabolcs Nagy, Sarah Peter, Ferenc Wanek, *Can One Use the Results of ^{14}C Analyses to Perform Historical Interpretations? The Case of the 10th century Funerary Site in Cluj-Napoca – Zápolya Street*, în I. Stanciu, F. Mărginean, L. Keve (eds.), *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period. Issues, Approaches, Results /Inter tempora. Cronologia perioadei medievale timpurii. Probleme, abordări, rezultate*, Orbis Mediaevalis II, Cluj-Napoca, 2019, p. 177-195.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

*** Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca; e-mail: kollek2001@yahoo.com.

**** Antropolog, cercetător independent; e-mail: peter_saraa@yahoo.com.

***** Universitatea Catolică Péter Pázmány, BTK Institutul de Arheologie/AMȘ Institutul de Istorie, Grupul de Cercetare a Preistoriei Maghiare, Budapesta; e-mail: turk.attila@btk.mta.hu.

****** Universitatea Sapientia EMTE, Cluj-Napoca; e-mail: wanek.ferenc@gmail.com.

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, Bucureşti, 2020, p. 95–113

1. INTRODUCERE ȘI PROBLEMATICA ANALIZATĂ

Zona orașului Cluj-Napoca, centrul bazinului hidrografic al Someşului Mic (fig. 1), este din punct de vedere geologic situată în regiunea Tisa, care este un fragment continental captat în sistemul cutat Alpin. Morfologia de azi a împrejurimilor zonei tratate în acest studiu s-a definitivat de-a lungul Cuaternarului (ultimii 2,5 milioane de ani ai istoriei geologice a Pământului) şi a fost modelată prin eroziune fluviatilă, dar au fost substanţiale şi procesele de pantă, accentuate în perioadele glaciare atât în zonele cu roci dure, cât şi în cele constituite preponderent din depozite slab consolidate, în Bazinul Transilvaniei.

Eroziunea fluviatilă, prin schimbările determinate de succesiunea perioadelor glaciare şi interglaciare, a cunoscut faze mai intense şi mai liniştite. De-a lungul celor din urmă, s-au format câmpii aluvionare largi. În cele intense, nivelul cursului Someşului Mic s-a adâncit, părăsind vechiul câmp aluvionar și formând terase fluviatile suspendate. Astfel, în zona Clujului, ca şi în întreg Bazinul Transilvaniei, s-au format şapte terase supraetajate, unele doar erozionale, altele cu depozite fluviatile păstrate[1]. Aceste terase, atât în zona Clujului, cât şi în tot Bazinul Transilvaniei, au o asimetrie N–S foarte pregnantă, din cauza presiunii exercitate asupra cursurilor orientate E–V de geli-solifluxiunea mai pronunţată a pantelor cu expunere nordică[2]. Acest lucru a determinat dezvoltarea mai extinsă a teraselor de pe malul drept al Someşului Mic, dar şi afectarea integrităţii teraselor superioare, prin mişcări de pante[3].

Terasa extinsă II sau terasa de oraş (10–16 m) este cea mai prielnică pentru așezările umane. Pe de o parte, asigură protecţie împotriva celor mai puternice inundaţii și oferă stabilitate potrivită edificiilor, pe de altă parte, prin nivelul ridicat al pânzei freatice, respectiv prin prezenţa izvoarelor care apar de obicei în frontul teraselor joase, asigură permanenţa apei potabile indispensabile traiului.

Situl arheologic cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de *Strada Zápolya* (uneori *Strada Dostoievski*) se află la cca 1430 m sud-est de centrul oraşului actual, pe marginea nordică a celei de-a treia terase a Someşului, denumită şi *Pietroasa Inferioară*. Valea Someşului Mic, ieșind din zona acoperită de roci mai rezistente eocen-oligocene (dintre Dealul Cetăţuia şi Coasta Hajongardului) spre zona depozitelor slab consolidate ale Miocenului şi, cu trecerea timpului, nivelând câmpiile aluvionare largi, a lăsat moştenire terase fluviatile extinse. Suprafeţele plane extinse din împrejurimi au oferit un teren excelent atât pentru culturi agricole, cât şi pentru păşunat.

Pe prima hartă militară iosefină se poate vedea foarte bine acea vale mică, care împarte în două părţi terasa (fig. 2/1). În această vale urcă fosta stradă Pietroasa (azi Aurel Suciu), din care, pe marginea părţii superioare, se ramifică spre vest fosta

[1] Savu, Mac, Tudoran 1973.
[2] Wanek, Poszet 2010, p. 80–81.
[3] Wanek, Poszet 2011, p. 88–89.

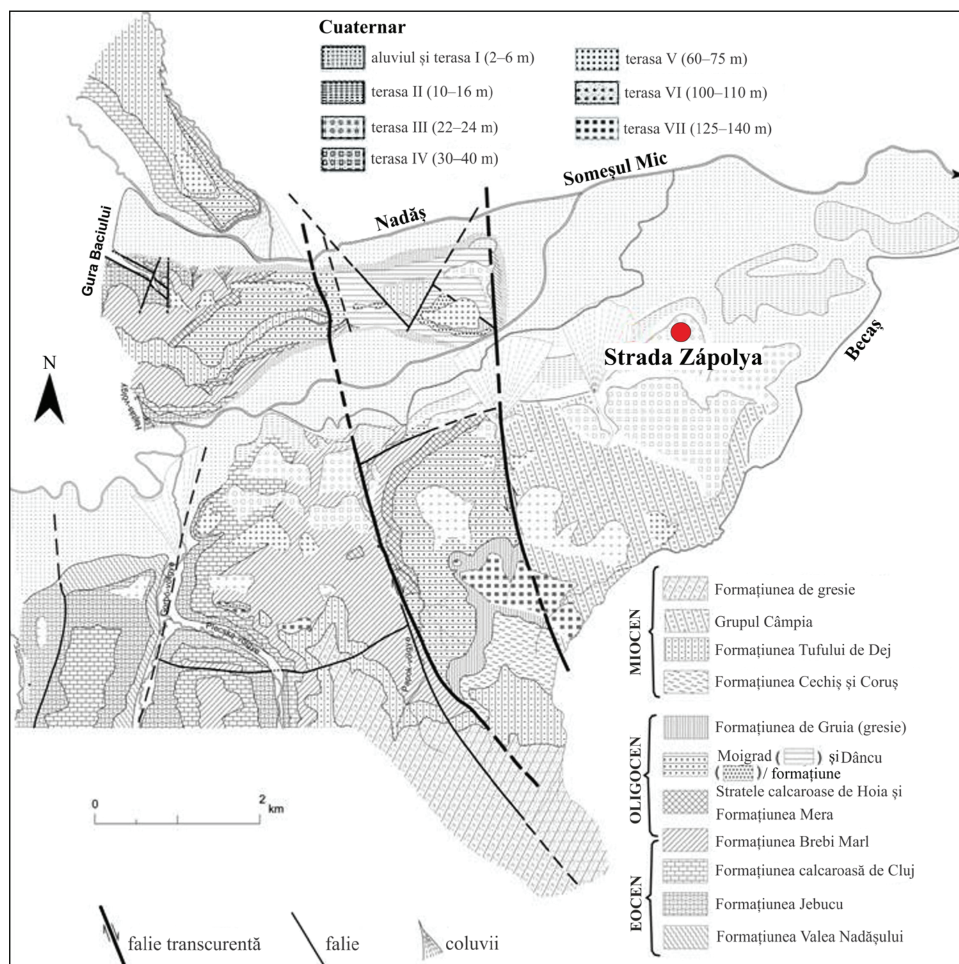
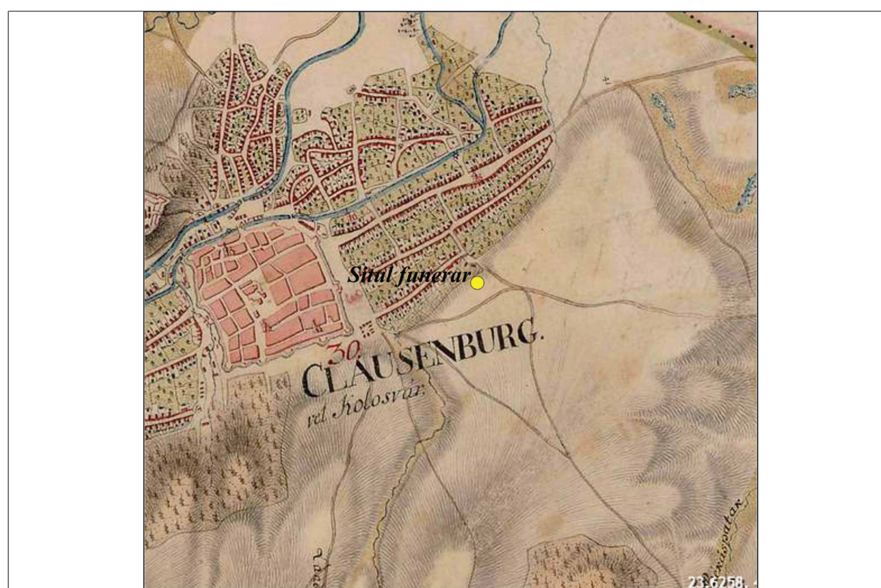

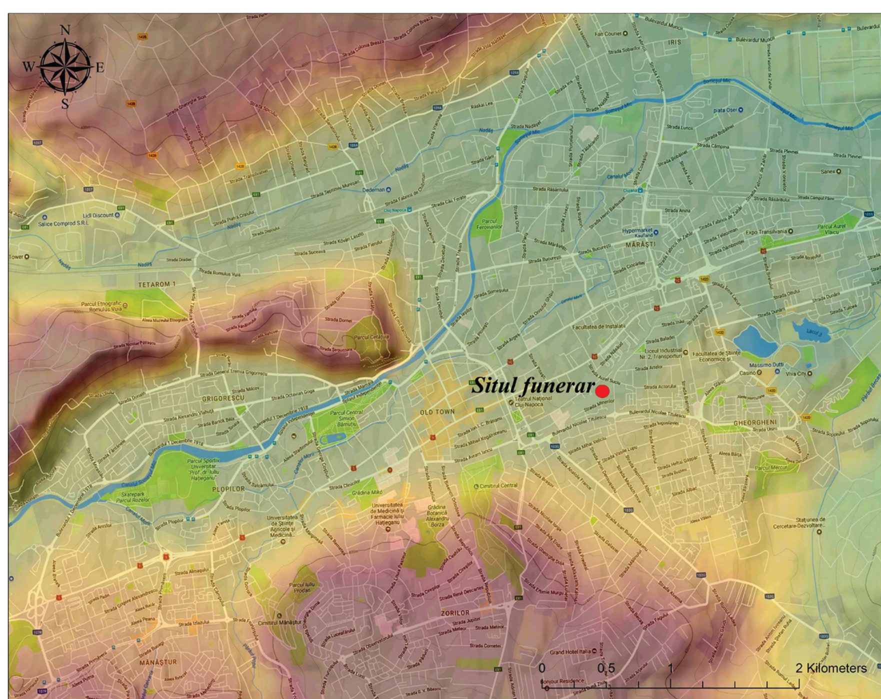
Fig. 1. Harta geologică a unei părţi a municipiului Cluj-Napoca, cu localizarea sitului arheologic.

stradă Zápolya (denumită o perioadă strada Dostoievski), actuala stradă gen. Traian Moşoiu, respectiv, spre est, fosta stradă Kalevala (azi Semenicului). Pe marginea terasei au fost localizate mormintele din strada Zápolya, după care s-au găsit (în 1944), pe strada Pietroasa (despărţită de strada Kalevala prin mica vale), în dreptul imobilului de la numărul 4, sub porţiunea carosabilului, încă trei morminte, tot din secolul al X-lea (fig. 2)[4].

[4] Având în vedere faptul că situl a intrat în literatura de specialitate sub numele de *strada Zápolya*, am preferat să folosim în continuare această formulare. Gáll 2013a, vol. I, p. 257–258, vol. II, pl. 115–116.

1

2

Fig. 2. 1. Orașul Cluj pe prima hartă militară iosefină, cu marcarea sitului funerar; 2. harta actualului oraș Cluj-Napoca, cu marcarea sitului funerar.

Situl funerar din strada Zápolya a fost localizat pe un platou în capătul căruia urma o pantă foarte abruptă, de 45–60°, determinând o diferență de nivel de cca 5 m. Nu departe de fundul pantei se aflau, probabil, rămășițele drumului roman, care mergea în direcția nordică și ale cărui urme erau mai mult ca sigur vizibile în secolul al X-lea (fig. 3). Necropola a fost cercetată parțial pe parcursul săpăturilor arheologice din anii 1911 şi 1942, în zonele sudice ale proprietăţilor nr. 78 şi 76, pe o lungime de 42–43 m în direcția E–V, respectiv pe o lățime de 18–19 m.

În baza documentației întocmite de către István Kovács în 1911, se poate spune că mormintele provin de la marginea necropolei și că aceasta se extindea, probabil, spre sud, spre actuala stradă Septimiu Albini. În schimb, și datorită realităților topografice, partea nordică poate fi socotită cercetată integral. Pe baza planului săpăturii realizate de către István Kovács, la est de grupul distinct format de mormintele 3–5, mormântul 2 aparține, probabil, altui grup. După părerea noastră, și mormintele 1, 6 și 7 aparțin unor grupuri de morminte separate.

În vara anului 1942, săpăturile au continuat pe proprietatea nr. 76, dar, din păcate, nu s-a realizat planimetria săpăturilor. Gyula László a cercetat alte trei morminte la vest de mormintele 1, 6 și 7, menționate ca fiind dispuse „într-un șir" („egy sor")[5].

Din păcate, spre sud, adică în direcția străzii numite pe atunci Méhes (actualmente Septimiu Albini), săpăturile nu au continuat/putut continua, iar, în zilele noastre, zona este ocupată de clădiri. Cercetările s-ar putea continua în zona de la capătul proprietăților 74–62, care se află la marginea platoului. Din păcate, din cauza construcţiilor, posibilitatea de cercetare în direcția sud-estică este aproape compromisă.

Materialul arheologic a fost publicat în totalitate în anul 2013, împreună cu analiza detaliată a acestuia[6]. Descrierea sitului funerar în literatura de specialitate a fost puternic marcată de naționalismul secolului al XIX-lea, respectiv de *nation-buildingul* modern, fiind în general legată de „maghiarii cuceritori"[7]; în analiza realizată în 2013 a fost propusă o nuanțare a acestor interpretări (grup eterogen creat în cursul secolului

[5] László 1942, p. 578.

[6] Gáll 2013a, vol. I, p. 268–292; vol. II, pl. 117–137; Gáll 2015, p. 350–404.

[7] Folosim această formulă numai din perspectivă structuralistă, nu etnică/etnicistă. Astfel, le pot fi atribuite maghiarilor doar mormintele având câteva caracteristici foarte specifice, și anume: ritualul de depunere a resturilor calului (spre deosebire de perioada anterioară, când se practica mai ales înmormântarea calului în întregime), prezența garniturii specifice de arme (sabie, tolbă de arc, vârfuri de săgeți, tolbă de săgeți, topoare și aproape niciodată lancea), a centurii decorate cu aplici, a pieselor de harnașament având tipuri specific de scărițe și zăbale. Când putem vorbi de „maghiar cuceritor" ajuns aici în urma fenomenului de migrație-cucerire și când de integrare structurală a altor grupuri de populații sau chiar indivizi, care imitau obiceiurile funerare ale clanurilor noilor veniți, se poate decide, eventual, doar contextual sau prin analize de izotopi de stronțiu stabili (cum relevă ultimele rezultate de la Karos-Eperjesszög nec. II).

al X-lea)[8]. Totodată, este foarte clar faptul că mormintele din acest sit aparțin orizontului funerar al secolului al X-lea, o datare mai timpurie sau mai târzie trebuind exclusă.

Reluarea chestiunii se bazează pe faptul că, între timp, a fost identificată o parte din materialul antropologic, parte care, înainte de anul 2013, era necunoscută și care a putut fi analizată în cadrul proiectului *NKFIH*[9]. Totodată, în cadrul acestui proiect s-au realizat și primele analize radiocarbon, care ajută la o datare mai precisă a sitului funerar, dar ridică și o serie de întrebări pe care le vom dezbate mai jos.

Sintetizăm analiza materialului antropologic recuperat în următorul tabel, deoarece, așa cum vom vedea, se impun anumite concluzii[10]:

Mormintele	**Sex**	**Vârsta la deces**	
M. 1	bărbat	35–55 de ani	*adultus/maturus*
M. 2	?	?	
M. 2	?	6 ani	*infans* I
M. 4	bărbat	23–60 de ani	*adultus/maturus/senilis*
M. 5	femeie?	23–32 de ani	*adultus*
M. 6	bărbat	54–71 de ani	*maturus*
M. 7	femeie	54–68 de ani	*maturus*
M. 10	bărbat	35–40 de ani	*maturus*

Fig. 3. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Rezultatele analizei antropologice.

Astfel, în ansamblu, o nouă dezbatere privind cronologia mormintelor descoperite, mai ales a celor din care au fost prelevate mostre pentru analiza ^{14}C, a redevenit actuală. Pe baza acestor considerente, analiza comparativă a materialului arheologic relevant cronologic cu date ^{14}C noi – chiar parțiale –, pe lângă faptul că poate nuanța perioada de folosire a necropolei, permite, totodată, și unele abordări metodologice, sugerate și în titlul articolului.

[8] „These two observations concerning the Cluj communities might lead to the supposition that, firstly, the area of the Little Someş might have been occupied by a population with various burial traditions, which might indicate the varied origin of this population. This is quite firmly supported not only by archaeological but also anthropological research. Secondly, the sabre is the primary status symbol in the graves of mature males and can be identified as a symbol creating group identity. From these observations concerning the professional warrior class of the 10th century power centre, one can see a greatly varied population with individuals of different origins. These communities are organised here, in the Cluj region, and their statuses are indicated by the weapons placed in their graves." Gáll 2013b, p. 479–480.

[9] *NKFIH*: *Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, Magyarország* (Oficiul Național pentru Cercetare, Dezvoltare şi Inovare, Ungaria).

[10] Pentru prelucrarea completă a datelor antropologice, vezi Gáll *et alii* 2020, s. t.

2. CÂTEVA PRECIZĂRI METODOLOGICE PRIVIND LEGĂTURA DINTRE MATERIALUL ARHEOLOGIC, PIRAMIDA VÂRSTELOR DE POPULAȚIE („POPULATION PYRAMID") ȘI FORMULA „PRIMA GENERAȚIE"

Privitor la arheologia secolului al X-lea, mai ales după articolul din 1990[11] al lui K. Mesterházy, s-a răspândit, fără o teoretizare profundă, formula de „prima generaţie", desemnând grupul acelor indivizi aparținând comunităţilor de la sfârşitul secolului al IX-lea, care s-au născut în așa-numita zonă *Atelcuz*[12], însă au fost înmormântaţi deja în Bazinul Carpatic. Ceea ce nu s-a luat aproape deloc în considerare este aspectul socio-demografic, şi anume că fiecare populație este compusă din persoane de diferite vârste, deci trebuie să ne raportăm la grupe distincte în funcție de vârsta lor biologică.

Noii cuceritori, ca orice altă societate umană, reprezentau din punct de vedere biologic o comunitate variată, incluzând de la copii la bătrâni, aspect ignorat de analizele cronologice. Astfel, ca să dăm un exemplu, un individ care s-a născut în *Atelcuz* putea să decedeze în jurul anului 900, dar putea și să trăiască până în anii '30–'40 sau chiar '50 ai secolului al X-lea (ajungând la senectute). Dacă, prin absurd, am compara bagajul arheologic al unui individ mort în jurul anului 900, ca *juvenis*, cu cel al unui individ în etate în anii '30–'40 sau chiar '50 ai secolului al X-lea, acestea s-ar prezenta total diferit, deși ambele persoane au participat activ la migrația de la sfârșitul secolului al IX-lea.

Din acest motiv, credem că noţiunea „primei generaţii" ar trebui nuanțată, cel puțin din două puncte de vedere:

1. Din punct de vedere biologic, în privința indivizilor participanți la migrație ar trebui neapărat luată în considerare și folosită formula „grupă de vârstă";

2. analiza contextuală a dinamismului culturii materiale, în cazul căreia pot fi puse numeroase întrebări.

Metodologic, sunt mai multe probleme foarte greu de rezolvat. De exemplu: ce artefacte putem determina ca fiind produse în Orient și ajunse în Bazinul Carpatic ca rezultat al migrației de la sfârșitul secolului al IX-lea, respectiv putem oare identifica elementele mixte din morminte, adică, pe de o parte, artefactele aduse din Orient, pe de altă parte, pe cele produse și achiziționate deja aici? Ca o concluzie metodologică, analizele trebuie să se concentreze pe combinarea datelor în ceea ce privește vârsta biologică a individului, caracteristicile dinamismului culturii materiale, la care neapărat ar trebui adăugate – pe măsura posibilităților – analizele ^{14}C. Am încercat să ilustrăm diagrama acestei probleme în figura următoare:

[11] Mesterházy 1989–1990, p. 235–250, fig. 15.

[12] Regiunea a fost menţionată de împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porphirogenetul. Privitor la această problemă, vezi Harmatta 1984, p. 419–431.

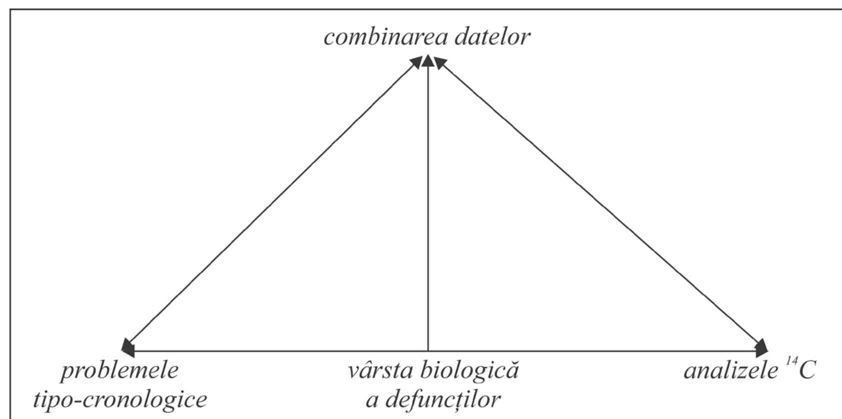

Fig. 4. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Metodologia privind combinarea diferitelor date.

3. PROBLEMA DATĂRII MORMINTELOR CU METODELE CLASICE ARHEOLOGICE

Fiind unul dintre cele mai studiate situri funerare ale epocii din Bazinul Transilvaniei, a beneficiat de numeroase analize cronologice, mai mult sau mai puțin detaliate. În următoarele rânduri sintetizăm datarea mormintelor pe baza tipo-cronologiei clasice, cu completările aduse de vârsta biologică a defuncților.

Dintre materialele relevante cronologic, se remarcă în primul rând cele din mormintele 10 și 11. În ceea ce privește mormântul 11, cel mai bogat, uzura puternică a aplicei rectangulare, precum și a inelului fragmentar decorat de pe scăriță și a aplicei cu zurgălău (ultimele două artefacte fără analogii exacte în Bazinul Carpatic), ne arată că piesele au fost purtate timp îndelungat (fig. 5/1–2, 4)[13]. Folosirea altor piese – și aici ne gândim la scăriţa din mormântul 11, în formă de pară tip *IA1*, cu analogii doar în Bazinul Carpatic[14] – a avut o dinamică mult mai redusă în timp (fig. 5/3). Nu credem că greșim prea mult dacă socotim că aceste piese ar fi putut fi depuse în mormânt în al doilea sfert al secolului al X-lea. Dacă putem socoti prima piesă ca fiind de „prima generaţie”, în cazul scăriței, aceasta are analogii doar în zona Tisei Superioare[15] și nu apare la est de Bazinul Carpatic. Acest caz ne arată că, din punct de vedere biologic, individul din mormântul 11 putea să aparţină primei generaţii (cum putea să fie și născut deja în Bazinul Carpatic), însă cultura materială din bagajul de care dispunea conținea deja elemente mixte; deci, în acest mormânt, putem vedea combinaţia arheologică a diferitelor elemente relevante cronologic.

La fel de interesant este cazul mormântului 10, cercetat de către Gyula László, de unde provine o agăţătoare de tolbă de arc sau de geantă. Analogii pentru această

[13] Pentru analiză, vezi Gáll 2013a, vol. I, p. 287.
[14] Gáll 2015, table 1, fig. 8–9, fig. 15–16, plate 1.
[15] Pentru dezbaterea, cu analogii, vezi Gáll 2015, p. 380–384.

Fig. 5. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Artefactele din mormântul 11.

piesă au fost găsite în zona Kievului[16], pe baza cărora am interpretat că individul face parte din „prima generaţie". Din analiza antropologică efectuată de Szilárd Gál rezultă că defunctul avea 35–40 de ani. Dacă a decedat în prima treime a secolului al X-lea, a ajuns în Bazinul Carpatic deja matur; în schimb, dacă decesul a survenit în cursul anilor '30 ai secolului al X-lea, acest individ ar fi putut participa la fenomenul sociologic şi militar invocat doar în copilărie. Aceste observații, după cum vom vedea, nu sunt susținute în totalitate de analizele ^{14}C.

Mormintele 6 și 7 pot fi datate în primele două treimi ale secolului al X-lea, iar, pe baza cerceilor în formă de ciorchine de strugure și a scăriței de șa de tip „Cluj"[17], mormântul 1 şi grupul de morminte 2–5 pot fi încadrate la mijlocul sau în a doua

[16] Gáll 2013a, vol. I, p. 272, 286; vol. II, pl. 129/5.
[17] Gáll 2013a, vol. I, p. 283–284, 289–290.

Fig. 6. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Artefactele din mormântul 10.

parte a aceluiași secol. Totodată, grupul mormintelor 2–5 se află la marginea terasei, aparținând, probabil, ultimei perioade de funcționare a necropolei.

Astfel, între aceste înmormântări au existat fără îndoială *hiatus*-uri cronologice mai mult sau mai puțin lungi. Trebuie să menţionăm că necropolele de tipul celei din strada Zápolya puteau să aibă chiar şi 80–100 de morminte. Așa cum am amintit anterior, potrivit lui Gyula László, mormintele 1–2 și 6–7 aparțin unui singur grup, părere pe care nu o împărtășim.

Pe baza acestor constatări şi a analizei tipo-cronologice a inventarului, putem plasa folosirea porțiunii cercetate de necropolă în perioada anilor 925–980.

4. PROBLEMA DATĂRII ^{14}C A MORMINTELOR 6 ȘI 10

Am putut preleva probe din mormintele 6 și 10. În urma analizelor, respectiv a calibrărilor, din multitudinea posibilităților de datare, așa cum putem vedea din fig. 7–8, mormântul 6 poate fi datat între anii 930–940, iar mormântul 10 între anii 955–965.

Aceste datări susțin doar parțial observațiile arheologice efectuate pe material.

5. ÎNCHEIERE: COMBINAREA DATĂRII ARHEOLOGICE ȘI ^{14}C CU DATELE PRIVIND VÂRSTA BIOLOGICĂ A INDIVIZILOR ANALIZAȚI

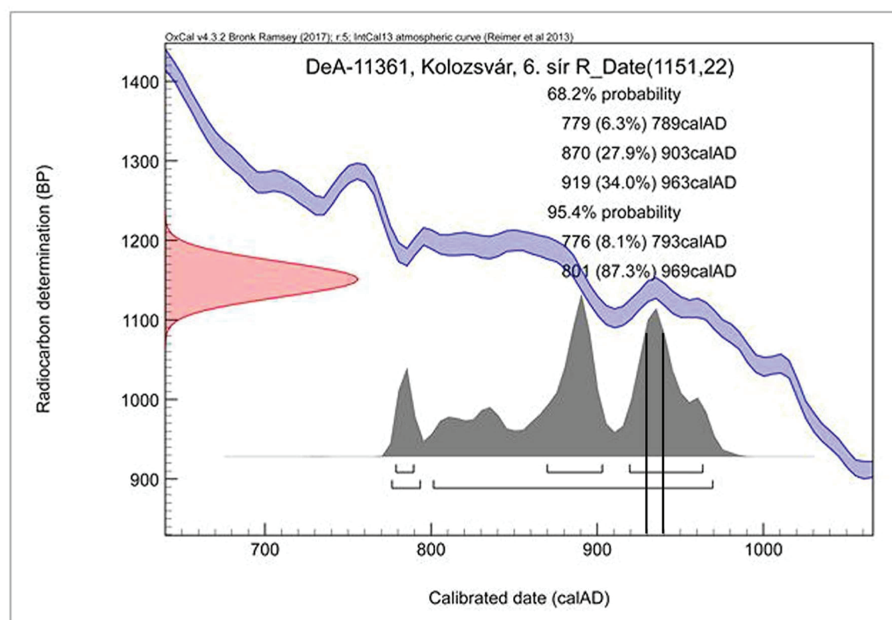
Așa cum putem vedea, datările arheologice și cele ^{14}C ne indică în mare o posibilitate de datare în special în a doua treime a secolului al X-lea. În privința vârstei biologice a indivizilor, putem avea o mare variabilitate de interpretări socio-istorice, care ne arată cât de relative sunt interpretările istorice bazate pe material arheologic. Trebuie să menționăm că mormintele nu formează un grup unitar, astfel că între încadrările lor cronologice pot fi deosebiri importante. Totodată, fără să avem posibilitatea analizelor cu izotopi de stronțiu, nu putem răspunde la întrebarea elementară: indivizii înmormântați la Cluj-Napoca – *strada Zápolya* s-au născut în aceste zone sau au venit din altă parte? Cu toate acestea, în baza setului de date deținut, putem formula câteva observații – cu multe semne de întrebare –, dar pe care le considerăm cu cel mai mare grad de probabilitate:

Bărbatul din mormântul 6, având o vârstă la deces cuprinsă între 54 și 71 de ani, dacă a fost înmormântat în perioada 930–940 (care reprezintă cea mai mare probabilitate), a putut participa la procesul socio-istoric constituit de migrația dinspre Orient în Bazinul Carpatic.

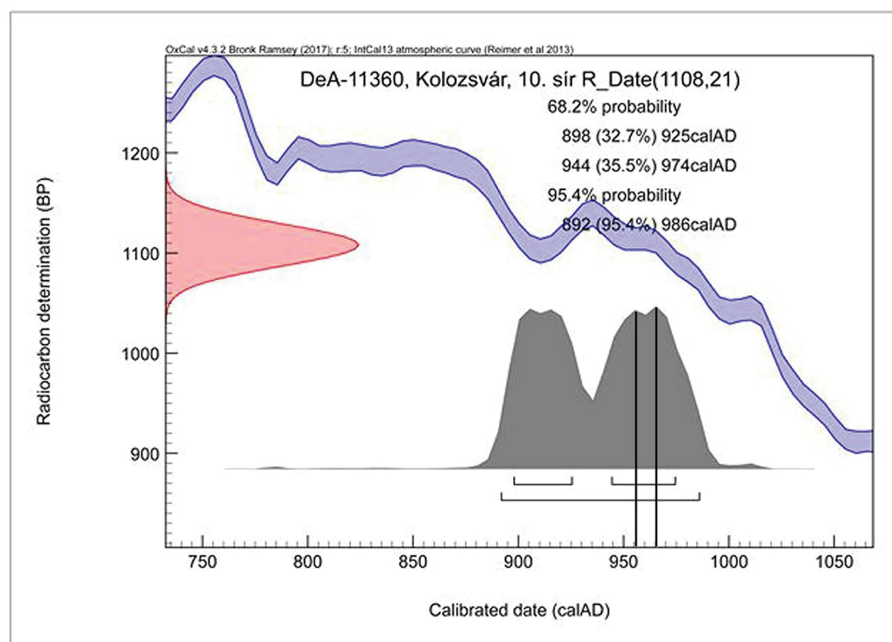
În schimb, bărbatul din mormântul 10, decedat la vârsta de 35–40 de ani, cel mai probabil între anii 955 și 965, s-a născut, probabil, în anii 915/920–925/930, fiind din a doua sau chiar din a treia generație de după migrația de la sfârșitul secolului al IX-lea.

Asemenea observații pot fi făcute și în cazul mormintelor 1, 4, 5 și 7, care n-au beneficiat, din păcate, de analize ^{14}C.

Bărbatul din mormântul 1, cu vârsta la deces cuprinsă între 35 și 55 de ani, s-a născut probabil în primele două decenii ale secolului al X-lea. Intervalul dintre

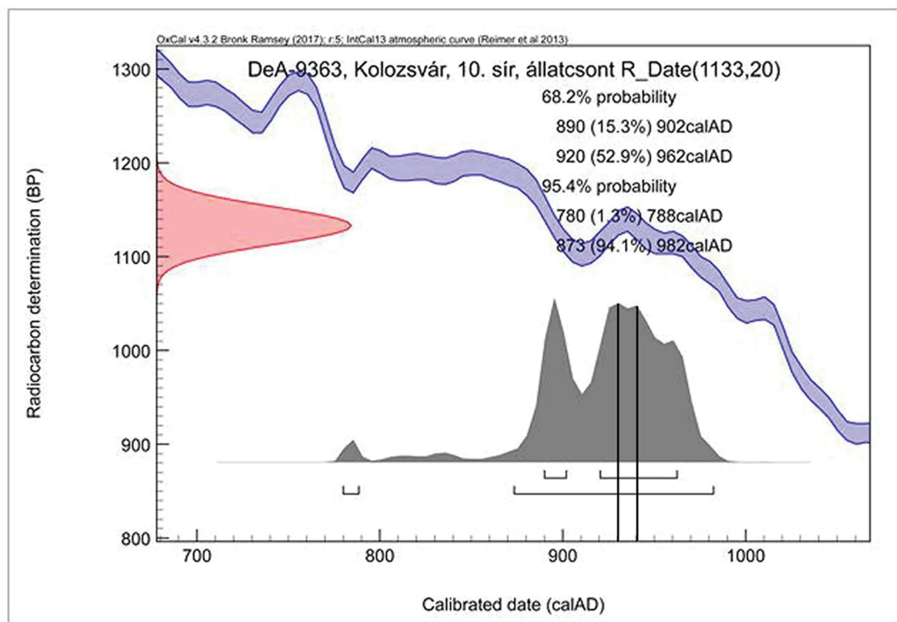

1

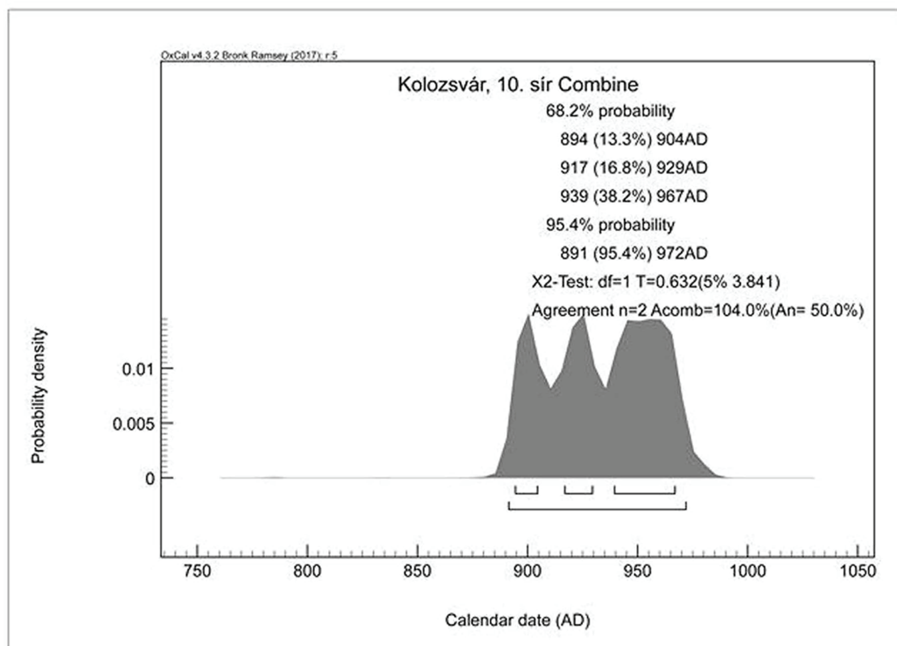

2

Fig. 7. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Analiza ^{14}C pentru mormintele 6 și 10.

1

2

Fig. 8. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Analiza ^{14}C pentru mormântul 10.

cele două vârste posibile fiind mare, putem data mormântul, pe baza inventarului arheologic, la mijlocul secolului al X-lea, adică putem plasa nașterea defunctului atât în anul 900 (dacă luăm în considerare faptul că a murit la 55 de ani), cât și în anul 920 (dacă ne raportăm la vârsta la deces de 35 de ani).

În cazul mormântului 4, am putea face extrem de multe combinații, dat fiind faptul că starea de conservare a scheletului de bărbat (23–60 de ani) este precară.

Femeia (?) din mormântul 5 s-ar fi putut naște în prima treime a secolului al X-lea, dar nu poate fi exclusă nici varianta jumătății secolului, moartea ei survenind între 23 și 32 de ani.

Femeia din mormântul 7 putea să se fi născut atât în secolul al IX-lea, cât și în primele două decenii ale secolului al X-lea, dat fiind că, potrivit analizelor antropologice, are vârsta cuprinsă între 54 și 68 de ani. Însă mormântul nu poate fi datat mai precis decât în perioada anilor 900–970.

Prezentăm în următoarea figură diagrama în care am încercat să combinăm toate datele (tipo-cronologice, radiocarbon și de antropologie fizică):

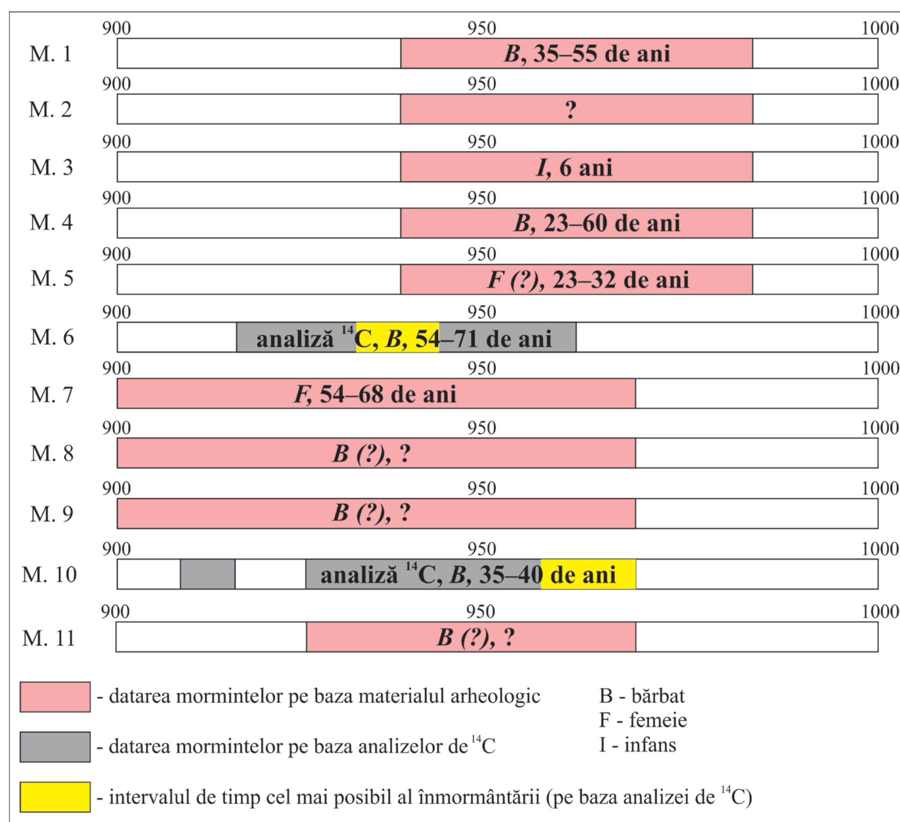

Fig. 9. Cluj-Napoca – *Strada Zápolya*. Combinarea datării arheologice și ^{14}C cu datele privind vârsta biologică a defuncților.

6. FĂRĂ CONCLUZII „ISTORICE”?

La capătul acestei mici analize, se impune o întrebare: pot fi folosite rezultatele analizelor ^{14}C, combinate cu alte tipuri de surse, în interpretări istorice? Așa cum am precizat în demersul nostru din anul 2013, interpretările de până atunci[18] erau destul de simpliste. În această lucrare am încercat o nuanțare a acestei probleme. Astfel, pe baza variațiilor mari în legătură cu datările, putem formula două observații:

1. Analizele anterioare ne-au demonstrat că micro-comunitatea de la Cluj-Napoca – *Strada Zápolya* s-a stabilit în mod sigur în această micro-regiune în prima jumătate a secolului al X-lea. Totodată, variațiile mari în privința datării în cazul fiecărui mormânt ne atrag atenția asupra pericolului unor concluzii pripite care ar plasa prea exact în timp perioada așezării acestei/acestor micro-comunități în zonă. Datele combinate ale înmormântărilor nu relevă o datare mai timpurie de 925/930, dar nici mai târzie de 970/980. Deoarece nu există date cu privire la locul de naştere al acestor indivizi (aici sau în altă parte) și nici referitor la momentul ajungerii lor în zona Cluj-Napoca sau la timpul petrecut aici, problema rămâne deschisă până la noi cercetări în acest sens!

2. Chiar dacă există propuneri privind anul 896, anul 950 sau chiar după anul 1000, la întrebarea greșită, simplistă și superficială, de care arheologia est-central europeană nu a putut scăpa nici după 150 de ani, și anume „când au ocupat ungurii cuceritori Transilvania (?)”[19], considerăm că, pe baza datelor arheologice avute la dispoziție, nu se poate și nici nu se va putea răspunde.

Cel mai probabil, situl funerar de la Cluj-Napoca – *Strada Zápolya* funcționa deja în prima jumătate a secolului al X-lea (vezi datarea mormântului 6), ceea ce înseamnă și că procesul de migrație și de cucerire a atins destul de timpuriu aceste zone. Caracterul cuceririi însă, ca la orice grup nomad, nu trebuie privit teritorial-frontalier[20], scopul fiind în principal, cum am susținut deja, acapararea resurselor din zonele respective (mai ales a resurselor salifere), respectiv pășunatul, facilitat de rețeaua de drumuri din perioada romană[21].

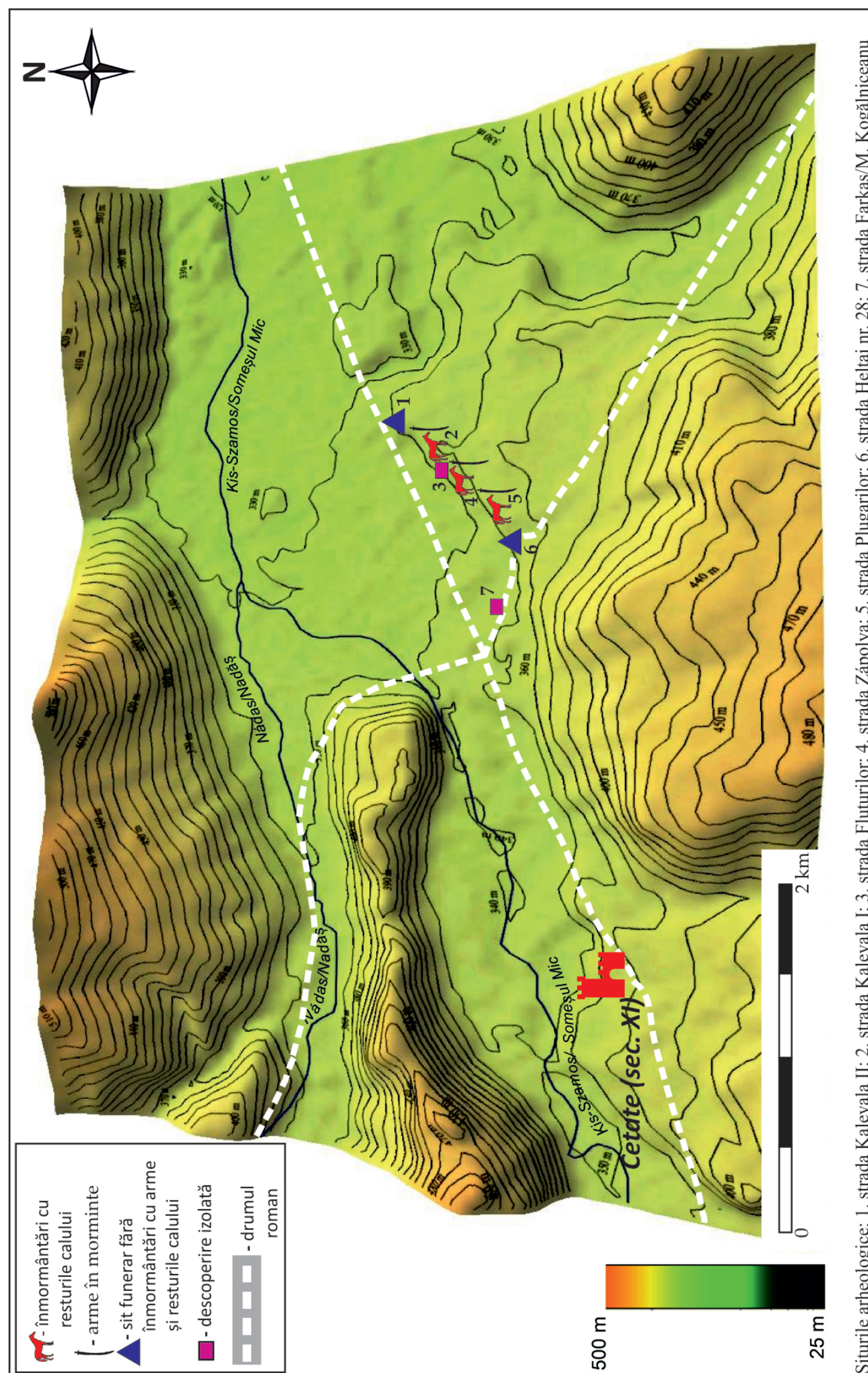
---

[18] Astfel, micro-comunitățile de la Cluj-Napoca pot fi interpretate nu ca „maghiari cuceritori”, ci drept comunități militare organizate în zonă în cursul secolului al X-lea, care și-au dezvoltat de sine stătător valori specifice, reflectate prin anumite ritualuri funerare. Gáll 2013b, p. 479–480.

[19] Întrebări de acest gen nu își au rostul din cel puțin două motive: 1. în viziunea de cucerire a conducătorilor structurilor nomade un loc primordial ocupa mărimea populației, numărul animalelor posedate, respectiv resursele (în cazul bazinului Someșului Mici, sarea), nu organizarea teritorială de tip frontalier, concept politic vest-european și bizantin în această perioadă în zonele apropiate regiunii noastre (Szűcs 1997, p. 314; Róna-Tas 1999, p. 87–100; Pohl 2018, p. 34–44); 2. „Transilvania” este un concept geopolitic necunoscut la nivelul secolelor IX–X, abordarea din acest punct de vedere fiind una anistorică.

[20] În acest sens, vezi Szűcs 1997, p. 314.

[21] „The topographical position of the cemeteries makes this situation even more unequivocal: these sites are situated on the higher terraces of the Someş River along the Roman roads, which indicates the continuity of infrastructure. From there, they could control the whole Someş valley” (Gáll 2013b, p. 480).

Siturile arheologice: 1. strada Kalevala II; 2. strada Kalevala I; 3. strada Fluturilor; 4. strada Zápolya; 5. strada Plugarilor; 6. strada Heltai nr. 28; 7. strada Farkas/M. Kogălniceanu

Fig. 10. Descoperirile arheologice din secolele X–XI de pe teritoriul orașului Cluj-Napoca, ilustrate în cadrul unui model 3D.

BIBLIOGRAFIE

Gáll 2013a — E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partiumés a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat),* Magyarország honfoglalásés kora Árpád-kori sírleletei 6, Szeged, 2013, vol. I–II.

Gáll 2013b — E. Gáll, *The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises*, în M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (eds.), *23. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Macht des Goldes, Gold der Macht Herrschafts- und Jenseits repräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*, Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2, Weinstadt, 2013, p. 461–481.

Gáll 2015 — E. Gáll, *An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crişana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin,* în C. Cosma (ed.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2015, p. 353–404.

Gáll *et alii* 2020 — E. Gáll, A. Türk, Sz. Nagy, S. Peter, F. Wanek, M. Haramza, *Újabb adatok a Kolozsvár-Zápolya utcai 10. századi temető régészeti és embertani hagyatékából a radiokarbon vizsgálatok tükrében. Észrevételek az Erdélyi-medence 10. századi településtörténetéhez / Noi date arheologice și antropologice privind spațiul funerar Cluj-Napoca – strada Zápolya. Observații pe marginea analizelor de radiocarbon şi habitatul Bazinului Transilvaniei în secolul al X-lea*, în A. Türk, D. Budai, Л. В. Дергачёва, Р. А. Рабинович (eds.), *Первый Молдо-Венгерский Археологический Круглый Стол, Посвященный Вопросам Раннего Средневековья Восточной Европы Кишинёв, 10–11 Июня 2015. I. Moldáv–Magyar Régészeti Kerekasztal Konferencia Kelet-Európa Kora Középkoráról Kisinyov, 2015. Június 10–11*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai / Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology 16 / Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7, Budapest, 2020, s. t.

Harmatta 1984 — J. Harmatta, *Lebedia és Atelküzü*, MNy 80, 1984, p. 419–431.

László 1942 — Gy. László, *A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető*, EM 47, 1942, p. 578–584.

Mesterházy 1989–1990 — K. Mesterházy, *A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglaláskori emlékek időrendje*, Agria 25–26, 1989–1990, p. 235–274.

Pohl 2018 — W. Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822,* Ithaca – London, 2018.

Róna-Tas 1999 — A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History,* New York, 1999.

Savu, Mac, Tudoran 1973 — A. Savu, I. Mac, P. Tudoran, *Aspecte privind geneza şi vîrsta teraselor din Transilvania*, în *Realizări în geografia României*, Bucureşti, 1973, p. 169–175.

Szűcs 1997 — J. Szűcs, *A mgyar nemzeti tudat kialakulása,* Budapest, 1997.

Wanek, Poszet 2010 F. Wanek, Sz. Poszet, *Slope danger on the territory of Cluj-Napoca resulting from the structure and morphology of the hills between the river Someşul Mic and the valley of Nadăş (between Tăietura Turcului and Cheile Baciului)*, AUSAE 1, 2009, p. 74–82.

Wanek, Poszet 2011 F. Wanek, Sz. Poszet, *A Kis-Szamos jobboldali lejtőinek földtani felépítéséből és morfológiájából adódó lejtőveszélyeztetettség Kolozsvár területén (a Papok- és a Békás-völgye között)*, în *VII. Kárpát-medencei Környezettudományi Konferencia, Kolozsvár 2011. március 24–27*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2011, Vol. II, p. 687–691.

CAN ONE USE THE RESULTS OF ^{14}C ANALYSES TO PERFORM HISTORICAL INTERPRETATIONS? THE CASE OF THE 10TH CENTURY FUNERARY SITE IN CLUJ-NAPOCA – *ZÁPOLYA STREET*

ABSTRACT

The archaeological site known in the literature as *Zápolya Street* (sometimes Dostoievski *Street*, the present-day General Traian Moşoiu Street) is located ca. 1430 m SE of the present-day city centre, on the northern edge of the third terrace of River Someş, also known as Pietroasa inferioară. As this is one of the most researched funerary sites of the era in the Transylvanian Basin, it benefits from numerous more or less detailed analyses. The combined analyses point to the wide variability in the dating of each grave and the danger of drawing pertinent and clear conclusions regarding the period when this/these micro-communities settled in the area. The combined data of the burials have revealed no dating earlier than 925/930 and no dating later than 970/980. As no data are available on whether the individuals in question had been born here (Cluj-Napoca) or elsewhere, on when they arrived in the area of Cluj-Napoca, or of how much time they spent there, the issue must remain open until new research on the matter!

The funerary site in Cluj-Napoca – *Zápolya Street* was most likely already in use (see the dating of grave no. 6) during the first half of the 10th century. This also means that the process of conquest and immigration of the newcomers reached the basin of Someşul Mic rather early. Nevertheless, the nature of the conquest, as in the case of all nomad groups, must not be viewed from a territorialistic perspective; the main goal of any nomad power structure was to control the natural resources (especially the salt-rich areas in the case of Transylvanian Basin), the population, and the pastures, facilitated by the road networks built during the Roman time.

Keywords: 10th century, Cluj-Napoca – *Zápolya Street*, ^{14}C analysis, Hungarian conquerors, Transylvanian Basin

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Geological map of part of the city of Cluj-Napoca, with the location of the archaeological site (marked through a red circle).

Fig. 2.1. Cluj on the first military map; 2. map of the present-day city of Cluj-Napoca.

Fig. 3. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. Results of the anthropological analysis.

Fig. 4. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. The methodology of combining different data.

Fig. 5. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. Grave 11 and its inventories.

Fig. 6. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. Grave 10 and its inventories.

Fig. 7. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. ^{14}C analyses of samples from graves 6 and 10.

Fig. 8. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. ^{14}C analysis of the sample from grave 10.

Fig. 9. Cluj-Napoca – *Zápolya Street*. The combination of archaeological and ^{14}C dating and the data regarding the biological age of the deceased persons.

Fig. 10. The archaeological discoveries dated to the 10th–11th centuries from the territory of the city of Cluj-Napoca and the Roman Road, illustrated in a 3D model.

O NOUĂ DESCOPERIRE SIGILOGRAFICĂ BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU, JUD. TULCEA

EUGEN PARASCHIV-GRIGORE*, MIHAI GABRIEL VASILE**

În memoria profesorului Alexandru Barnea

Rezumat: Autorii prezintă un sigiliu imperial descoperit în cetatea bizantină din intravilanul localității Nufăru (com. Nufăru, jud. Tulcea), în cadrul cercetărilor arheologice efectuate în vara anului 2017. Sigiliul în cauză este unicul sigiliu imperial descoperit până în prezent la Nufăru și a fost emis de către împăratul Constantin al X-lea Dukas (23 noiembrie 1059 – 23 mai 1067).

Cuvinte-cheie: Nufăru, Proslavița, sigiliu imperial, Constantin al X-lea Dukas, Maica Domnului, epoca bizantină

În urma cercetărilor arheologice desfășurate în ultimii 40 de ani în situl arheologic de la Nufăru (com. Nufăru, jud. Tulcea)[1], au fost descoperite cca 25 de sigilii. Piesele publicate până în prezent – 20 la număr – au caracter privat, fiind emise de către diferite entități din administrația bizantină, civilă, militară sau imperială[2]. Cea mai importantă descoperire sfragistică făcută la Nufăru până în prezent este un sigiliu imperial, găsit în urma cercetărilor arheologice întreprinse în anul 2017, în punctul situat în extremitatea nordică a sitului, numit *Trecere bac*[3]. Piesa a fost descoperită în contextul viețuirii datate în secolul al XI-lea din zona *extra muros*, într-o locuință cu bază de piatră, cu plan rectangular, situată la nord de zidul de incintă nordic, în apropierea accesului dinspre cetate spre zona portuară a fortificației bizantine *Proslavița* (fig. 1). Este primul sigiliu imperial care

* Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: para_eugen@yahoo.com.

** Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: vasilemihaigabriel@gmail.com.

[1] Pentru informații privind cetatea și așezarea medio-bizantine de la Nufăru, vezi Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90 și notele 1–11.

[2] Barnea 1983, nr. 4–6; Barnea 1985, nr. 4; Barnea 1986, fig. 1; Barnea 1987, nr. 7, 11; Barnea 1990, nr. 16, 17, 18; Barnea 1993, nr. 9; Barnea 1995, nr. 19; Barnea 1996, nr. 9; Barnea 1997, nr. 6; Barnea 2001, nr. 5; Paraschiv-Grigore 2009, nr. 2, 3, 4; Paraschiv-Grigore 2013, p. 159–166; Paraschiv-Grigore, Ene 2016, p. 331–337.

[3] Pentru referiri la cercetările arheologice din punctul *Trecere bac*, vezi Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90–91 și notele 12–14.

provine din acest sit arheologic aparținând epocii bizantine, adăugându-se altor două sigilii de particulari găsite în aceeași zonă[4]. Numărul descoperirilor sigilare de la Nufăru nu este foarte mare, raportat la alte situri arheologice contemporane, dar se impune observația că multe dintre aceste piese au fost descoperite ca urmare a cercetărilor arheologice.

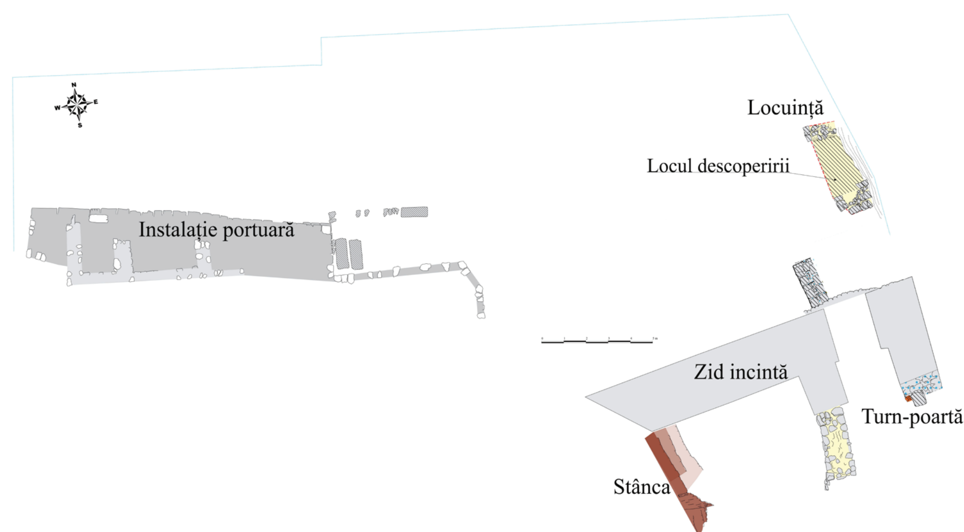

Fig. 1. Nufăru–*Proslavița,* punctul *Trecere bac*; marcarea locului descoperirii sigiliului.

Constantin al X-lea Dukas.

Sigiliu monetiform; relativ bine păstrat; plumb; cca 10% din piesă este ruptă (dreapta aversului); cu urme de oxidare de culoare roșie pe avers și revers[5]; canalul pentru şnur pe direcţia N–S (la ruperea sigiliului, pe revers, canalul pentru şnur deteriorează legenda și imaginea). Presare. Legenda aversului este descentrată în sus, iar legenda reversului este descentrată în partea dreaptă-sus. D maxim = 21,91 mm, D câmpului = 16,15 mm, gr = 3,29 mm, g = 4,84 g. Legendă în limba greacă.

[4] Un sigiliu romano-bizantin, descoperit în campania 2013, chiar în turnul porții de pe curtina nordică, în poziție secundară (vezi Paraschiv-Grigore, Ene 2016) și un sigiliu bizantin, descoperit în campania 2010, într-un complex de locuire situat în zona *extra muros*, cercetat pe str. Arheologiei (încă inedit).

[5] Piesa a fost curățată și conservată de către Sergiu Popescu (restaurator metale, Muzeul Național de Istorie a României), căruia îi mulțumim pe această cale.

Avers: imagine și legendă (fig. 2). În centru, într-un chenar circular, Fecioara Maria[6], așezată pe tron, cu nimb, purtând tunica și *hymation*. În brațe îl ține pe pruncul Iisus. De o parte și de alta, se află gravată o legendă cu numele personajului. Pe margine, o legendă circulară care, din păcate, nu se mai distinge.

MP ΘV
M(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ
Μήτηρ Θεοῦ
Născătoare de Dumnezeu

A B

Fig. 2. Nufăru, jud. Tulcea. Sigiliul lui Constantin al X-lea Dukas.
Avers (A – înainte de curățare; B – după curățare).

Revers: imagine și legendă (fig. 3). Reversul este tocit și prezintă urme de deteriorare de la ruperea sigiliului. Într-un cerc dublu (cercul exterior este perlat), în centru, bustul împăratului Constantin al X-lea Dukas, cu coroana imperială, îmbrăcat cu o tunică. În mâna stângă ține un glob crucifer, care, din cauza deteriorării piesei, abia se mai distinge. Pe margine se află gravată o legendă circulară, mărginită de două cercuri concentrice. Din legendă se păstrează doar ultimele litere, dar, pe baza analogiilor[7], aceasta poate fi întregită.

[6] Sigilii cu reprezentarea Fecioarei Maria tronând, cu pruncul Iisus în brațe, au mai fost descoperite pe teritoriul dobrogean Pentru mai multe informații, vezi: Knechtel 1915, nr. 3; Papahagi 1931, nr. 10; Ştefan 1945, nr. 1; Nubar (corect Hamparțumian) 1956, p. 81–82; Barnea 1975, nr. 3; Barnea 1982, nr. 5; Barnea 1984, nr. 39; Barnea 1995, nr. 17. La acestea se adaugă și sigiliile în care apare Iisus Christos singur (în diferite ipostaze), vezi: Barnea 1960, nr. 2; Barnea 1968, nr. 6; Barnea 1969, nr. 11; Barnea 1975, nr. 12; Diaconu 1968; Diaconu 1988–1989; Iordanov 1985, nr. 19; Iordanov 1988, nr. 9;

[7] Schlumberger 1884, p. 421 și 423.

●●●●●●●-ΔΟVΚΑC
[†Κων(σταντῖνος) βασ(ι)λ(εὺς ὁ)] Δούκας[8]
†Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Δούκας
†Konstantin Dukas împărat.

A B

Fig. 3. Nufăru, jud. Tulcea. Sigiliul lui Constantin al X-lea Dukas.
Revers (A – înainte de curățare; B – după curățare).

Datare: secolul al XI-lea (23 noiembrie 1059[9] – 23 mai 1067).

Un aspect inedit în privința acestui sigiliu este faptul că imaginea imperială de pe revers este asociată cu imaginea Maicii Domnului. În general, pe sigiliile bizantine, împăratul este asociat cu imaginea lui Iisus Christos tronând și, mai rar, cu cea a Maicii Domnului (în ipostază de orantă sau tronând). Astfel de sigilii au fost emise de către împărații Tiberius Constantin[10], Mauricius Tiberius[11], Heraclius şi Heraclius Constantin[12], Constantin al IV-lea (împreună cu Anastasia)[13] etc.

Această reprezentare a Născătoarei de Dumnezeu apare foarte devreme în arta creştină. Se cunoaște o astfel de icoană încă din secolul al IV-lea, provenind din catacombele de la Roma (Fecioara Nino). Cel mai probabil, la Conciliul de la Efes, din anul 431, se discută despre acest tip de reprezentare a Fecioarei Maria, în chip de

[8] DOC 6, p. 136, 79.1.

[9] Constantin al X-lea Dukas devine împărat la data de 23 noiembrie 1059, dar este încoronat la data de 25 decembrie același an. Din această cauză, mai întâlnim ca dată de începere a domniei și data de 25 decembrie.

[10] DOC 6, p. 16, 8.1.

[11] Knechtel 1915, nr. 9; Chiriac 2012, nr. 1; DOC 6, p. 17–20, 9.1–9.9 (9 sigilii).

[12] Barnea 1969, nr. 14.

[13] Barnea 1981, nr. 1; Barnea 1982, nr. 4.

Născătoare de Dumnezeu. Ea este Preasfânta *Theotokos* (purtătoarea de Dumnezeu) pentru că Fecioara sfântă este mama lui Dumnezeu, cea care a purtat, în chip firesc, Cuvântul lui Dumnezeu care a devenit trup. În unele versiuni ale acestei reprezentări, sfinții și îngerii umplu spațiul din jurul tronului, contribuind la transmiterea impresiei unei viziuni cerești. Reprezentarea Născătoarei de Dumnezeu tronând (*Kyriotissa*) apare pe sigilii începând cu secolul al VII-lea și este des întâlnită în perioada bizantină. Deși folosit mai rar pe sigilii, acest tip de reprezentare este asociat mai ales cu sigiliile imperiale[14]. Tronul, desigur, adaugă o notă imperială și sugerează legătura dintre împărat și divinitate și faptul că acesta este uns de către puterea divină. În imaginile de pe icoanele cu reprezentarea Maicii Domnului *Kyriotissa*, totul strălucește într-o lumină desprinsă parcă dintr-o altă dimensiune. Pozițiile figurilor sunt formale și frontale, aproximativ simetrice. Expresiile faciale sunt destul de neutre, dar puternice, pentru a captiva privitorul și a-i oferi imaginea aurei divinității[15]. În general, atmosfera este una solemnă și demnă. Imaginea reprezentată este una de încurajare, în care divinitatea (reprezentată, în cazul nostru, de unsul ei pe pământ – împăratul) oferă speranță umanității. Umanitatea, prin această imagine, se dorește a fi una a regăsirii în Născătoarea de Dumnezeu. Reprezentarea Născătoarei de Dumnezeu cu Creatorul în ipostaza de copil este cea care oferă o nouă renaștere. Acest sigiliu a fost emis, cel mai probabil, printre primele din vremea domniei lui Constantin al X-lea Dukas, ca marcă a unui nou început.

Un alt sigiliu imperial, emis de către Constantin al X-lea Dukas, a fost descoperit în zona dobrogeană, la *Dristra*–Silistra[16] și se află în colecțiile Muzeului din Șumen (Republica Bulgaria)[17]. Sigiliul de la *Dristra*–Silistra nu este identic cu cel prezentat în articolul de față. Diferențele de tipuri și de matrițe folosite pentru sigiliile lui Constantin al X-lea Dukas par să ne indice faptul că acestea au fost emise în perioade diferite, însă nu este exclus ca administrația imperială să fi folosit concomitent mai multe tipuri și matrițe pentru baterea sigiliilor. Un alt aspect este acela că matrițele sigilare erau folosite de diferite departamente ale administrației imperiale care emiteau acte în numele împăratului. Este posibil ca fiecare birou să fi avut câte o matriță sigilară deosebită, acest lucru diferențiind între ele departamentele care au emis actul (civil, militar, economic etc.). Având în vedere faptul că domnia lui Constantin al X-lea Dukas nu este una de durată, cel mai probabil este să se fi folosit concomitent mai multe tipuri și matrițe sigilare.

Reprezentările împăratului Constantin al X-lea Dukas pe sigilii sunt aproape identice cu cele de pe monedele emise de către acesta. Toate reprezentările împăratului de pe sigilii (este vorba de trei imagini diferite ale acestuia care apar pe 26 de sigilii) se regăsesc și pe emisiunile monetare[18].

[14] Knechtel 1915, nr. 3.
[15] Nes 2005, p. 51.
[16] Iordanov 1988, nr. 9; Paraschiv-Grigore 2010, p. 374–375, nr. 21.
[17] Iordanov, Zhekova 2007, p. 56, nr. 111, nr. inv. RHM 14204.
[18] Wroth 1908, p. 514–520, pl. LXI 1–7.

Sigiliile imperiale emise în perioada bizantină descoperite pe teritoriul dobrogean sunt în număr mic. Până în momentul de față, se cunosc doar 14 piese[19], emise începând cu împăratul Constantin al IV-lea și terminând cu împăratul Isaac al II-lea Angelos (fig. 4). Primele astfel de sigilii sunt cele emise de către Constantin al IV-lea și Anastasia, descoperite la Silistra[20]. Alte două sigilii imperiale descoperite la Silistra au fost emise de către împărații Vasile I Macedoneanul[21] și Constantin al VII-lea Porfirogenetul[22]. Două sigilii, emise de către Constantin al VII-lea Porfirogenetul împreună cu împărăteasa Zoe, au fost descoperite la Ostrov (jud. Constanța)[23] și la *Dristra*–Silistra[24]. Aceste patru sigilii emise de către Constantin al VII-lea Porfirogenetul reprezintă numărul cel mai mare de sigilii imperiale bizantine emise de către un împărat, descoperite pe teritoriul dobrogean. Alte trei sigilii imperiale, emise de către împărații Roman al II-lea (împreună cu împărăteasa Evdochia)[25] și Vasile al II-lea Bulgaroctonul[26], provin tot din situl de la Silistra. Un sigiliu imperial aparte, emis de către Alexios I Comnenul, a fost decoperit la Păcuiul lui Soare[27]. De curând, au fost publicate alte două sigilii imperiale descoperite în zona dobrogeană, în regiunea Silistra, în vecinătatea satului Bradvari[28]. Acestea sunt sigilii emise de către Alexios I Comnenul, care au fost confecționate, cel mai probabil, cu aceeași matriță cu care a fost confecționat și sigiliul descoperit la Păcuiul lui Soare. Numărul mare de descoperiri sigilare imperiale de la *Dristra*–Silistra[29] este explicabil prin faptul că acest oraș era capitala provinciei Paristrion sau Paradunavon[30]. Pentru zona de nord a Dobrogei, menționăm cele două sigilii imperiale, emise de către Isaac al II-lea Angelos, de la *Noviodunum*–Isaccea (jud. Tulcea)[31].

Descoperirea celor două sigilii emise de către Constantin al X-lea Dukas pe teritoriul dobrogean, unul la *Dristra*–Silistra[32], iar cel de-al doilea la *Proslavița*–Nufăru, în cele două extremități ale proviciei de la gurile Dunării, are legătură, probabil, cu situația tensionată din jurul anilor 1064–1065[33].

[19] Vezi sinteza la Ion Barnea (1971; 2000), la care se adaugă sigiliul emis de către Constantin al X-lea Dukas, descoperit la *Dristra*–Silistra, publicat de către Ivan Iordanov (vezi *supra*, nota 16).

[20] Barnea 1981, nr. 1; Barnea 1982, nr. 4; Paraschiv-Grigore 2010, p. 366–367, nr. 12–13.

[21] Barnea 1966, nr. 5; Paraschiv-Grigore 2010, p. 367–368, nr. 14.

[22] Barnea 1960, nr. 2; Paraschiv-Grigore 2010, p. 368–369, nr. 15.

[23] Diaconu 1988–1989, p. 175–176; Paraschiv-Grigore 2010 p. 369–370, nr. 16.

[24] Bănescu, Papahagi 1935, nr. 5; Paraschiv-Grigore 2010, p. 370–371, nr. 17.

[25] Mititelu, Barnea 1966, nr. 4; Paraschiv-Grigore 2010, p. 371–372, nr. 18.

[26] Barnea 1966, nr. 12–13; Paraschiv-Grigore 2010, p. 372–373, nr. 19–20.

[27] Diaconu 1968; Paraschiv-Grigore 2010, p. 375–376, nr. 22.

[28] Valeriev 2014, nr. 1 și 2.

[29] Dintre cele 13 sigilii imperiale bizantine, nouă au fost descoperite la Dristra (Silistra), unul la Ostrov (com. Ostrov, jud. Constanța), în apropiere de Dristra, unul la Păcuiul lui Soare (com. Ostrov, jud. Constanța) și două la *Noviodunum*–Isaccea (jud. Tulcea). Vezi Paraschiv-Grigore 2010.

[30] Bănescu 1932, p. 29–30.

[31] Ștefan 1945, nr. 1; Barnea 1975, nr. 12; Paraschiv-Grigore 2010, p. 376–377, nr. 23–24.

[32] Iordanov 1988, nr. 9.

[33] 1064, după cronica lui Attaliates (conform Barnea, Ștefănescu 1971, p. 133; Ferluga 1979, p. 55; Spinei 1996, p. 108) sau 1065, după precizările lui Skylitzes-Kedrenos (vezi Bréhier 1949, p. 226; Diaconu 1970, p. 79).

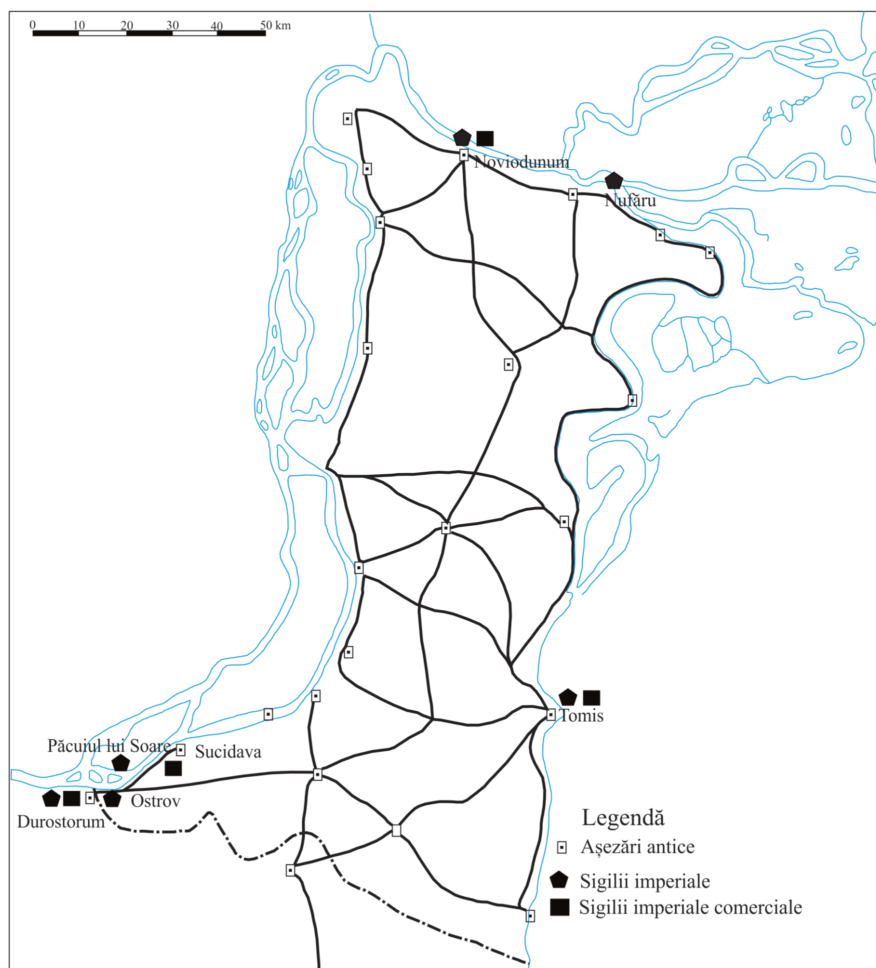

Fig. 4. Harta Dobrogei cu descoperirile de sigilii imperiale și sigilii imperiale comerciale.

La începutul anului 1064, situația politică și militară în cadrul Imperiului Bizantin se deteriorează din cauza valului de migrații al populațiilor nomade din zona nord-pontică către bazinul balcanic. Acest nou val de migratori este consecința politicilor cneazului de Kiev, Iaroslav I, în perioada 1055–1060 fiind înregistrate două înfrângeri suferite de aceste populații în fața armatelor cneazului mai sus amintit[34]. Presiunea exercitată de dezvoltarea cnezatului de Kiev, începând cu secolul al X-lea, asupra Imperiului Bizantin se manifestă prin desele invazii ale populațiilor nord-pontice, care sunt împinse de extinderea cnezatului către granițele imperiului și, ulterior, în interiorul acestuia.

[34] Mokhov 1999, p. 158.

Este vorba despre marea migrație a uzilor din zona nord-pontică, prin Dobrogea, către zona balcanică. Unele izvoare (Zonaras) vorbesc de cca 60 000 de persoane[35] pentru ca alte surse să menționeze 600 000 de persoane (această cifră este însă exagerată)[36]. Cel mai probabil, prima cifră este mai apropiată de adevăr, dar chiar și așa această migrație a provocat mari tulburări la Dunărea de Jos, mai ales în thema Paradunavon. Atacul uzilor s-a petrecut pe timpul când la conducerea orașelor de la Dunărea de Jos era Nichifor Botaneiates[37]. Atacul acestora a fost unul extrem de violent, ceea ce a făcut ca împăratul să trimită în zonă trupe din Armenia, trupe conduse de Vasile Apokapes. Probabil, cele două sigilii descoperite în zonă au însoțit documente cu ordine ale împăratului către comandanții aflați în zonă pentru asigurarea frontierei și pentru organizarea apărării în fața invaziilor populațiilor uze. Dar istoria consemnează un eșec al trupelor militare bizantine, care nu vor reuși să oprească înaintarea uzilor. În mâinile acestora, cad chiar cei doi comandanți ai armatei bizantine, Nichifor Botaneiates și Vasile Apokapes[38]. Înaintarea uzilor către Constantinopol este zădărnicită de o iarnă grea, precum și de stipendiile pe care împăratul Constantin al X-lea Dukas le-a plătit pentru a împiedica un asediu al capitalei. Înainte de acest eveniment, uzii jefuiseră Macedonia și au reușit să ajungă până în zona orașului Salonic. Eliberați din prizonierat, cei doi comandanți bizantini reușesc să învingă armata uzilor, decimată și de o epidemie de ciumă și să restabilească pacea în zona balcanică a imperiului. Ulterior, cei rămași din valul migrator al uzilor vor fi colonizați în zona Macedoniei[39].

În urma cercetărilor întreprinse în mai multe situri arheologice din spațiul dobrogean, sunt confirmate evenimentele din anii 1064–1065[40], distrugerile provocate de atacul uzilor fiind evidențiate de afectarea în mare parte a așezării de la *Dinogetia*–Garvăn[41]. Distrugerile de la *Dinogetia*–Garvăn și o retragere a locuirii în interiorul zidurilor cetății au fost cauzate, cel mai probabil, de faptul că cea mai mare parte a migrației populației uze peste Dunăre s-a produs prin această zonă. Politica, mai mult decât pasivă a lui Constantin al X-lea Dukas, în ceea ce privește apărarea imperiului și accentul pus, mai ales, pe negocierile cu atacatorii, precum și pe plata unor stipendii sau recompensarea acestora cu cadouri, au făcut ca armata bizantină să treacă printr-o perioadă dificilă. Cheltuielile cu întreținerea frontierei și cu plata soldaților au fost drastic micșorate, într-un moment în care Imperiul era atacat din toate părțile. Prin urmare, nu este o surpriză amploarea efectelor pe care a avut-o trecerea uzilor de la nordul Mării Negre către zona balcanică. Au fost distruse

[35] Barnea, Ștefănescu 1971, p. 132–133.
[36] Skylitzes-Kedrenos, p. 412.
[37] Madgearu 1998, p. 240–241.
[38] Barnea, Ștefănescu 1971, p. 133.
[39] Barnea, Ștefănescu 1971, p. 133.
[40] Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 125–129; Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 38–39; Mănucu-Adameșteanu 2018a, p. 475–482.
[41] Barnea, Ștefănescu 1971, p. 135.

mai multe posibile așezări rurale din spațiul cuprins între Dunăre și Marea Neagră (Sabangia[42], Sarichioi[43], Sarinasuf[44], jud. Tulcea, Oltina – *Capul Dealului*, jud. Constanța[45]), locuirea restrângându-se pentru o perioadă de timp în cadrul cetăților. Descoperirea unor tezaure monetare datate în perioada aceasta confirmă faptul că atacul uzilor a produs în cadrul populației provinciei un sentiment de nesiguranță, ceea ce a dus la tezaurizarea avuției în așteptarea unor vremuri mai bune. Astfel, au fost descoperite tezaure monetare – cuprinzând serii care se opresc la perioada domniei lui Constantin al X-lea Dukas – la *Dinogetia*–Garvăn[46], Păcuiul lui Soare[47], 23 August (jud. Constanța)[48].

Descoperirea la Nufăru a 336 de monede din vremea lui Constantin al X-lea Dukas[49], cele mai multe monede emise în această perioadă descoperite pe raza unui singur sit, evidențiază rolul pe care îl avea cetatea de la gurile Dunării în cadrul provinciei. Sigiliul emis de către Constantin al X-lea Dukas descoperit aici nu reprezintă prin urmare o excepție, neobișnuit fiind, mai degrabă, faptul că, până la acest moment, nu apăruse încă o astfel de piesă în această zonă.

Descoperirile monetare din nordul Dobrogei, datând din perioada lui Constantin al X-lea Dukas, reprezintă un argument în plus cu privire la stăpânirea bizantină de la gurile Dunării. Dacă este să amintim numai descoperirile din zona nord-dobrogeană (incluzând așezarea de la Nufăru), și este de ajuns pentru a susține această afirmație[50]. Ca descoperiri din nordul Dobrogei de monede emise de către Constantin al X-lea Dukas, le amintim pe cele de la Malcoci, sat aflat la circa 5 km distanță de localitatea Nufăru, în componența aceleiași comune (mai mulți *folleis*[51]), precum și pe cele de la Niculițel[52], *Troesmis*–Turcoaia – *Cetatea de Est*[53], Rachelu[54], Sabangia[55], Telița[56],

[42] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 187.
[43] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 38, 190, 192.
[44] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 38, 194.
[45] Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 128.
[46] Barnea, Ștefănescu 1971, p. 135; Barnea, Mănucu-Adameșteanu 2014, p. 567–574.
[47] Diaconu 1976, p. 236–239.
[48] Dimian 1957, p. 201; un tezaur care are în componență și 12 piese emise de Constantin al X-lea Dukas; Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 128; Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 38.
[49] Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 238, nota 37; Mănucu-Adameșteanu, Petac 2002–2003, p. 429–430; Custurea 2003, p. 428; Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 39; Mănucu-Adameșteanu 2018a, partea I, p. 493 și nota 2003, p. 496 și nota 2017, p. 751, tabelele 13–13A; Mănucu-Adameșteanu 2018b, partea I, p. 379; partea a II-a, p. 9, 11, 13, 162–195.
[50] Custurea 2003, p. 428.
[51] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 122.
[52] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 157–159.
[53] Custurea, Adamescu 2013, p. 499–500, 22 de monede descoperite în această zonă.
[54] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 181.
[55] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 187.
[56] Mănucu-Adameșteanu 2016, p. 36, 210.

Sâmbăta Nouă, com. Topolog[57], Sarichioi[58], Sarinasuf[59], Cloşca, com. Horia[60], Dunavăţul de Jos[61], Luncaviţa[62], Baia[63] (toate în judeţul Tulcea) ori Hârşova[64] etc.; multe dintre aceste descoperiri monetare sunt asociate cu alte piese emise în perioada ante şi post Constantin al X-lea Dukas, ceea ce confirmă faptul că zona de la gurile Dunării este, în această perioadă, parte componentă a Imperiului Bizantin şi joacă un rol important în sistemul defensiv al acestuia.

Prin descoperirea unui sigiliu imperial la Nufăru, importanţa acestui oraş bizantin în cadrul administraţiei provinciale şi imperiale creşte, putând fi plasat alături de *Durostorum–Dristra*–Silistra şi *Noviodunum*–Isaccea (singurele oraşe din provincia Paradunavon în care au fost descoperite sigilii emise de către împăratul Constantin al X-lea Dukas). Este atestat, astfel, faptul că oraşul de la gurile Dunării joacă un rol important în apărarea graniţei de nord a imperiului împotriva migraţiilor pecenegilor şi uzilor. Contextul politic şi militar din perioada de domnie a lui Constantin al X-lea Dukas este unul extrem de schimbat faţă cel de al predecesorilor lui. Importanţa mult mai mică acordată puterii militare şi, în special, diminuarea fondurilor alocate întreţinerii armatei fac ca evenimentele din perioada anilor 1064 şi 1065 să contribuie la destabilizarea provinciei (distrugerea mai multor aşezări aflate pe culoarul de migraţie a uzilor) şi la o pierdere a încrederii în capacitatea de apărare a armatei imperiale, lucru care avea să fie recâştigat cu greu în timpul domniei lui Alexios I Comnenul.

BIBLIOGRAFIE

Barnea 1960 — I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea*, SCN 3, 1960, p. 323–332.

Barnea 1966 — I. Barnea, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, SCIV 17, 2, 1966, p. 277–297.

Barnea 1968 — I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum*, SCN 4, 1968, p. 239–247.

Barnea 1969 — I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo*, RÉSEE 7, 1, 1969, p. 21–33.

Barnea 1971 — I. Barnea, *Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie*, Byzantina 3, Thessalonic, 1971, p. 149–162.

Barnea 1975 — I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Noviodunum (II)*, SCN 6, 1975, p. 159–162.

[57] Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 37, 198.
[58] Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 38, 192.
[59] Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 38, 194.
[60] Mănucu-Adameşteanu, Poll 1999, p. 343; Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 84.
[61] Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 39, 87–88.
[62] Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 37, 119.
[63] Custurea, Adamescu 2013, p. 496; Mănucu-Adameşteanu 2016, p. 75.
[64] Custurea, Adamescu 2013, p. 499.

Barnea 1981 I. Barnea, *Sceau de Constantin IV empereur de Byzance, trouvé à Durostorum*, RRH 20, 4, 1981, p. 625–628.

Barnea 1982 I. Barnea, *Sigilii bizantine de la Durostorum–Dorostolon*, Pontica 15, 1982, p. 201–211.

Barnea 1983 I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (I)*, Pontica 16, 1983, p. 263–272.

Barnea 1984 I. Barnea, *Sigilii bizantine din colecţia Muzeului de Istorie al Republicii Socialiste România*, SCN 8, 1984, p. 95–104.

Barnea 1985 I. Barnea, *Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja,* RÉSEE 23, 1, 1985, p. 29–35.

Barnea 1986 I. Barnea, *Noi contribuții la istoria themei Paristrion (Paradunavon)*, SCIVA 37, 3, 1986, p. 268–274.

Barnea 1987 I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, SBS 1, 1987, p. 77–88.

Barnea 1990 I. Barnea, *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)*, Pontica 23, 1990, p. 315–334.

Barnea 1993 I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, SBS 3, 1993, p. 55–67.

Barnea 1995 I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, SBS 4, 1995, p. 97–100.

Barnea 1997 I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, ÉBpB 3, 1997, p. 93–98.

Barnea 1996 I. Barnea, *Sigilii bizantine din Dobrogea*, SCIVA 47, 2, 1996, p. 215–220.

Barnea 2000 I. Barnea, *Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine*, în T. Teoteoi, B. Murgescu, Ş. Solcan (eds.), *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ştefan Ştefănescu*, Bucureşti, 2000, p. 293–307.

Barnea 2001 I. Barnea, *Sigilii bizantine în nordul Dobrogei*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul*, Chişinău, 28–30 mai 2000, Bucureşti, 2001, p. 103–108.

Barnea, Mănucu-Adameşteanu 2014 A. Barnea, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Considerații privind începuturile locuirii din perioada medio-bizantină de la Dinogetia-Garvăn, în lumina noilor încadrări cronologice pentru folles anonimi din clasa A*, Pontica 47, 2014, p. 563–608.

Barnea, Ştefănescu 1971 I. Barnea, Ş. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos,* Bucureşti, 1971.

Bănescu 1932 N. Bănescu, *Les sceaux byzantins trouvés à Silistra*, Byzantion 7, 1932, p. 321–329.

Bănescu, Papahagi 1935 N. Bănescu, P. Papahagi, *Plombs byzantins découverts à Silistrie*, Byzantion 10, 1935, p. 601–605.

Bréhier 1949 L. Bréhier, *Le monde byzantine. I. Vie et mort de Byzance*, Paris, 1949.

Chiriac 2012 C. Chiriac, *Sigilii dobrogene inedite. I*, ArhMold 35, 2012, p. 233–242.

Custurea 2003 — G. Custurea, *Monede bizantine descoperite la Nufăru,* Peuce S.N 1 (14), 2003, p. 427–430.

Custurea, Adamescu 2013 — G. Custurea, L. Adamescu, *Noi descoperiri de monede bizantine în Dobrogea (sec. IX–XIII)*, Pontica 46, 2013, p. 491–513.

Damian, Vasile, Samson 2017 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Consideraţii arheologice preliminare*, MCA S.N. 13, 2017, p. 89–125.

Diaconu 1968 — P. Diaconu, *Un sigiliu de plumb al lui Alexie I Comnenul descoperit la Păcuiul lui Soare*, SCN 4, 1968, p. 249–251.

Diaconu 1970 — P. Diaconu, *Les Pechénègues au Bas-Danube,* Bucureşti, 1970.

Diaconu 1976 — P. Diaconu, *Un tezaur de monede bizantine din secolul al XI-lea descoperit la Păcuiul lui Soare*, MuzNaţ 3, 1976, p. 235–239.

Diaconu 1988–1989 — P. Diaconu, *Un alt sigiliu al lui Constantin VII și Zoe*, CCDJ 5–7, 1988–1989, p. 175–177.

Dimian 1957 — I. Dimian, *Câteva descoperiri monetare bizantine de pe teritoriul R.P.R.*, SCN 1, 1957, p. 189–216.

DOC — J. Nesbitt (ed.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Volume 6, Emperors, Patriarchs of Constantinopole, Addenda*, Washington D.C., 2009.

Ferluga 1979 — J. Ferluga, *Quelques problèmes de la politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans*, Byz. Forsch. 7, 1979.

Iordanov 1985 — I. Iordanov, *Neizdadeni vizantiiski olovni peceati ot Silistra (II)*, IzvestijaVarna 21 (36), 1985, p. 98–107.

Iordanov 1988 — I. Iordanov, *Neizdadeni Vizantiiski olovni peceati ot Silistra (III)*, IzvestijaVarna 24 (39), 1988, p. 88–103.

Iordanov, Zhekova 2007 — I. Iordanov, Zhenya Zhekova, *Catalogue of medieval seals at the Regional Historical museum of Shumen*, Şumen, 2007.

Knechtel 1915 — W. Knechtel, *Plumburi bizantine*, BSNR 12, 24, 1915, p. 80–97.

Madgearu 1998 — A. Madgearu, *Unele observaţii asupra istoriei themei Paradunavon. (Despre Vasile Apokapes)*, Pontica 31, 1998, p. 239–244.

Mănucu-Adameșteanu 2001 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice,* Bucureşti, 2001.

Mănucu-Adameșteanu 2016 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea 3. Monede bizantine descoperite în mediul rural din nordul Dobrogei, secolele VII–XV*, București, 2016.

Mănucu-Adameșteanu 2018a — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea 6. Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele IX–XI*, București, 2018.

Mănucu-Adameșteanu 2018b — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea 7. Monede bizantine descoperite la Nufăru, județul Tulcea, secolele IX–XIII*, București, 2018.

Mănucu-Adameşteanu, Petac 2002–2003 Gh. Mănucu-Adameşteanu, E. Petac, *Monede romane şi bizantine descoperite la Nufăru, jud. Tulcea*, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 423–432.
Mănucu-Adameşteanu, Poll 1999 Gh. Mănucu-Adameşteanu, I. Poll, *O monedă de aur de la Constantin X descoperită în Dobrogea*, Pontica 32, 1999, p. 343–346.
Mititelu, Barnea 1966 I. Mititelu, I. Barnea, *Sigilii de plumb bizantine din regiunea Dunării de Jos*, SCIV 17, 1, 1966, p. 43–50.
Mokhov 1999 A.S. Mokhov, К административной структуре Византийской империи на Дунае в период войны с узами (1064—1065 гг.) / *On the administrative structure of the Byzantine Empire on the Danube during the war with the bonds (1064-1065)*, Antiquity and the Middle Ages, Yekaterinburg Ural, State University, Volot, 1999, p. 158–168.
Nes 2005 S. Nes, *The Mystical language of Icons*, Eardmans, 2005.
Nubar (corect Hamparţumian) 1956 H. Nubar (corect N. Hamparţumian)*, *Un sigiliu bizantin descoperit la Histria*, SCIV 7, 1–2, 1956, p. 81–83.
Papahagi 1931 P. Papahagi, *Sceaux de plomb byzantins inédits trouvés à Silistrie*, RHSEE 8, 10–12, 1931, p. 299–311.
Paraschiv-Grigore 2009 E. Paraschiv-Grigore, *Patru sigilii romano-bizantine şi bizantine descoperite în Dobrogea*, CN 15, 2009, p. 303–307.
Paraschiv-Grigore 2010 E. Paraschiv-Grigore, *Sigiliile imperiale romano-bizantine şi bizantine descoperite pe teritoriul Dobrogei*, CN 16, 2010 (2014), p. 345–391.
Paraschiv-Grigore 2013 E. Paraschiv-Grigore, *Un sigiliu bizantin descoperit la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 64, 1–2, 2013, p. 159–166.
Paraschiv-Grigore, Ene 2016 E. Paraschiv-Grigore, D. Ene, *Un sigiliu romano-bizantin descoperit la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 67, 3–4, 2016, p. 331–337.
Schlumberger 1884 G. Schlumberger, *Sigilographie de l'Empire Byzantin*, Paris, 1884.
Skylitzes-Kedrenos Skylitzes-Kedrenos, *Historiarum compendium*, în FHDR, III, 1975, p. 120–157 (ediţia folosită: *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus*, II, Bonn, 1839, p. 392–393).
Spinei 1996 V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos,* Iaşi, 1996.
Ştefan 1945 Gh. Ştefan, *Monuments inédits de Noviodunum*, Dacia 9–10, 1941–1944, p. 473–483.
Valeriev 2014 I. Valeriev, *Novi olovni peceati na imperator Aleksii I Komnin (1081–1118) ot severoiztocina Balgaria*, NSE 10, 2014, p. 265–269.
Wroth 1908 W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum,* vol. II, London, 1908.

* Este cazul să precizăm că numele de familie al acestui membru (pe atunci) al Institutului de Arheologie din Bucureşti era interzis publicului din cauza detenţiei sale politice anterioare (*nota redacţiei*).

A RECENTLY DISCOVERED SEAL AT NUFĂRU (TULCEA COUNTY)

ABSTRACT

The authors present an imperial seal discovered at Nufăru (Tulcea County), during the archaeological research carried out in the summer of 2017. The present seal is the only imperial seal discovered at Nufăru, and was issued by the emperor Constantine X Dukas (November 23, 1059 – May 23, 1067).

Keywords: Nufăru, Proslavița, imperial seal, Constantine X Dukas, Virgin Mary, Byzantine time

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. *Proslavița*–Nufăru, *Trecere bac,* with the indication of the discovery place of the seal.
Fig. 2. Nufăru, Tulcea County. Seal of Constantin X Dukas, obverse.
Fig. 3. Nufăru, Tulcea County. Seal of Constantin X Dukas, reverse.
Fig. 4. Map of Dobrudja, with the discovery places of imperial and commercial imperial seals.

OPINII CU PRIVIRE ATÂT LA CRONOLOGIA MORMÂNTULUI 10 DIN BISERICA DOMNEASCĂ DE LA CURTEA DE ARGEŞ, CÂT ŞI PE MARGINEA INELULUI CU CAMEE DESCOPERIT ÎN ACESTA

LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA*

Rezumat: Autorii îşi propun, pe baza datelor oferite de cercetările arheologice efectuate, de către Virgil Drăghiceanu (1920) şi Nicolae Constantinescu (1969 şi 1971), în interiorul Bisericii Domneşti de la Curtea de Argeş, să reanalizeze poziţia stratigrafică a mormântului 10, în raport cu cele două biserici argeşene (Argeş I şi Argeş II), care se succed în mod nemijlocit în aceeaşi suprafaţă şi, totodată, să supună unei analize riguroase şi competente una dintre piesele – inelul cu camee – deţinute de înhumatul aflat în mormântul mai sus amintit. Întrucât înţelegerea şi interpretările noastre, referitoare la raportul stratigrafic existent între mormântul 10 şi cele două biserici argeşene (I şi II) şi, în mod special, dar nu numai, la însemnele prezente pe unul dintre umerii inelului cu camee, sunt în bună măsură diferite în raport cu cele întâlnite în volumul *Al WA. Prinţul Negru al Vlahiei şi vremurile sale*, apărut în toamna anului 2017 sub semnătura lui Adrian Ioniţă, Beatrice Kelemen şi Alexandru Simon, considerăm a fi oportună această intervenţie, dacă se ţine cont de principiul *audiatur et altera pars*.

Cuvinte-cheie: Ţara Românească, Curtea de Argeş, Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc”, necropola domnească, mormântul 10, inelul cu camee din mormântul 10, secolul al XIV-lea.

În ziua de 5 octombrie 2017, în cadrul Festivalului Internaţional de Carte „Transilvania”, era lansată la Cluj-Napoca o voluminoasă carte de istorie[1], apărută sub titlul *AL WA. Prinţul Negru al Vlahiei şi vremurile sale* şi datorată colectivului format din arheologul Adrian Ioniţă, biologul Beatrice Kelemen şi istoricul Alexandru Simon. Graţie lui Adrian Ioniţă, am avut privilegiul să primim, însoţit de o gentilă dedicaţie, un exemplar din acest important volum, motiv pentru care îi aducem mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

Ne-am grăbit – îndemnaţi şi de recomandarea regretatului profesor Şerban Papacostea, potrivit căreia: „Va fi înainte şi după această carte. Fie că o accepţi, fie că o respingi. Nu o poţi ignora”[2] – să parcurgem, într-o primă etapă, titlurile capitolelor şi subcapitolelor din cuprinsul său şi abia mai apoi, din motive care vor fi lesne de înţeles, să zăbovim asupra celui intitulat „Celălalt Sfânt Nicolae”[3].

* Arheologi la Direcţia Monumentelor Istorice (1967–1978); muzeografi la Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti (1978–1988); arheologi experţi independenţi; e-mail: larbatrina@hotmail.com.

[1] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017.

[2] *Gazeta de Cluj*, 4 octombrie 2017.

[3] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 449–474.

Total surprinşi de noile interpretări şi concluzii, referitoare la datarea Bisericii „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi şi la identificarea înhumaţilor din necropola domnească aflată în suprafaţa naosului lăcaşului de cult – ambele cercetate şi publicate de către noi[4] –, întâlnite în amintitul subcapitol, l-am recitit de mai multe ori şi am constatat că „noutăţile" prezentate nu sunt altceva decât rezultatul atât al utilizării unei metodologii complet eronate de investigare şi interpretare a anumitor categorii de izvoare istorice, cât şi al unui exces de fantezie a autorilor, ambele extrem de dăunătoare în cercetarea istorică. În mod firesc, am pregătit un text explicativ, în care am dezvăluit în mod punctual toate omisiunile şi erorile de înţelegere şi interpretare a izvoarelor arheologice – chiar dacă acestea constituie atât rodul unei săpături arheologice exemplare, cât şi al altor categorii de izvoare istorice, omise de criticii noştri –, text care a văzut deja lumina tiparului[5].

Mai apoi, ne-am aplecat cu aceeaşi atenţie şi asupra celorlalte pagini ale amintitului volum. De la bun început, avertizăm cititorul asupra faptului că nu împărtăşim o bună parte din punctele de vedere[6] care au prilejuit însăşi apariţia cărţii, exprimate în unele capitole de care este direct răspunzător Adrian Ioniţă – şi îl nominalizăm doar pe acesta deoarece socotim că, în cadrul colectivului de autori, el este acela care, în calitate de arheolog expert aflat la vârsta deplinei maturităţi profesionale, trebuia să aibă competenţa să analizeze contexte stratigrafice, uneori controversate, şi materiale arheologice extrem de importante din care să rezulte concluzii atât de tranşante precum cele prezentate, cu privire la: 1. poziţia stratigrafică a mormântului 10; 2. încadrarea cronologică a acestuia; 3. unul dintre artefactele – inelul cu camee – descoperite în amintitul mormânt; 4. identificarea înhumatului din acesta. De aceea, ne propunem să procedăm la o nouă analiză a celor patru probleme enumerate mai sus şi să ne pronunţăm pe marginea lor. În acest scop, vom utiliza aceleaşi izvoare arheologice ca şi preopinentul nostru, dar înţelese şi interpretate prin prisma experienţei noastre profesionale – atât în materie de săpătură arheologică efectuată în numeroase biserici medievale din spaţiul românesc extracarpatic, cât şi în domeniul producţiei bijuteriilor şi, în mod special, al inelelor de diferite tipuri[7] – şi, nu în ultimul rând, pe baza informaţiilor obţinute din literatura de specialitate occidentală.

Descoperit de Virgil Drăghiceanu, pe parcursul „romanticelor" sale cercetări arheologice efectuate în interiorul bisericii „Sfântul Nicolae Domnesc" de la Curtea de Argeş, la data de 30 iulie 1920, şi interpretat iniţial de către acesta în *Jurnalul* său ca fiind un „bloc de piatră"[8], pentru ca, în ziua următoare, să realizeze faptul că se

[4] Bătrîna, Bătrîna 2012.

[5] Bătrîna, Bătrîna 2018.

[6] Acestea au fost exprimate într-un studiu încă din anul 2014 (Ioniţă, Kelemen, Simon 2014).

[7] Experienţa în domeniul întregii tehnologii de creare a prototipurilor şi, mai apoi, de producere în serie a bijuteriilor, asemănătoare şi azi cu cea utilizată în Evul Mediu occidental – singura deosebire constând în randamentul superior oferit de unele utilaje acţionate electric –, cel de al doilea semnatar al studiului a obţinut-o la Montréal (Canada), acolo unde, în anii 1989–1992, şi-a făcut ucenicia într-o manufactură, iar, mai apoi, a deţinut propriul său atelier de bijuterii.

[8] Drăghiceanu 1923b, p. 136.

află în faţa unui „sarcofag de piatră”[9], mormântul 10 – prin arhitectura şi inventarul său funerar de excepţie pentru întreg spaţiul românesc – a stârnit în rândul istoricilor, dar nu numai, numeroase emoţii, opinii şi controverse cu privire la identificarea înhumatului – amintite în recenta apariţie editorială[10] – care nu contenesc nici până în ziua de azi.

După aproape cinci decenii, în contextul lucrărilor de restaurare întreprinse de regretata Direcţie a Monumentelor Istorice, arheologul Nicolae Constantinescu şi-a asumat, în anii 1969 şi 1971, sarcina deosebit de dificilă de a investiga din nou interiorul bisericii, maltratat în bună măsură – din cauza necunoaşterii metodelor ştiinţifice de cercetare – de înaintaşul său, care nu a lăsat niciun plan al suprafeţelor excavate. Dar, chiar şi în aceste condiţii vitrege, amintitul arheolog şi-a dovedit din plin competenţa, prezentând realităţi arheologice şi secvenţe stratigrafice extrem de preţioase[11], care au scos în evidenţă vestigiile unei mai vechi biserici[12], denumite Argeş I, pentru a o deosebi de cea ridicată în secolul al XIV-lea, care a primit numele de Argeş II[13]. Totodată, au fost clarificate unele probleme care ţin atât de amenajările interioare ale bisericii Argeş II, cât şi de înmormântările din naosul şi pronaosul acesteia[14]. Cu acest prilej, autorul cercetărilor a considerat a nu mai fi necesar să revină asupra mormintelor 7 (Nan Udobă) şi 10 (ctitorul Vlaicu Vodă) care, din punctul său de vedere, „nu stârnesc dubii”[15].

Dar, după aproape încă cinci decenii, „dubiile” au renăscut, în momentul în care colectivul de autori mai-sus amintit – susţinut în mod generos de un proiect mai amplu, desfăşurat de Institutul de Biologie al Academiei Române, din Bucureşti – a revenit în biserica „Sfântul Nicolae Domnesc” de la Curtea de Argeş pentru a preleva probe biologice din mormântul 10, ale cărui oseminte au fost conservate *in situ* încă din 1920. Dar timpul extrem de scurt, de doar câteva ore, pe care l-au avut la dispoziţie[16], i-a împiedicat pe cercetători să-şi ducă până la capăt investigaţiile de teren. Chiar şi în aceste condiţii puţin prielnice, studierea probelor biologice – atât cât au putut fi recoltate – a permis formularea unor concluzii la care ne vom referi la timpul potrivit.

Totodată, sunt reanalizate atât *Jurnalul*[17] săpăturilor lui Drăghiceanu, cât şi aşa-numita „Secţie în pardoselile bisericii” din ale sale *Note istorice*[18], considerate – pe bună dreptate – a fi „izvoare de căpătâi” şi „surse primare”[19] pentru oricine este interesat să studieze mormântul 10. Am parcurs şi noi aceste „surse primare” şi

---

[9] Drăghiceanu 1923b, p. 138.

[10] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 37–38.

[11] Constantinescu 1984, p. 83–94, fig. 37.

[12] Constantinescu 1984, p. 88, fig. 41.

[13] Constantinescu 1971; Constantinescu 1981; Constantinescu 1984.

[14] Constantinescu 1984, p. 103.

[15] Constantinescu 1984, p. 94.

[16] În mod surprinzător, Ministerul Culturii şi Identităţii Naţionale s-a grăbit să întrerupă, după doar câteva ore, desfăşurarea acestei importante cercetări, considerată a nu fi oportună.

[17] Drăghiceanu 1923b, p.137–139.

[18] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.

[19] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 38.

vom reproduce, în continuare, acele pasaje pe baza cărora arheologul Adrian Ioniţă, socotindu-le a fi „mai mult decât elocvente”[20], chiar dacă a dorit să le interpreteze într-o manieră „modernă şi obiectivă”[21], a ajuns – întrucât nu le-a înţeles corect – la concluzii cu totul inacceptabile din punctul nostru de vedere. Din *Jurnal* reţinem următoarele:

> „[…] Se termină dezvelirea blocului dinspre stâlpii dinspre sud […]. Se află că […] blocul se termină la 2,20 m de stâlpul de est şi începe de la un metru distanţă de stâlpul de vest. Lungimea lui este de 2,10 m, lăţimea de 0,84 m, înălţimea de 0,50 m. Lespedea, aşezată peste bloc, întrece dimensiunile blocului la capete şi în latura dinspre nord; este lungă de 2,45 m, lată de 0,99 m şi groasă de 0,16 m...[…] aici trebuie să fie un mormânt (Nr. 10 pe plan) […]. […] constat că blocul este gol în interior; avui siguranţa deplină că mă aflu înaintea unui **sarcofag de piatră**. […] Deasupra lespezii aflată peste bloc, **pe o grosime de 0,25 m**, se află zidit un **zid de bolovani**, prins la colţuri de bucăţi mari de **piatră tuf-calcar** ce s-a întrebuinţat şi în apareiajul bisericii. Spre picioare se află zidită o cărămidă mare de 33 × 26 ×5 cm, apoi o **bucată mare dintr-o boltă sfărâmată**, formată din **cărămizi aşezate pe muche**, dar dispusă peste lespede pe lat. Aceste cărămizi au dimensiunile 28,5 ×14 × 4 cm, restul zidului **bolovani prinşi în mortar**. Era evident că această zidire, care la prima vedere dedea impresia unui **postament executat pentru nivelmentul pardoselii bisericii**, nu era decât **pecetia mormântului** ce aveam să descopăr. După ce sparg acest zid de bolovani, ridic **lespedea** care **nu era decât capacul unui sarcofag**, pe care îl deschid, printr-o fericită potrivire a soartei, chiar pe partea pe unde fusese închis odinioară. […] Sarcofagul în interior are 0,33 m adâncime, 2,10 m lungime […] 0,77 m spre cap şi 0,62 m spre picioare”[22].

Totodată, în amintitele *Note istorice,* luăm cunoştinţă de o „secţie în pardoselile bisericii”[23], care nu reprezintă în fapt profilul desenat al unei anumite secţiuni arheologice trasate perpendicular pe mormântul 10 – în realitate dezvelit în suprafaţă – , ci constituie ilustrarea unei succesiuni de depuneri naturale sau antropice, de complexe funerare şi amenajări interioare de tipul pardoselilor, aşa după cum au fost ele observate, înţelese şi descrise de autorul suprafeţelor săpate în aria naosului bisericii. Astfel, pornind de la vechi spre nou, în amintita „secţie” este

[20] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 38, nota 21.

[21] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 21.

[22] Drăghiceanu 1923b, p. 138. Atragem atenţia asupra faptului că, atunci când oferă date despre dimensiunile sarcofagului, Drăghiceanu manifestă o inexplicabilă neglijenţă, încurcând uneori metrii cu centimetrii, inversând lăţimea interiorului din zona capului cu cea din zona picioarelor sau oferind aceeaşi lungime (2,10 m) atât pentru exteriorul, cât şi pentru interiorul său. Noi ne-am permis să operăm, de fiecare dată, corecturile necesare fără a le mai menţiona punctual pentru a nu încărca textul. Totodată, menţionăm că pentru unele cuvinte sau părţi din textul citat, considerate a fi deosebit de importante pentru discuţia noastră, am utilizat formatul de text îngroşat.

[23] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.

reprezentată următoarea succesiune: temelie, prund de gârlă, pământ, sarcofag, capacul sarcofagului, pietre de bolovani, mortar pardoseală I, pământ, mortar pardoseală II, cărămizi pardoseală II, nisip şi, în sfârşit, lespezi de piatră.

Din aceste „izvoare de căpătâi”, arheologul Adrian Ioniţă reţine faptul că „mormântul fusese acoperit cu un strat de zidărie gros de 25 cm, compus din bolovani, tuf-calcar şi cărămizi de două feluri”, dar şi dintr-un fragment de „**boltă sfărâmată**”, suprapus, la rândul lui, de un „strat de mortar gălbui cu o grosime de 5 cm”, care reprezintă „pardoseala din secolul al XIV-lea a Bisericii „Sfântul Nicolae Domnesc” (Argeş II)”. În continuare, se apreciază că „maniera de construcţie a stratului de zidărie […] indică un **act voit** (subl. ns.) realizat prin materialele aflate la îndemână”, şi anume cele amintite mai-sus, iar „stratul nu poate fi confundat cu o depunere oarecare – şi întâmplătoare – de moloz peste sarcofag”[24], ci trebuie înţeles ca o „sigilare” sau „pecetluire” – petrecută în anii 1300 – a unui mormânt care adăpostea „un personaj de rang înalt, decedat în plină putere şi autoritate de factură monarhică, relevată de inventarul apusean al mormântului”, […] personaj ce „îşi găsise liniştea în Biserica Argeş I”. În plus, se consideră că „mormântul său […] a fost **pecetluit**, nemaitrebuind să fie vizibil în noua biserică (Argeş II)” şi chiar în „mod brutal […] ascuns în noul lăcaş”[25].

Pentru moment, ne vom opri cu prezentarea acestor noi şi incitante interpretări şi concluzii care ne-au fost oferite, pentru a expune atât obiecţiunile noastre pe marginea lor, cât şi modul practic şi contextul arheologic în care noi înţelegem că s-au desfăşurat, în realitate, lucrările menite să permită înhumarea personajului din mormântul 10. În acest scop, vom face şi noi apel la „sursele primare” datorate lui Drăghiceanu, dar şi la preţioasele date arheologice – neglijate de Adrian Ioniţă – obţinute de către Nicolae Constantinescu în ale sale competente investigaţii efectuate în suprafaţa naosului bisericii şi, nu în ultimul rând, la experienţa noastră profesională rezultată din cercetarea interioarelor a numeroase lăcaşuri de cult medievale. Dar iată obiecţiunile:

1. Formularea potrivit căreia „mormântul fusese acoperit cu un strat de zidărie”[26] o socotim a fi inexactă. În realitate, nu mormântul, ci lespedea sarcofagului depus în groapa sa a fost suprapusă de o umplutură formată din bolovani, şist calcaros, cărămizi şi mortar, materiale rezultate din demolarea unei construcţii anterioare, care nu poate fi decât biserica Argeş I. Din punctul nostru de vedere, mormântul 10 este reprezentat, în primul rând, de o groapă în care au fost depuse în mod succesiv: sarcofagul de piatră cu personajul decedat, lespedea de piatră care acoperea sarcofagul, umplutura de bolovani, cărămizi şi mortar şi, în sfârşit, un pat de mortar despre ale cărei rosturi vom vorbi mai jos.

[24] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39.
[25] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 44.
[26] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39.

2. Suntem de acord cu aserţiunile că „stratul de zidărie" – în fapt, de umplutură – […] „indică un act voit realizat prin materialele aflate la îndemână" şi […] „nu poate fi confundat cu o depunere oarecare […] de moloz peste sarcofag"[27], dar nu împărtăşim interpretarea, întru totul eronată, potrivit căreia „stratul" trebuie înţeles ca o „sigilare" sau „pecetluire" a unui mormânt din biserica Argeş I, care nu mai trebuia să fie vizibil în noua biserică (Argeş II), ci chiar în mod brutal ascuns[28]. Dacă se înţeleg în acest mod lucrurile, ar însemna că faţa lespezii care acoperea sarcofagul se afla la aceeaşi cotă de nivel cu cea a pardoselii bisericii Argeş I şi a fost vizibilă în tot timpul existenţei acesteia, practică funerară nemaiîntâlnită în bisericile medievale din spaţiul românesc extracarpatic şi cu totul nefuncţională, cu atât mai mult cu cât lespedea nu putea închide în mod etanş sarcofagul[29] şi ar fi permis răspândirea mirosurilor, rezultate din descompunerea cadavrului, în interiorul naosului. În această situaţie, adâncimea gropii de mormânt ar fi fost dată de înălţimea sarcofagului (50 cm), la care s-ar fi adăugat grosimea (16 cm) lespezii sale, ajungând astfel la numai 66 cm. Or, situaţii de acest gen nu s-au întâlnit în niciunul dintre lăcaşurile de cult medievale din spaţiul românesc. Astfel, toate criptele sau sarcofagele care au fost cercetate nu aveau partea superioară vizibilă întrucât erau amplasate în gropi mai adânci de 1,00 m şi acoperite de un strat consistent de pământ, nisip şi mortar, peste care era aşezată pardoseala[30].
3. „Stratul de mortar gălbui cu o grosime de 5 cm", socotit a fi fost „suprapus de pardoseala din secolul al XIV-lea a Bisericii *Sfântul Nicolae Domnesc* (Argeş II)"[31], avea o cu totul altă menire, despre care ne vom pronunţa în rândurile următoare.

În viziunea noastră, mormântul 10 este reprezentat, în primul rând, de o groapă rectangulară, săpată, în mod obligatoriu, la o adâncime de cel puţin 1,00 m în raport cu nivelul de călcare din interiorul bisericii. Lungimea sa era de cel puţin 2,70 m, iar lăţimea de minimum 1,20 m, pentru a putea adăposti atât un sarcofag de piatră cu lungimea exterioară de 2,32 m, lăţimea de 0,84 m şi înălţimea de 0,50 m, cât şi capacul său, lung de 2,45 m, lat de 0,99 m şi gros de 0,16 m. Înălţimea sarcofagului, cumulată cu grosimea capacului, conduce la o dimensiune totală de 0,66 m. La aceasta,

[27] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39.

[28] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 44.

[29] În *Jurnalul* său, Drăghiceanu menţionează „descoperirea unei perforaţii, practicată în peretele de sud al blocului, spre cap", suficient de largă pentru a putea introduce mâna (Drăghiceanu 1923b, p. 138), fapt care dovedeşte că sarcofagul nu era perfect etanş.

[30] Vom invoca doar exemplul sarcofagului acoperit de o lespede – aflată la o adâncime mai mare de 0,50 m în raport cu nivelul pardoselii – care adăpostea, în biserica Mănăstirii Putna, trupul neînsufleţit al domnitorului Ştefan cel Mare (Puşcaşu, Puşcaşu 2007, p. 192–193, fig. 17).

[31] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39.

adăugându-se atât stratul de bolovani, cărămizi şi mortar, în grosime de 0,25 m, cât şi suportul de mortar, gros de 0,05 m, al unei pardoseli din cărămidă cu grosimea de 0,04 m – absentă în acest loc, dar identificată în alte suprafeţe ale naosului[32] –, se ajunge la acea distanţă de 1,00 m, strict necesară a fi existat între baza sarcofagului şi nivelul de la care s-a tăiat groapa mormântului 10 (fig. 1/1), care nu este altul decât cel al primei pardoseli a bisericii Argeş II. Această **adâncime a gropii** considerăm a fi cea **reală**, reprezentând un **minimum obligatoriu**, în raport cu aceea, de numai 0,66 m, care rezultă din poziţionarea, de către Adrian Ioniţă, a feţei lespezii sarcofagului la aceeaşi cotă de nivel cu cea a pardoselii bisericii Argeş I[33].

Încercând să reconstituim atât acţiunea de săpare a gropii în care urma să fie depus sarcofagul, cât şi imaginea ipotetică a profilului unei atât de necesare, dar inexistente, secţiuni perpendiculare pe mormântul 10, ratată de primul său cercetător întrucât a săpat în suprafaţă, vom face apel atât la acele câteva date certe de care dispunem, cât şi la experienţa noastră în materie de cercetare a lăcaşurilor de cult medievale din spaţiul extracarpatic şi a necropolelor din interiorul lor. În demersul nostru, vom porni de la premisa certă, rezultată din calculele efectuate în rândurile de mai sus, potrivit căreia sarcofagul a fost amplasat într-o groapă, cu adâncimea de cel puţin 1,00 m, care a fost tăiată de la nivelul feţei (părţii superioare) a unei pardoseli şi s-a adâncit, cu cel puţin 1,00 m, până la partea superioară a unui strat de pământ vegetal, menţionat de Drăghiceanu în a sa „secţie în pardoselile bisericii"[34]. Această pardoseală este considerată de către Drăghiceanu[35], Constantinescu[36] şi Ioniţă[37] ca fiind cea dintâi amenajată în biserica Argeş II. În condiţiile în care lucrurile nu se puteau petrece decât astfel, s-a delimitat suprafaţa viitoarei gropi de mormânt şi s-a început săparea sa prin demontarea pardoselii de cărămidă şi spargerea suportului său de mortar. În continuare, dacă s-ar fi păstrat integral şi nu ar fi fost eliminate în anumite suprafeţe, ar fi trebuit să fie intersectate – în condiţiile în care s-a putut constata faptul că ne aflăm în faţa unei succesiuni şi suprapuneri nemijlocite a două lăcaşuri de cult (Argeş I şi Argeş II)[38] – o suită de depuneri naturale şi antropice, acestea din urmă rezultate din procesul de construcţie a două biserici, de demolare a celei dintâi, de amenajare sau înlocuire a unor pavimente, de decorare a interioarelor şi exterioarelor acestora, după cum urmează: un strat de nivelare masivă compus din pământ şi moloz provenit din biserica Argeş I[39]; un strat de mortar care reprezintă nivelul de construcţie

[32] Patul de mortar, dar şi cărămizile din acest paviment, socotit a fi prima amenajare a interiorului bisericii Argeş II, „se păstrează încă intact, pe mici porţiuni", în interiorul monumentului (Constantinescu 1984, p. 93).

[33] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 44.

[34] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.

[35] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.

[36] Constantinescu 1984, p. 93.

[37] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39 şi 40, fig. 2.

[38] Constantinescu 1981, p. 693.

[39] Acest strat este mai gros în partea de SV a naosului şi se subţiază către NE şi E, întrucât din vechime terenul se afla în pantă uşor pronunţată către V şi SV (Constantinescu 1984, p. 93).

al bisericii Argeş II[40]; pământ galben purtat rezultat din săparea şanţurilor de fundaţie ale bisericii Argeş II[41]; un strat de moloz[42], bolovani, cărămizi şi un fragment de boltă rezultat din dezafectarea primei biserici; pardoseala bisericii Argeş I; suportul de mortar al acestei pardoseli; strat de pământ bine bătătorit, destinat să orizontalizeze nivelul interior al primei biserici; strat de mortar – nivel de construcţie al bisericii Argeş I; strat de pământ scos din şanţurile de fundaţie ale primei biserici; în sfârşit, un strat de pământ vegetal, unde săpătura va fi întreruptă.

În interiorul gropii, la partea superioară a acestui ultim strat de pământ, a fost aşezat un sarcofag pregătit din vreme – împreună cu trupul personajului decedat –, care va fi acoperit cu o lespede de piatră. Peste aceasta, în spaţiul rămas disponibil, se depune un strat de umplutură alcătuit din […] „bucăţi mari de piatră tuf-calcar”, […] „o bucată mare de boltă sfărâmată, formată din cărămizi” […] cu „dimensiunile 28,5 × 14 × 4 cm” şi [...] „bolovani prinşi în mortar”[43]. În mod evident, recuperarea din nivelul de dezafectare al primei biserici (Argeş I) – în timpul săpării gropii mormântului 10 – a unor materiale de construcţie rezistente, de felul celor amintite, şi utilizarea lor drept umplutură a gropii de mormânt aveau menirea să împiedice tasarea acesteia, dar şi să disimuleze sarcofagul în faţa unor eventuali violatori – şi nicidecum de a „sigila” sau „pecetlui” mormântul, aşa după cum s-a afirmat[44] – , în condiţiile în care acesta urma să fie suprapus şi marcat de un masiv monument funerar, care a ajuns să fie realizat şi poziţionat. În vederea amplasării acestuia, s-a turnat o şapă de mortar, care a nivelat suprafaţa umpluturii. Întrucât nu au sesizat faptul că această şapă de mortar, care suprapunea mormântul 10, nu conţinea amprentele (poza) unor cărămizi, Drăghiceanu[45] şi Ioniţă[46] au confundat-o cu suportul de mortar al primei pardoseli a bisericii Argeş II, prezent în alte suprafeţe. Binecunoscutul monument funerar, care a suprapus mormântul 10 până când a fost dislocat de Drăghiceanu, este reprezentat de un bloc masiv de piatră, de formă paralelipipedică, care a fost lucrat şi decorat de meşterul pietrar în tehnica reliefului plat, cu motive vegetale şi geometrice, care îşi găsesc analogii în mediul artistic bizantino-balcanic. Astfel, pe feţele laterale sunt redaţi arbori stilizaţi, cu coroane în forme de palmete. La rândul său, faţa principală este împodobită „cu un arbore încununat de o rozetă în formă de stea cu douăsprezece colţuri” în „al cărui centru” este reprezentată „o rozetă-vârtej”[47].

Urmare a unei analize riguroase, care ne-a permis nu numai o mai bună înţelegere a contextului arheologic în care a apărut mormântul 10, dar şi o interpretare corectă atât a poziţiei, cât şi a rosturilor materialelor de construcţie, provenite din demolarea bisericii Argeş I, în economia gropii mormântului amintit, am putut stabili

[40] Constantinescu 1984, p. 48, fig. 16 şi 85, fig. 37.
[41] Constantinescu 1984, p. 48, fig. 16 şi 85, fig. 37.
[42] Constantinescu 1984, p. 48, fig. 16 şi 85, fig. 37.
[43] Drăghiceanu 1923b, p. 138.
[44] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 44.
[45] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.
[46] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 39.
[47] Theodorescu 1976, p. 249–250 și 253–257, fig. 252–255.

un *terminus post quem* pentru **data la care a fost săpată groapa şi a fost depus în sarcofag importantul personaj decedat**. Potrivit argumentelor prezentate mai sus, avem convingerea fermă că acest eveniment **s-a produs atunci când biserica Argeş II era terminată**[48], iar groapa sa de mormânt a fost tăiată de la faţa (partea superioară a) primei pardoseli de cărămidă a acestui lăcaş de cult.

În continuare, autorii recentei apariţii editoriale îşi propun să precizeze identitatea defunctului din mormântul 10. În acest scop, se reaminteşte existenţa unei prime biserici (Argeş I) – descoperită de arheologul Constantinescu[49] –, realitate de necontestat, dar se invocă şi concluziile – eronate din punctul nostru de vedere, aşa după cum am demonstrat în rândurile de mai sus – ale domniilor lor referitoare atât la o acţiune de „sigilare" a mormântului 10, cât şi la faptul că acesta „nu aparţinuse lăcaşului păstrat până astăzi ori vreunuia dintre voievozii în vremea cărora acesta a fost zidit şi pictat"[50].

Apoi, este adusă în discuţie una dintre piesele de inventar funerar deţinute de înhumat, şi anume cea socotită a reprezenta „**principalul său inel**"[51]. Înainte de a se proceda la o descriere sistematică a sa, aşa după cum ar fi fost firesc, aflăm că „inelul era identic ca inscripţie şi similar ca formă cu cel […] al *Prinţului Negru* al Angliei, Eduard de Woodstock (1330–1376), fiul lui Eduard al III-lea"[52]. După ce este redată legenda unei inscripţii devoţionale, fără a fi menţionat amplasamentul ei, se trece la consideraţii de ordin istoric, asezonate cu note infrapaginale copioase[53], care nu prezintă nicio relevanţă pentru discuţia noastră. Mai departe, aflăm că „pe inelul de la Argeş se afla o camee" – fără să fie identificată piatra – pe care „era reprezentat fie un cap de femeie, **romană,** fie unul de bărbat cu turban", cea de a doua variantă fiind considerată mai plauzibilă, întrucât inelul transmite un „mesaj pontifical" […] „limpede" […] „– prin inscripţie şi prin **piatră** –", şi anume: „posesorul său avea o misiune de îndeplinit şi o luptă de dus"[54].

În continuare, deşi primim asigurări că ne aflăm în faţa unei analize atente[55], înainte de a se arăta în ce constau reprezentările – amintite abia în note[56] – şi dispunerea lor pe veriga inelului, se discută despre „simbolistica marianică"[57] şi „simbolul regenerativ al lui Melchisedec"[58], sugerate de unele elemente decorative de felul unei stele cu opt colţuri sau al unei flori cu şase petale.

---

[48] Împărtăşim opinia potrivit căreia biserica a fost construită şi decorată în perioada 1365–1369 (Constantinescu 1981, p. 606).

[49] Constantinescu 1984, p. 84–92.

[50] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57.

[51] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57.

[52] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57.

[53] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57–58.

[54] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 60, nota 127.

[55] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 61.

[56] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62, nota 144.

[57] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 61–62, nota 144.

[58] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62, nota 144.

În sfârşit, este menţionată – fără a fi localizată decât într-o notă[59] – şi aşa-numita „inscripţie secundară”, considerată a fi fost înscrisă „după realizarea inelului, precum şi a principalei sale inscripţii”[60], cea devoţională, dar „în acelaşi atelier”[61]. Concluzia fermă la care se ajunge este cea potrivit căreia ne aflăm în faţa a patru litere, dintre care „primele două […] erau clar **A** şi **L**”, fiind plasate în stânga colţului inferior al stelei octogonale, iar „celelalte două – la fel de limpezi în momentul de faţă – sunt **V/W şi A**” şi se află poziţionate în dreapta amintitului colţ al stelei. În final, cele patru litere vor fi citite „Alexander Wayuoda”[62]. Acesta a fost identificat de către autorii volumului cu „unul dintre nenumiţii fii ai lui Basarab, fiul lui **Thocomerius**, pomeniţi de Carol-Robert la 1335”[63], invocându-se, în acest sens, „datările istorice (ante 1365)[64], fizice (post 1350)[65] şi biologice (la 40 ± 5 ani)[66] ale decesului personajului din mormântul 10”, […] care „susţin dispariţia acestuia la vârsta de +40 de ani şi venirea sa pe lume prin anii 1310, pe la mijlocul lor (cel târziu la începutul deceniului următor)”[67].

Maniera sumară şi nesistematică de analiză şi descriere a inelului ne obligă să constatăm atât faptul că piesa nu a fost studiată *de visu*, aşa după cum ar fi fost firesc, ci doar pe baza unor mai vechi sau mai noi imagini fotografice, obţinute din publicaţii, online sau prin bunăvoinţa unor colegi, cât şi evidenta lipsă de experienţă a arheologului în materie de analiză a acestui gen de artefacte. Din cauza acestor carenţe, pentru noi vizibile, s-a putut ajunge la unele lecturi, interpretări şi concluzii istorice eronate, care se cuvin a fi semnalate şi amendate.

În acest scop, vom proceda la o analiză şi descriere sistematică a inelului, pus la dispoziţie pentru studiu de conducerea instituţiei deţinătoare[68], care ne-a sprijinit şi în obţinerea unor fotografii de calitate[69].

O analiză pertinentă a inelului poate fi făcută numai în condiţiile în care sunt bine cunoscute şi corect identificate – cel puţin la nivel teoretic – principalele tehnici

[59] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62, nota 152.

[60] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.

[61] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62, nota 153.

[62] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.

[63] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 50, nota 60.

[64] Datarea ante 1365 este contrazisă de analiza noastră stratigrafică, prezentată în rândurile de mai sus, în care demonstram faptul că mormântul 10 aparţine bisericii Argeş II, ridicată între anii 1365–1369 (Constantinescu 1981, p. 606).

[65] Datarea ^{14}C a osemintelor personajului din mormântul 10 poziţionează dispariţia probabilă a acestuia într-unul dintre intervalele: 1. 1307–1317; 2. 1354–1364; 3. 1384–1388 (Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 135).

[66] Analiza antropologică a stabilit că data decesului s-a produs în jurul vârstei de 40 ± 5 ani (Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 47).

[67] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 50, nota 56.

[68] Aducem mulţumirile noastre, şi cu acest prilej, directorului general al Muzeului Naţional de Istorie a României, Ernest Oberländer-Târnoveanu, pentru înţelegerea arătată.

[69] Fotografiile au fost efectuate în cadrul Laboratorului MNIR de către inginerul Marius Amarie, căruia îi mulţumim şi de această dată.

medievale de producere în stare brută, decorare, inscripţionare şi finisare a pieselor de acest tip. De aceea socotim a nu fi de prisos reamintirea succintă a acestora. Abia apoi se va putea trece, în deplină cunoştinţă de cauză, la o descriere, înţelegere şi interpretare corectă a tuturor elementelor de decor, inscripţionate sau de marcaj, care pot fi întâlnite pe suprafaţa inelelor de serie largă sau a acelora care au caracter de unicat, în cazul în care reprezintă o comandă specială.

Întrucât inelul argeşean, din punct de vedere tipologic şi tehnologic, face parte din categoria celor alcătuite din verigă şi montură, obţinute în forma lor brută prin **turnare** (*coulage*), era necesară realizarea unui tipar (*le moule)*[70]. În vederea obţinerii acestuia, se modelează în ceară prototipul (*le prototype*), care poate conţine pe verigă elemente decorative, inscripţii cu caracter devoţional sau marcaje – toate realizate prin excizie sau incizie –, iar pe montură un locaş şi o bordură destinate montării unei pietre preţioase sau semipreţioase, dacă se doreşte acest lucru. Pentru ca inelul, în stadiul său final, să poată avea şi rosturi sigilare, deci caracter identitar, trebuie ca suprafaţa monturii (*la monture/le chaton*) prototipului în ceară, indiferent de forma sa (rotundă, ovală sau poligonală), să fie parţial sau total liberă, astfel încât, în stadiul final, la cererea beneficiarului, în exergă să poată fi inscripţionat prin incizie numele acestuia, iar în centru, în cazul în care nu a fost montată o piatră preţioasă sau semipreţioasă, să fie redate armoariile sale.

Într-o a doua etapă, prototipurile din ceară ale diferitelor tipuri de piese de dimensiuni apropiate sunt lipite, prin intermediul unor tije scurte încălzite, de crengile unui aşa-zis „arbore" (*l'arbre en cire / arbre de coulé)* cu trunchiul conic – obţinut tot din ceară –, care va fi aşezat în centrul unui cilindru de metal. Acesta va fi umplut cu un material refractar (lut fin sau ipsos, în stare fluidă) şi introdus, cu baza trunchiului în jos, într-un cuptor pentru coacere şi topire a cerii. Apoi, prin centrifugare, ceara topită va fi evacuată în întregime prin canalul tronconic şi va lăsa amprenta în gol a „arborelui" şi a obiectelor din ceară. După ce cilindrul este plasat invers – cu baza trunchiului în sus – şi, la nevoie, reîncălzit pentru a se evita un şoc termic, metalul topit va fi turnat prin canalul tronconic, iar centrifugarea continuă astfel încât el să ocupe complet cele mai mici spaţii vacante. În final, cilindrul fierbinte se introduce în apă rece pentru ca materialul refractar să crape şi să se poată recupera „arborele" şi piesele din metal, care vor fi desprinse de acesta. Acest procedeu de turnare, cunoscut încă din mileniul al IV-lea a.Chr., a primit, în epoca modernă, denumirea de tehnica „cerii pierdute" (*à la cire perdue*). În sfârşit, ultima operaţiune – exceptându-le pe acelea de depunere a unor emailuri (*emaillage*) pe suprafeţele adâncite şi de montare a unor pietre preţioase (*sertissage*) – este cea de cizelare (*polissage*) şi constă într-o muncă extrem de laborioasă, atât de rectificare a posibilelor imperfecţiuni în materie de decorare sau inscripţionare, cât şi de şlefuire a suprafeţelor obiectelor rezultate din turnare. Piesele de bijuterie, destinate să devină **prototipuri ale unor produse de serie**, erau păstrate în acest stadiu de prelucrare şi, cu ajutorul lor, se realizează, din lut fin (în Evul Mediu), cauciuc termorezistent sau silicon (în zilele noastre), acele

[70] Vom folosi şi terminologia din limba franceză, frecvent întâlnită în literatura de specialitate.

tipare bivalve (*moulage bivalve à cire perdue*) de formă paralelipipedică, prevăzute pe una dintre laturile mici cu un canal tronconic. Prin acesta se toarnă ceară topită, ori de câte ori este nevoie, pentru a se obţine numărul dorit de prototipuri în ceară. Odată rezultate piesele în ceară, se parcurg aceleaşi etape descrise mai sus – asupra cărora nu vom mai reveni – pentru a se obţine produsele finale.

În cazul inelului argeşean aflat în discuţie, analiza tehnologică efectuată ne-a permis să constatăm faptul că, în forma sa brută, el provine dintr-un tipar care a cunoscut un anumit grad de uzură, întrucât pe suprafaţa sa au fost identificate atât imperfecţiuni rezultate din turnare şi care au în vedere decorul, unele litere din inscripţii, cât şi alt gen de reprezentări, care vor fi semnalate la momentul potrivit. Vom proceda, în continuare, la descrierea detaliată a inelului[71] şi la prezentarea unor imagini concludente, întrucât, până la această dată, niciunul dintre cei care şi-au exprimat în scris opiniile cu privire la această piesă nu a făcut-o *à la carte*.

Din punct de vedere tehnic, inelul din mormântul 10 face parte din categoria celor lucrate din aur prin următoarele procedee succesive: turnare în tehnica „cerii pierdute" (*coulage à la cire perdue*), cizelare (*polissage*), niellare (*niellage*), sertizare/montare a pietrei preţioase (*sertissage*) şi, în final, o ultimă finisare (*polissage*).

În ansamblul său, inelul – alcătuit dintr-o verigă şi o montură, care include şi piatra preţioasă – are greutatea de 9,14 g.

Veriga (*l'anneau*), cu diametrul interior de 2,0 cm şi cel exterior de 2,3 cm, prezintă în secţiune forma unui trapez cu baza mare de 0,4 cm (la interior), cea mică de 0,2 cm (la exterior) şi înălţimea de 0,15 cm (fig. 2/1–2). Altfel spus, lăţimea interioară a verigii este de 0,4 cm, cea exterioară de 0,2 cm, iar grosimea de numai 0,15 cm. La o distanţă de 0,4 cm faţă de muchia monturii, în apropierea ambelor sale extremităţi, veriga începe să se lărgească, ajungând de la o lăţime exterioară de 0,2 cm la una de 0,4 cm, formând două suprafeţe trapezoidale cu laturile uşor arcuite şi înălţimea de 0,35 cm (fig. 2/2). Între baza mare a acestor trapeze şi muchia monturii, distanţa este de numai 0,05 cm. În fiecare dintre aceste două suprafeţe de pe umerii inelului era înscrisă câte o stea cu opt colţuri – al cărui contur este inegal în grosime şi adeseori întrerupt – în mijlocul căreia a fost reprezentată o floare (rozetă) cu şase (pe unul dintre umeri) sau numai cu cinci (pe umărul opus) petale[72] dispuse în jurul unui pistil. Cu o singură excepţie, la care ne vom referi mai jos, suprafeţele rămase disponibile între laturile celor două trapeze şi cele două stele au fost umplute cu elemente vegetale stilizate, greu recognoscibile (fig. 2/2). Excepţia survine în cazul trapezului care are reprezentată floarea (rozeta) cu şase petale. Aici, la dreapta şi la stânga colţului inferior al stelei octogonale, nu mai apar elemente vegetale stilizate, ci **alte categorii de reprezentări** (fig. 2/5), **pe care noi le înţelegem, le interpretăm şi le denumim cu totul altfel decât au făcut-o autorii volumului care a prilejuit intervenţia noastră.** Dar nu o vom face decât abia după ce vom duce la bun sfârşit

[71] Piesa se află în patrimoniul MNIR, nr. inv. 101915, şi este expusă în sala care adăposteşte expoziția „Tezaurul istoric".

[72] Această diferenţă nu a fost sesizată de autorii volumului atunci când au descris piesa, deşi susţin că au efectuat o „analiză atentă" (Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 61–62, nota 144).

descrierea inelului. Vom continua, deci, prin a semnala faptul că laturile oblice ale verigii sunt decorate printr-o alternanţă de romburi – în ale căror câmpuri apar patru frunze dispuse în formă de cruce – şi cercuri (fig. 2/1). Între cele două trapeze de pe suprafaţa verigii, pornind de la cel cu rozeta cu cinci petale, într-un chenar cu lăţimea de numai 0,1 cm este redată în limba latină, prin majuscule gotice lombarde, din Evanghelia după Luca 4:30, o parte din următorul verset: ✠ **IESUS ✿ AUTEM ✿ TRANSIENS ✿ PERMEDI<**UM ILLORUM IBAT>. Această inscripţie cu caracter devoţional, precedată de o cruce (*croix pattée*), este alcătuită din cinci cuvinte – ultimul fiind legat de cel anterior şi prescurtat din lipsă de spaţiu –, dintre care primele patru sunt despărţite de câte o rozetă cu şase petale (fig. 2/2).

Montura (*la monture/le chaton*), uşor înălţată, este de formă ovală, cu diametrul mare de 1,43 cm, iar cel mic de 1,1 cm. Cele două margini alungite ale ovalului monturii sunt decorate cu elemente vegetale reprezentate de vrejuri şi frunze înscrise în câte un chenar (fig. 2/1, 3).

În această etapă de prelucrare, în suprafeţele adâncite sau chenarele care delimitau elementele decorative, literele, marcajul sau inscripţia de pe veriga şi montura inelului – după ce acesta a fost încălzit la 1200° – a fost depusă o pastă neagră (*niello*) de sulfuri metalice (de argint, cupru şi plumb) care, după ce s-a răcit, a fost şlefuită şi lustruită. *Niellage*-ul se păstrează într-o stare bună de conservare, cu excepţia suprafeţelor de pe umerii inelului de unde, parţial, s-a desprins.

Apoi, pe montură a fost fixată o camee antică, tăiată în caboşon (*cabochon*) oval, cu dimensiunile de 1,03 × 0,7 cm (fig. 2/3). Între marginea monturii şi cea a caboşonului se păstrează o suprafaţă (exergă) cu lăţimea de 0,2 cm pe care, la cererea beneficiarului, ar fi putut fi incizată o inscripţie retrogradă – fapt care nu s-a întâmplat – conferind astfel inelului rosturi sigilare. Contrar unei incertitudini[73] sau unei opinii eronate[74], exprimate cu privire la natura pietrei, aceasta este o almandină (*almandine garnet*) de culoare roşie cu tentă violetă şi duritatea de 7,5 pe scara Mohs, care face parte din grupul granatelor (*garnet, pyrope, almandine, speessartite, grossular, demantoid* şi *uvarovite*), minerale cu o compoziţie chimică asemănătoare şi o diversitate de culori. A fost descoperită prima dată în orăşelul Alabandicus (provincia Caria) din Asia Minor[75], de unde îi şi provine numele, şi este menţionată de Pliniu cel Bătrân (23–79 p.Chr.) în a sa operă monumentală *Naturalis Historia*[76]. Unele dintre depozitele principale de almandine, cunoscute azi, se află în Europa centrală, pe teritoriile Austriei, Cehiei şi Slovaciei[77].

Cât priveşte reprezentarea de pe camee, ea a fost identificată de Drăghiceanu cu un „cap de femeie"[78], iar de Popescu cu „un bust de bărbat cu capul înconjurat

[73] Drăghiceanu 1923a, p. 63, o defineşte doar ca o „piatră roşie, antică".
[74] Popescu 1970, p. 59, consideră că este vorba de un rubin.
[75] Schumann 1977, p. 104.
[76] Plinius, *Naturalis Historia*.
[77] Schumann 1977, p. 104.
[78] Drăghiceanu 1923a, p.63.

de o cunună de lauri”[79], spre deosebire de arheologul Ioniţă şi de istoricul Simon, care au revelaţia şi „descoperă”, nici mai mult, nici mai puţin, decât imaginea unui „cap…de bărbat, cu turban pe el”[80]. Pornindu-se de la această grăbită identificare, efectuată în absenţa unei analize minuţioase şi competente a tuturor detaliilor aflate pe camee, se descifrează „mesajul pontifical transmis – prin inscripţie şi prin **piatră** – de inel”, în sensul că „posesorul său avea o misiune de îndeplinit şi o luptă de dus” […] „în vremea cruciată a **valahilor romani**”[81]. Totodată, în sprijinul celor afirmate, cei doi autori consideră că imaginea de pe cameea argeşeană „corespunde perfect capului de sarazin ştanţat (ca însemn al meşterului)” pe florinii regelui Ludovic I al Ungariei, iar „similitudinea pontificală şi devoţională dintre inelul” argeşean „şi cel al „Prinţului Negru al Angliei” ar susţine originea papală a inelului în discuţie”[82]. Dar vom vedea că aceste ultime propuneri de identificare, analogii, mesaje şi similitudini pontificale sau posibile origini papale nu sunt sustenabile ştiinţific şi nu reprezintă altceva decât roadele unor investigaţii superficiale şi ale unei imaginaţii debordante, care nu onorează cercetarea istorică românească.

În realitate, lucrurile sunt mult mai simple şi se prezintă cu totul altfel pentru cine are în mână piesa, o fotografiază, descarcă imaginea obţinută în calculator, o măreşte pentru a scoate în evidenţă toate detaliile şi, apoi, priveşte cu atenţie cameea sertizată pe montura inelului în condiţiile în care cunoaşte alfabetul glipticii romane sau, cel puţin, consultă un specialist al domeniului amintit. Dacă arheologul Ioniţă ar fi procedat astfel şi ar fi făcut apel la literatura de specialitate, ar fi putut constata că piatra semipreţioasă este reprezentată de o almandină tăiată în caboşon oval. Ea are gravat pe suprafaţa ei chipul unei tinere matroane romane – **cu toate atributele sale** – redat din profil spre stânga. Gâtul său graţios este drapat în partea sa inferioară de faldurile unei *stola* (rochie largă şi lungă purtată de matroanele romane), care coboară către piept. Profilul feţei, bine conturat, este cel clasic pentru o *domina* romană, prezentând o bărbie proeminentă, buzele marcate de o sobrietate aristocratică şi nasul drept. Fruntea, la rândul ei proeminentă şi înaltă, este vizibilă doar parţial, întrucât este acoperită în jumătatea sa superioară de o diademă/tiară de formă triunghiulară. Prezenţa acesteia mărturiseşte despre înaltul statut social al persoanei feminine reprezentate. Între diademă şi partea posterioară a capului, încadrată de două şiruri de bucle, coafura este organizată în şuviţe de păr rulate în suluri (*mèche de cheveux roulé en bourrelet*), dispuse transversal pe cele două laturi ale capului şi reunite într-un coc/conci (*coque de cheveux*). În sfârşit, două şuviţe de păr ondulate – plasate în partea superioară a gâtului – completează imaginea gravată pe almandină (fig. 2/3).

Elementele de costum, profilul facial, forma diademei şi tipul de coafură extrem de elaborat – toate caracteristice unei arii culturale precise şi unei anumite epoci – conturează, în chipul cel mai limpede cu putinţă, **imaginea unei matroane romane, ce nu poate fi confundată – în niciun chip – cu cea a unui bărbat şi nici comparată**

[79] Popescu 1970, p. 60.
[80] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 60, nota 127.
[81] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 60.
[82] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 387, fig. 34.

(prin formularea categorică: „corespunde perfect”[83]) **cu cea a unui cap de sarazin**, aşa după cum au procedat arheologul Ioniţă şi istoricul Simon.

De altfel, piese cu imagini ale unor distinse şi elegante matroane romane, similare cu cea de pe cameea inelului argeşean, sunt numeroase în gliptica romană[84]. Vom aminti doar câteva, dintre care: bustul unei tinere femei gravat într-o cornalină[85], aflată în Muzeul Palatului Episcopal din Narbonne[86]; profilul de femeie gravat pe o camee din epoca romană[87], descoperit la Dura-Europos[88] (Siria) şi păstrat în Muzeul din New Haven (Connecticut); imaginile feminine gravate în sardonix pe Marea Camee a Franţei[89], expusă la Cabinetul de Medalii de la Bibliotèque Nationale de France; bustul Iuliei, fiica adoptivă a împăratului Traian (98–117), gravat pe o camee care a fost montată într-o frumoasă piesă de aparat în epoca carolingiană[90]. Dar, în mod surprinzător, imaginea de pe cameea argeşeană se aseamănă cel mai mult – prin profilul figurii, diademă, coafură şi costum – cu cea a *Juliei Maesa Augusta* (*ante* 7 mai 160 – *post* 224) – bunica împăraţilor *Elagabalus* (218–222) şi *Severus Alexander* (222–235) –, a cărei figură este redată pe un *antoninianus* de argint (fig. 2/4)[91], monedă introdusă de *Caracalla* (211–217) la începutul anului 215. Având în vedere atât perioada în care a trăit *Julia Maesa*, cât şi anii în care au domnit nepoţii săi, *Elagabalus* şi *Severus Alexander*, se poate trage concluzia că moneda cu chipul ei a fost emisă în intervalul 218 – *post* 224 şi reflectă moda feminină din primul sfert al secolului al III-lea. Această realitate ne permite să apreciem că şi almandina inelului argeşean a fost gravată, transformată în camee şi montată într-o primă piesă de podoabă în secolul al III-lea p.Chr.

O primă constatare, de ordin general, se referă la faptul că acest inel – deşi lucrat din aur, împodobit cu o piatră semipreţioasă gravată (camee) şi purtător al unei inscripţii devoţionale – face parte din **categoria produselor de serie largă**, realizate în secolul al XIV-lea în ateliere de orfevrărie occidentale sau central-europene, care au fost vândute direct sau au ajuns în posesia beneficiarului prin intermediul negustorilor.

În mentalitatea omului medieval, inelul putea exprima unul sau mai multe dintre conceptele sale fundamentale: identitate, protecţie, magie, alegorie, ostentaţie, metaforă, religie, dragoste, alianţă, ornament, învestitură sau statut social[92]. Inelul argeşean, atât prin forma şi dimensiunile sale, cât şi prin inscripţia sa de pe verigă,

---

[83] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 387.

[84] Guirand 1996, p. 31, 51–59.

[85] Piatră ce face parte din numerosul grup al cuarţului (Schumann 1977, p. 126).

[86] Guirand 1996, p. 38, fig. 12.

[87] Guirand 1996, p. 106, fig. 75.

[88] Oraş antic din perioada elenistică, parţiană şi romană, aflat lângă satul Salhiyè din Siria, abandonat de romani după cucerirea sa de sasanizi în anii 256–257.

[89] Guirand 1996, p. 119, fig. 81. A fost realizată între anii 19–37 p.Chr., în timpul împăraţilor Tiberius (14–37) sau Caligula (37–41) (Châtelet, Groslier 2006, p. 276).

[90] Guirand 1996, p. 123, fig. 82.

[91] Tudor 1987, fig. 27. Acestui tip monetar nu i se cunoaşte numele folosit în Antichitate şi a primit denumirea de *antoninian* din partea numismaţilor moderni.

[92] Lambert 2000, p. 118.

trebuie plasat în categoria celor devoţionale, cu rol protector, de tip şevalieră (*la chevalière)*, care era purtat pe degetul mic (*la bague d'auriculaire*)[93]. Din păcate, însemnările lui Drăghiceanu nu conţin informaţii referitoare la poziţionarea inelelor descoperite în timpul săpăturii.

Revenind la **reprezentările de pe umărul inelului**, şi anume acelea aflate la dreapta şi la stânga colţului inferior al stelei octogonale cu rozeta cu şase petale, într-o primă etapă Drăghiceanu le-a socotit a fi o inscripţie, citită AL – MA, „care pare a fi numele meşterului: Alexander Magister"[94]. Dar, chiar înainte de apariţia acestui volum, în introducerea sa (*Adaose şi îndreptări*), descoperitorul piesei – pornind de la premisa că „de obicei, nu se gravau numele meşterilor pe inele" – îşi schimbă opinia, considerând că „acesta […] este inelul de logodnă a lui Nicolae Alexandru […] cu prima sa soţie Maria, pomenită în pomelnicul de la Câmpulung"[95]. Apoi, după aproape 50 de ani, istoricul de artă Popescu, care avea la dispoziţie piesa[96], preia lectura oferită de Drăghiceanu aşa-zisei inscripţii[97] fără, însă, să opteze pentru una dintre cele două interpretări oferite de acesta. La rândul său, arheologul Constantinescu nu mai consideră necesar să ia în discuţie, în lucrarea sa cu caracter monografic[98], inventarul funerar deţinut de înhumatul din mormântul 10.

Interesul pentru mormântul 10 din Biserica Domnească „Sfântul Nicolae" din Curtea de Argeş renaşte la aproape 100 de ani de la descoperirea sa, într-un context favorabil care a fost deja evocat, şi astfel se ajunge ca, încă din anul 2014[99] şi, mai apoi, în anul 2017[100], să vadă lumina tiparului noi, dar în egală măsură şi bizare, interpretări – comentate în paginile de mai sus – cu privire la contextul stratigrafic în care se află mormântul 10[101] sau referitoare la identificarea personajului gravat pe cameea de pe montură[102]. Din păcate, nici aşa-numita „inscripţie secundară"[103] – în fapt cea a cărei lectură a generat titlul volumului şi a stat la baza unei bune părţi din paginile sale –, de pe unul dintre umerii inelului, nu a avut parte de o descifrare şi, în consecinţă, nici de o interpretare istorică corectă, din aceleaşi motive explicate atunci când descriam montura şi identificam personajul gravat pe camee[104].

Expertizarea tehnică directă, riguroasă şi competentă a piesei, ca şi analiza noilor imagini fotografice de ansamblu sau de detaliu obţinute, între care şi cea a aşa-zisei „inscripţii secundare", ne-au permis formularea a două extrem de importante

[93] https://www.jweel.com/fr/blog/p/2015/histoire-et-sumbolique-de-la-bague-chevalière/, p. 1 şi 4.
[94] Drăghiceanu 1923a, p. 65.
[95] Drăghiceanu 1923a, p. X.
[96] Până în anul 1970, inelul s-a aflat în patrimoniul Muzeului Național de Artă al României.
[97] Popescu 1970, p. 60.
[98] Constantinescu 1984, p. 94.
[99] Ioniţă, Kelemen, Simon 2014, p. 21.
[100] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.
[101] Vezi *supra*, p. 4–7.
[102] Vezi *supra*, p. 12–13.
[103] Vezi *supra*, notele 99–100.
[104] Vezi *supra*, p. 12–13.

concluzii şi anume: 1. încă din faza modelării sale în ceară şi a realizării, prin turnare, a prototipului metalic, inelul a primit forma, decorul, literele, însemnele şi chiar anumite imperfecţiuni care se pot constata pe suprafaţa sa la o atentă examinare; 2. **în faza finală**, în afară de procedurile de *niellage* a suprafeţelor adâncite şi sertizare a cameei pe montură, nu se constată şi, deci, **nu s-a efectuat nicio operaţiune de incizare sau excizare a vreunei suprafeţe din care să rezulte un nou element decorativ sau o „inscripţie secundară**”.

Aceste realităţi vin să ateste faptul de necontestat că **inelul nu reprezintă o comandă specială**, ci este doar un produs de serie, care **putea fi, totuşi, inscripţionat** prin incizie – la cererea beneficiarului – **doar pe suprafaţa (*exerga*) rămasă disponibilă pe montură**. În cazul în care lucrurile s-ar fi derulat astfel, ceea ce în fapt nu s-a întâmplat, inelul devoţional de tip şevalieră ar fi putut avea şi rosturi sigilare, oferindu-ne posibilitatea să aflăm identitatea purtătorului său, ca în multe alte cazuri binecunoscute.

Pentru orice privitor – cunoscător al alfabetului latin – al imaginii fotografice a reprezentărilor de pe umărul inelului (fig. 2/5), atât lectura **AL VA/WA** – socotită a fi „clară” şi „limpede la momentul de faţă” –, cât şi citirea **Alexander Wayuoda**[105], oferite de către arheologul Ioniţă şi istoricul Simon, ridică, în mod firesc, serioase nedumeriri. Iar, pentru noi, aceste interpretări sunt cu totul inacceptabile din motive care vor fi prezentate în paginile următoare.

În câmpul din stânga colţului inferior al stelei octogonale, **încă din faza modelării în ceară**, au fost redate în mod clar, prin excizie, majusculele latine medievale **A** şi **L**. Se constată, însă, că niciuna dintre cele două litere nu este de calitatea şi acurateţea celor întâlnite în inscripţia devoţională de pe verigă. Astfel, litera **A** este diferită în raport cu cea redată în inscripţie, iar litera **L** prezintă bara verticală uşor curbată, iar la mijlocul ei o adâncitură care nu a fost plombată (fig. 2/5). Până aici lectura noastră este identică cu aceea a autorilor amintiţi, chiar dacă nu împărtăşim şi interpretările acestora.

Dar, **în câmpul din dreapta al colţului inferior al stelei octogonale**, este evident faptul că orfevrul nu a mai modelat în ceară, prin excizie, **niciun fel de literă**, ci **reprezentări de cu totul altă natură** (fig. 2/5), redate mai mult sau mai puţin inteligibil. În ceea ce priveşte identificarea acestora, opiniile celor doi semnatari sunt întrucâtva diferite şi nu s-a ajuns la un consens, motiv pentru care socotim potrivit a ne prezenta fiecare punctul de vedere, pentru ca cititorul avizat să poată opta pentru unul dintre acestea sau să propună tălmăciri diferite.

Astfel, pentru cel dintâi semnatar al studiului, singura reprezentare recognoscibilă este cea a unei **palme umane** plasată vertical în colţul inferior drept al câmpului disponibil. Cât despre celelalte imagini, nu doreşte să se pronunţe.

La rândul său, cel de-al doilea semnatar vede, în partea dreaptă a câmpului, o **palmă umană** subliniată în partea sa inferioară de marginea unei mâneci curbate. Fiind redată vertical din profil şi aparţinând mâinii drepte, sunt vizibile: corpul palmei,

[105] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.

degetul mare, arătătorul şi doar vârful mijlociului. În partea opusă se poate identifica o formă de relief, adică un **monticul** – precedat, în prim plan, de **lujerul unei plante** cu rădăcinile fixate în partea inferioară a acestuia – care face corp comun cu vârful inferior al stelei cu opt colţuri. Atât pe vârful monticulului, cât şi în partea stângă a palmei sunt redaţi **doi arbuşti** cu trunchiul răsucit şi coroana tunsă în formă circulară. Centrul suprafeţei este ocupat de un animal patruped, redat din profil între cei doi arbuşti, cu picioarele din spate sprijinite pe monticul, iar cu cele din faţă pe o suprafaţă plană mai coborâtă. Poziţia sa, spatele puternic arcuit şi coada ridicată, cu vârful curbat, sugerează mişcarea sa în timpul unei sărituri peste un obstacol. Capul cu botul alungit, urechile puţin pliate şi prinse sus pe cap, coloana vertebrală curbată şi pântecele supt şi picioarele nu foarte înalte, dar puternice[106], sunt elemente caracteristice care ne trimit cu gândul la imaginea unui **ogar italian** (*lévrier*), denumit şi **ogar pitic**, câine de urmărire care se bazează pe viteză şi vedere[107]. În sfârşit, ultima reprezentare – deşi mai stilizată – poate fi asemănată cu cea a unei păsări răpitoare din ordinul *Falconidae*-lor[108] – probabil un **şoim**[109], redat din profil, – aşezate cu ghearele pe capul câinelui (fig. 2/5).

Deşi a dispus de o suprafaţă extrem de redusă (0,1 cm²), orfevrul a reuşit să graveze în ceară şi apoi să finalizeze în metal, la scări diferite, câteva reprezentări – monticulul, lujerul, arbuştii, ogarul pitic, şoimul şi palma umană – suficient de inteligibile, care, deşi reduse la esenţial, schiţează un cadru natural şi sugerează privitorului o **scenă de vânătoare** la care participă omul, ogarul şi şoimul.

Privite astfel, atât **cele două litere, cât şi reprezentările de pe umărul inelului** – plasate la stânga şi, respectiv, la dreapta colţului inferior al stelei, într-un loc vizibil – constituie şi trebuie înţelese drept elemente componente ale unei **mărci de artist orfevrier**, menite să permită identificarea acestuia şi să ateste recunoaşterea competenţelor sale din partea membrilor breslei sale.

Într-o lucrare de referinţă[110], G. Nataf efectuează o analiză pertinentă a condiţiilor în care, pe diverse piese medievale, apar redate diferite însemne de felul acelora aflate pe moloanele catedralelor romanice sau gotice, pe diferite produse meşteşugăreşti realizate de fierari, zidari, turnători, cizmari, lutieri, tapiţeri, ceramişti sau pe lucrări de artă ieşite din mâinile pictorilor, sculptorilor, gravorilor

[106] https://www.purina.ro/caini/rase-de-caini/ogarul-italian.

[107] Italia îşi revendică rolul de arie de origine a acestuia, deşi este cunoscut de mai bine de 2000 de ani şi provine din zone geografice situate în prezent pe teritoriile Egiptului, Greciei şi Turciei. Rasa a devenit foarte populară în Evul Mediu, iar mai târziu, în secolul al XVI-lea, este reprezentată de artişti în pictură şi sculptură. Corpul său este bine clădit; crupa uşor înclinată este bine muscularizată; pieptul este mare şi spatele arcuit (https://www.toate animalale.ro/rase-de-caini/ogar-italian/).

[108] Păsările din acest ordin au corpul robust, pieptul dezvoltat, capul mare, gâtul scurt şi musculos, ciocul ascuţit, puternic, picioarele cu gheare lungi şi aripile bine dezvoltate (http://ro.wikipedia.org/wiki/Pasăre_răpitoare).

[109] Vânătoarea cu păsări de pradă a fost, probabil, prima formă de vânătoare „asistată”. Şoimăritul ajunge la apogeul său în Evul Mediu timpuriu, fiind practicat de către persoane cu rang înalt, dotate cu echipamentul necesar (Zarija 2007, p. 220).

[110] Nataf 2009.

sau a orfevrilor. Autorul pleacă în cercetarea sa de la un mai vechi studiu amplu, publicat pentru prima dată la Viena în 1883 de inginerul F. Rziha (1831–1898)[111], în care acesta analizează mii de semne de pietrari, ajungând la concluzii dintre care multe sunt valabile şi astăzi[112]. Dar Nataf nu se opreşte în cercetarea sa la stadiul atins de Rziha, ci se apleacă şi asupra unor vechi manuscrise şi tipărituri, din care înţelege modul de organizare şi funcţionare atât a breslelor, cât şi a sistemului de *compagnonnage*. Pornind de la analiza semnelor de pietrar şi a modului de organizare a lojilor tăietorilor în piatră europeni[113], Nataf îşi continuă investigaţiile şi în celelalte domenii de activitate, reuşind să identifice peste 100 de mărci de companioni de diferite formaţiuni: orfevri, turnători, sculptori sau alţi artizani, ce făceau parte din „nobilimea meşteşugarilor”[114]. Cele trei mărci de orfevri[115], invocate ca exemple (fig. 1/2 a–c), conţin întotdeauna iniţialele acestora, la care, în două cazuri, se adaugă anumite reprezentări (fig. 1/2 b–c) menite să contribuie la o identificare mai precisă a artizanilor. Marca fusese atribuită fiecărui orfevru în momentul accesării sale la statutul de calfă şi era cunoscută de fiecare membru al breslei. În cazul artiştilor aurari, cunoaşterea fiecărei persoane ce exercita această profesie era deosebit de importantă atât în afirmarea şi menţinerea prestigiului breslei, cât şi pentru garantarea calităţii produsului. Nerespectarea normelor în vigoare, privitoare la titlul aliajului din metal preţios folosit în procesul de producere a pieselor de bijuterie sau a celor de cult, atrăgea după sine sancţiuni severe din partea breslei, care puteau ajunge până la retragerea dreptului de practică al profesiei respective.

În lumina reglementărilor şi practicilor medievale occidentale trebuie înţelese şi interpretate atât literele, cât şi reprezentările de pe unul dintre umerii inelului cu camee argeşean. Expertiza tehnică a dovedit faptul că acestea **nu au fost gravate ulterior**, aşa după cum s-a afirmat[116], ci **au fost modelate în ceară şi turnate odată cu întregul inel**, au dimensiuni mici, dar totuşi vizibile şi descifrabile pentru cunoscătorii din epocă şi din zilele noastre, şi au fost plasate într-un loc discret, altul decât cel menit să contribuie la identificarea comanditarului şi purtătorului său. Astfel, literele **A** şi **L**, redate pe suprafaţa din partea stângă, reprezintă **iniţialele prenumelui şi numelui bijutierului**, iar reprezentările din partea dreaptă constituie **marca sa personală**, cunoscută ca atare de membrii lojii sau ai breslei căreia îi aparţinea orfevrul respectiv, toate acestea împreună trebuind să permită identificarea acestuia fără echivoc.

Luând în considerare forma, montura, elementele decorative, inscripţia şi, nu în ultimul rând, marcajul inelului, avem certitudinea că acesta a fost realizat într-un

[111] Rziha 2010.
[112] Nataf 2009, p. 218–219.
[113] Nataf 2009, p. 218.
[114] Nataf 2009, p. 219.
[115] Nataf 2009, p. 230, fig. a–c.
[116] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.

atelier occidental[117], posibil aflat pe teritoriul regatului francez, dar mai probabil pe cel al unui important oraş sau al unei republici maritime (Amalfi, Genova, Pisa sau Veneţia) din Italia. De aici, el a fost purtat de negustorii italieni, pe mare şi/sau pe uscat, împreună cu alte produse de serie şi mărfuri scumpe, până la Moncastro (Cetatea Albă)[118] sau în Transilvania (Sibiu sau Braşov[119]), de unde a fost preluat de negustorii locului şi adus la Curtea de Argeş. O scriere medievală în versuri, referindu-se cu admiraţie la neobosiţii negustori, din secolele XIII–XIV, care cutreierau lumea cu mărfurile lor, ne spune:

„Şi apoi mai sunt şi neguţătorii de vinuri
De grâu, de sare şi de peşte
De mătăsuri, din aur şi argint
De nestemate prea frumoase
Neguţători străbătând lumea întreagă"[120].

Revenind la majusculele latine **A** şi **L**, redate dintru început pe umărul inelului[121], trebuie subliniat faptul că acestea nu aparţin unuia şi aceluiaşi nume şi nici nu reprezintă prescurtarea – utilizată în zilele noastre, dar nu şi în secolul al XIV-lea – a numelui Alexandru, aşa după cum, în mod grăbit şi eronat, ele au fost interpretate şi citite[122], ci constituie iniţialele *nomen*-ului şi *cognomen*-ului purtate de orfevru, care aveau menirea – împreună cu reprezentările figurative alăturate – să permită identificarea acestuia în primul rând de către breasla căreia îi aparţinea, dar şi de cumpărător. De altfel, aşa după cum arăta Nataf[123], procedeul de a-şi marca lucrările şi prin una până la trei iniţiale, de cele mai multe ori majuscule latine, este

[117] Izvoarele iconografice, chiar dacă ceva mai târzii (secolele XV–XVI), sunt grăitoare şi pentru secolul al XIV-lea, ilustrând activităţile şi produsele realizate în atelierele de orfevrărie occidentale. Astfel, într-un tablou intitulat „Bijutierul şi tânărul cuplu", pictat de olandezul Petrus Christus în anul 1449, în stânga aurarului apare reprezentată o cutie cu mai multe inele, care îşi aşteptau cumpărătorii (Lambert 2000, p. 31). La rândul său, pictorul flamand Gérard David (1460–1523) realizează portretul unui bijutier ce ţine în mâna stângă un baton conic (*ring mandrel*), pe care sunt înşirate mai multe inele identice ca model, dar diferite ca măsură (Véniel 2008, p. 55). Acestea sunt produse de serie care sunt prezentate cumpărătorului direct sau negustorului. În sfârşit, florentinul Alessandro Fei, în faimoasa sa lucrare „Atelierul aurarilor", pictată în 1572, redă atât diversele activităţi desfăşurate de artizani într-un atelier de orfevrărie, cât şi diferitele obiecte decorative, de cult sau de podoabă, din aur sau argint, care îşi aşteaptă clienţii. În prim plan sunt redaţi doi aurari, dintre care cel din dreapta cizelează o coroană, iar cel din stânga prezintă eventualului cumpărător o *aiguière* – cană cu toartă şi cioc pentru servit apa la masă – de aur (Tait 2008, p. 20–21).

[118] Genovezii instalează aici, încă din anul 1315, o escală şi un contoar comercial (Rădvan 2010, p. 477).

[119] Legăturile comerciale dintre negustorii braşoveni şi cei de la Cetatea Albă, aflată sub autoritatea politică a tătarilor, sunt atestate de documentul, emis la 22 iunie 1368, de Ludovic I, regele Ungariei, care acordă scutire de vamă negustorilor lui „Demetrius, princeps Tartarorum", urmând ca negustorii braşoveni să se bucure de acelaşi drept în ţara principelui Demetrius (DRHD 1977, p. 90).

[120] Le Goff 1994, p. 90.

[121] Vezi *supra*, p. 231.

[122] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.

[123] Nataf 2009, p. 230, fig. a–d; p. 231, fig. a–g.

frecvent utilizat în Occident, încă din Evul Mediu târziu, de către artizani de felul orfevrilor, tapiţerilor, pictorilor pe sticlă, pantofarilor, sculptorilor în piatră sau în lemn, gravorilor, lutierilor etc.

Deşi, în stadiul actual al cercetărilor, nu este posibilă identificarea, doar cu ajutorul celor două iniţiale, a *nomen*-ului şi a *cognomen*-ului orfevrului, pornind de la premisa că acesta este un rezident ce îşi exercita profesia în Peninsula Italică, putem formula unele ipoteze privitoare la numele său. Dintr-o extrem de utilă lucrare de specialitate, aflăm că în secolele XI–XIII exista un *nomen unicum* – menit să permită identificarea individului în sânul comunităţii sale –, urmat de un supranume, care se putea referi la: locul de provenienţă sau rezidenţă a individului, originea etnică sau legăturile sale de familie, funcţiile, profesia, anumite particularităţi fizice, psihologice sau alte atribute ale acestuia. Cu timpul, toate aceste precizări complementare îşi pierd semnificaţia lor originară, ajungând să fie acceptate de grupul familial şi transmise din generaţie în generaţie sub forma aşa-numitului *cognomen*/nume de familie[124]. În această situaţie ne aflăm în secolul al XIV-lea, atunci când orfevrul occidental – cel mai probabil dintr-un oraş situat în Peninsula Italică – şi-a marcat lucrarea, inelul care va ajunge la Curtea de Argeş, cu iniţialele (majuscule latine) *nomen*-ului şi *cognomen*-ului său.

Din studiile efectuate, multe dintre ele pe izvoare diplomatice din secolele XI–XIV, s-a putut constata existenţa, în Peninsula Italică, a unei mari diversităţi de nume (*nomines*), de origini diferite – romane/latine, neolatine, creştine, germanice, ecleziastice, laice, literare sau de sorginte populară[125] – care încep cu majuscula **A.** Vom exemplifica, amintind câteva nume, din multitudinea celor existente în perioada în care a fost realizat inelul, precum: Accino, Adamo, Adoald, Adeodatus, Adriano, Alberto, Aldiger, Aldo, Alessandro, Alexis, Alfonso, Almerigo, Alvise, Amal, Ambrosius, Anastasius, Ammianus, Andréa, Ang, Angelo, Ansaldus, Anselmus, Antonio, Arenoldin, Arnal, Arnu, Artusius, Atanasius, Athala, Athan, Augustinus, Aurelio/Aurelianus, Aurio, Azo.

Prezenţa notabilă a antroponimelor germanice[126] este firească, dacă avem în vedere evenimentele din august – septembrie 476, care au pus capăt existenţei Imperiului Roman de Apus şi au condus la fragmentarea Peninsulei Italice, care va cunoaşte stăpânirea herulilor lui Odoacru (până în 493), a ostrogoţilor lui Theodoric şi Athalaric (până în 536), a Imperiului Roman de Răsărit (până în 568, când începe să piardă treptat, dar nu total, din posesiunile sale italice), a longobarzilor (până în 774) şi, apoi, a francilor lui Carol, care, în 774, s-a încoronat ca „rege al francilor şi longobarzilor”.

Cât priveşte *cognomen*-ul, întrucât nu am avut la dispoziţie o documentaţie corespunzătoare şi nici nu am dorit să insistăm prea mult asupra acestui aspect, în absenţa unei experienţe necesare, ne vom mulţumi să oferim mai puţine exemple,

[124] Vizauer *et alii* 2011, p. 15–17.
[125] Vizauer *et alii* 2011, p. 17–22.
[126] Vizauer *et alii* 2011, p. 41.

precum: de Lucca, de Lesna, de Lupatis, de Lemizon, di Lampedusa, Lanfranco, Lazzarini, Lorenzo, Lovati, Lunardo.

Am ajuns la momentul în care credem a fi reuşit să aducem clarificările necesare, printr-o analiză stratigrafică pertinentă, în controversata problemă a cronologiei mormântului 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş. Totodată, sperăm a fi fost convingători atât prin temeinica analiză tehnologică – o premieră în arheologia medievală românească –, cât şi prin modul de prezentare şi interpretare a inelului cu camee, în ansamblul său, dar şi a elementelor decorative şi inscripţionate prezente pe suprafaţa sa. Dacă demersul nostru s-ar încheia în acest stadiu, în mod evident el ar fi incomplet, întrucât nu ar utiliza preţioasele informaţii oferite de datările ^{14}C ale osemintelor defunctului din mormântul 10.

Fără a mai repeta argumentele de specialitate prezentate, vom cita doar concluzia Laboratorului Institutului Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie „Horia Hulubei” din Bucureşti, potrivit căreia, „cu o probabilitate de 68,2% (pe „picuri” [adică „vârfuri”]: 1. 26,6%; 2. 26,5%; 3. 15,0%; primele două fiind favorizate probabilistic), personajul din mormântul 10 a decedat între: 1. 1307–1317; 2. 1354–1364; 3. 1384–1388”[127].

Din punctul nostru de vedere, fiind vorba de un calcul al probabilităţilor, oricare dintre aceste trei subintervale, care se întind pe o perioadă de 81 de ani, poate să fie cel corect, cu condiţia ca el să nu contrazică date certe de ordin istoric sau arheologic. De la bun început, primele două subintervale, cuprinse între anii 1307–1364, trebuie excluse, întrucât **am reuşit să înţelegem şi să reconstituim în mod corect poziţia stratigrafică a gropii mormântului 10, care a fost atribuit cu certitudine bisericii Argeş II**[128], **zidită şi decorată abia între anii 1365–1369**[129], deci la o dată ulterioară celei de 1364. În acelaşi timp, analiza sistematică efectuată asupra inelului cu camee din mormântul 10 a produs **dovada peremptorie a inexistenţei unei aşa-numite „inscripţii secundare” – dovedită a fi, în realitate, marca unui orfevru – sau a unui *Alexander Wayuoda***[130], identificat cu unul dintre nenumiţii fii ai lui Basarab I, pomeniţi de Carol-Robert la 1335. La rândul său, inventarul funerar – reprezentat de un costum cavaleresc (*pourpoint*) de culoare roşietică-purpurie[131], nasturi cu însemne heraldice, diademă din argint şi perle, fabuloasa pafta şi patru inele de aur – pledează pentru atribuirea mormântului unui înalt personaj ce a stat în scaunul Ţării Româneşti.

În încheiere, nu ne rămâne de identificat decât voievodul care a decedat în subintervalul 1384–1388 şi despre care avem ştiri că ar fi fost înmormântat în Biserica Domnească de la Curtea de Argeş. Potrivit ultimelor cronologii oferite de literatura istorică de specialitate, în acest subinterval au decedat doi domnitori:

127 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 135–136, fig. 50 a şi 50 b.

128 Vezi *supra*, p. 6–8.

129 Constantinescu 1981, p. 606.

130 Vezi *supra*, p. 15–17.

131 Între 1316 şi 1389, pentru regi şi anturajul familial era rezervată culoarea roşie (Mérindol 1989, p. 195).

Radu I (1377, *ante* iunie 7 – începutul lui 1385[132] / 1376–1385[133]) şi fiul său, Dan I (1385 <ianuarie 1 – august 31> – 1386 septembrie 23[134] / 1385–1386[135]). Deşi cronica internă nu precizează unde a fost înmormântat Dan I, ucis de ţarul bulgar Ivan Şişman, Drăghiceanu bănuieşte a fi fost adăpostit în Biserica Domnească din Curtea de Argeş[136]. Cât despre Radu I, cronica internă menţionează a fi fost înmormântat „la biserica lui den Argeş"[137]. Ţinând cont de acest singur izvor istoric, chiar dacă este târziu, vom opta pentru **identificarea înhumatului din mormântul 10 cu voievodul Ţării Româneşti Radu I.**

În aceste condiţii, se poate accepta ipoteza lui Virgil Drăghiceanu[138], însuşită şi de către Sergiu Iosipescu[139], potrivit căreia „mormântul 8, foarte profanat" – în care „s-au găsit, spre cap, fragmente dintr-o inscripţie funerară", care îngăduie lectura < Vladislav întru Hristos > – este cel în care a fost depus trupul neînsufleţit al ctitorului bisericii Argeş II, domnitorul Vladislav I.

BIBLIOGRAFIE

Bătrîna, Bătrîna 2012 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi. Cercetări arheologice şi interpretări istorice asupra începuturilor Ţării Moldovei*, BiblMemAnt 30, Piatra Neamţ, 2012.

Bătrîna, Bătrîna 2018 — A. Bătrîna, L. Bătrîna, *Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi*, SCIVA 69, 1–4, 2018, p. 225–268.

Châtelet, Groslier 2006 — A.B. Châtelet, P. Groslier, *Istoria artei*, Bucureşti, 2006.

Constantinescu 1971 — N. Constantinescu, *Curtea Domnească din Argeş. Probleme de geneză şi evoluţie,* BMI 11, 3, 1971, p. 14–23.

Constantinescu 1981 — N. Constantinescu, *Cronologia monumentelor de la Curtea de Argeş (sec. XII–XIV). Semnificaţia lor istorică*, RI 34, 4, 1981, p. 681–701.

Constantinescu 1984 — N. Constantinescu, *Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1984.

Drăghiceanu 1923a — V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeş. Note istorice şi arheologice*, BCMI 10–16 (1917–1923), p. 9–76.

Drăghiceanu 1923b — V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeşului,* BCMI 10–16 (1917–1923), p. 134–152.

DRHD 1977 — *Documenta Romaniae Historica, D. Relaţii între ţările române, I* (1222–1456), Bucureşti, 1977.

Giurescu *et alii* 2007 — D.C. Giurescu (coordonator), *Istoria României în date*, Bucureşti, 2007.

[132] Rezachevici 2001, p. 76.
[133] Giurescu *et alii* 2007, p. 49.
[134] Rezachevici 2001, p. 78.
[135] Giurescu *et alii* 2007, p. 50.
[136] Drăghiceanu 1923a, p. 52.
[137] Grecescu, Simionescu 1960, p. 3.
[138] Drăghiceanu 1923a, p. 43, fig. 33 şi p. 44.
[139] Iosipescu 1992, p. 25.

Grecescu, Simionescu 1960 C. Grecescu, D. Simionescu (editori), *Istoria Ţării Româneşti 1290–1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, Bucureşti, 1960.

Guirand 1996 H. Guirand, *Intailles et camées romains,* Paris, 1996.

Ioniţă, Kelemen, Simon 2014 A. Ioniţă, B. Kelemen, A. Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru al Ţării Româneşti*: *Mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş*, AIIA Iași 51, 2014, p. 1–44.

Ioniţă, Kelemen, Simon 2017 A. Ioniţă, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA. Prinţul Negru al Vlahiei şi vremurile sale*, Cluj-Napoca, 2017.

Iosipescu 1992 S. Iosipescu, *Comisiunea Monumentelor Istorice iniţiatoarea cercetărilor de arheologie medievală – săpăturile de la Curtea de Argeş*, RMI 61, 2, 1992, p. 23–34.

Lambert 2000 S. Lambert, *La bague. Parcours historique et symbolique*, Paris, 2000.

Le Goff 1994 J. le Goff, *Negustorii şi bancherii în evul mediu*, Bucureşti, 1994.

Mérindol 1989 C. de Mérindol, *Signes de hiérarchie sociale à la fin du Moyen Âge d'après le vêtement: méthodes et recherches, „*Les cahiers du Léopard d'Or", vol. 1 : *Le vêtement. Histoire, archéologie et symbolique vestimentaires au Moyen Âge*, Paris, 1989, p. 181–222.

Nataf 2009 G. Nataf, *Symboles, signes et marques*, Paris, 2009.

Plinius, *Naturalis Historia* Plinius, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoştinţelor din antichitate: Mineralogie şi istoria artei* (traducere Ioana Costa), vol. VI, Iaşi, 2004.

Popescu 1970 M.M. Popescu, *Podoabe medievale în Ţările Române*, Bucureşti, 1970.

Puşcaşu, Puşcaşu 2007 N. Puşcaşu, V. Puşcaşu, *Bisericile Putnei. Cercetări arheologice din anii 1969–1970, „*Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna", Sfânta Mănăstire Putna, 2007, p. 177–198.

Rădvan 2010 L. Rădvan, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities*, Boston, 2010.

Rezachevici 2001 C. Rezachevici, *Cronologia domnilor din Ţara Românească şi Moldova, vol. I, secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001.

Rziha 2010 F. Rziha, *Études sur les marques des tailleurs de pierres*, Paris, 2010.

Schumann 1977 W. Schumann, *Gemstones of the World,* New York, 1977.

Tait 2008 H. Tait, *7000 years of jewelry,* New York, 2008.

Theodorescu 1976 R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1976.

Tudor 1987 D. Tudor, *Călătoriile împăraţilor Hadrian şi Caracalla*, Bucureşti, 1987.

Véniel 2008 F. Véniel, *Le costume médieval de 1320 à 1480,* Paris, 2008.

Vizauer *et alii* 2011 V.V. Vizauer, M.F. Hasan, Ş. Turcuş, A.C. Dincă, *Antroponimia în Transilvania medievală (secolele XI–XIV). Evaluare, statistică, evoluţie, semnificaţii*, vol. I, Cluj-Napoca, 2011.

Zarija 2007 D. Zarija, *Universul armelor cu pene – şoimăritul*, BŞREŞNM 7, 2007, p. 218–223.

SOME THOUGHTS REGARDING THE CHRONOLOGY OF THE TOMB NO. 10 OF THE PRINCELY CHURCH IN CURTEA DE ARGEȘ, AS WELL AS ABOUT ONE OF THE RINGS FOUND THERE

ABSTRACT

The authors of the present article conduct a careful analysis of the new hypothesis advanced by Adrian Ioniță, Beatrice Kelemen and Alexandru Simon in the book *AL WA. Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale*, published in 2017. According to this study, the tomb no. 10 – found by Virgil Drăghiceanu in 1920 – from the Princely Church in Curtea de Argeş is assigned to the first constructed church (Argeş I), while the buried person is identified with Alexander Wayuoda, "one of the unnamed sons of Basarab I". These hypotheses are based on some signs – read as AL VA/WA – that are visible on one of the ring shoulders found in the mentioned tomb. As a result of our investigations, we came to different conclusions, namely: the tomb no. 10 belongs to the church Argeş II, while the signs placed on the ring's shoulder weren't inscribed after its execution, representing, in fact, the goldsmith's hallmark, that cannot ever be mistaken with the name and the social position of the ring bearer.

Keywords: Wallachia, Curtea de Argeş; "Saint Nicholas" Princely Church, princely necropolis, the tomb no. 10, the cameo ring from the tomb no. 10, 14th century

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. 1. The Princely Church from Curtea de Argeş. Reconstruction of the pit section of the tomb no. 10 (after the description made by V. Drăghiceanu); 2. Goldsmiths hallmarks (after Nataf 2009).

Fig. 2. The Princely Church in Curtea de Argeş: 1. The cameo ring from the tomb no. 10: lateral view; 2. The ring with the setting and the hoop with the goldsmith hallmark and the end of the devotional inscription; 3. The setting of the cameo ring; 4. Silver *Antoninianus* with the image of Julia Maesa Augusta (after Tudor 1987); 5. The goldsmith's hallmark preserved on the cameo ring shoulder.

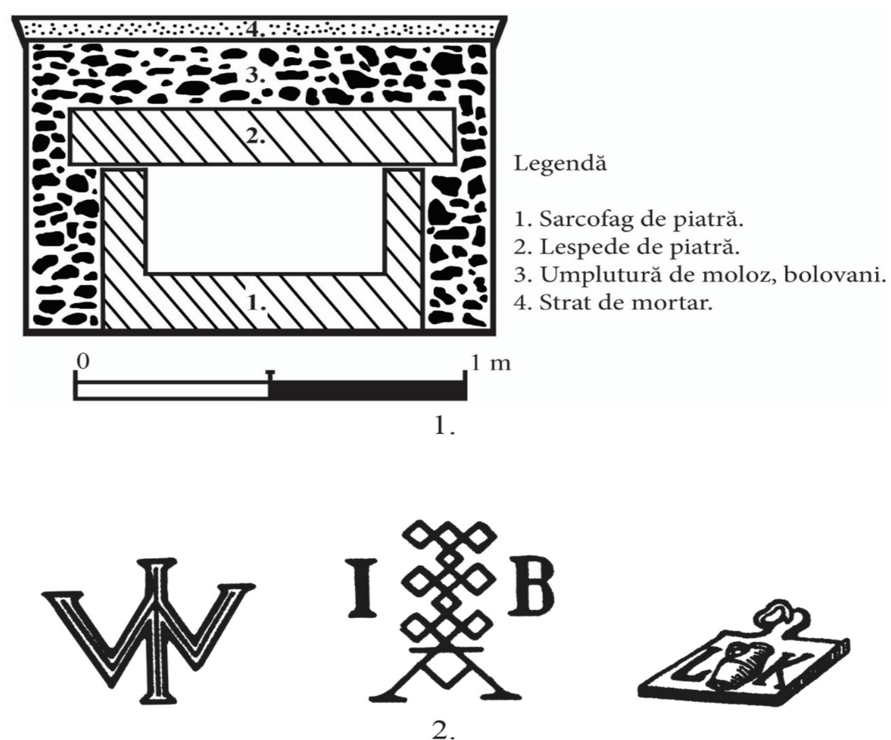

Fig. 1. 1. Biserica Domnească din Curtea de Argeş. Reconstituirea profilului gropii mormântului 10 (după descrierea lui Virgil Drăghiceanu); 2. mărci de orfevri (după Nataf 2009).

Fig. 2. Biserica Domnească din Curtea de Argeş. 1. Inelul cu camee din mormântul 10: vedere laterală; 2. inelul cu montura şi veriga cu marca orfevrului şi finalul inscripţiei devoţionale; 3. montura inelului cu camee; 4. *antoninianus* din argint cu imaginea Juliei Maesa Augusta (după Tudor 1987); 5. marca de orfevru de pe umărul inelului cu camee.

ASOCIAȚIILE PRIVATE DIN ORAȘELE GRECEȘTI ALE PONTULUI EUXIN (SECOLELE VI A.CHR. – III P.CHR.)*

ANNAMÁRIA-IZABELLA PÁZSINT**

În contextul apariției sistematice de *corpora* epigrafice, precum și al publicării constante de noi inscripții, realizarea unei lucrări monografice despre asociațiile private din orașele grecești ale Pontului Euxin devine posibilă și necesară. Subiectul se încadrează în direcțiile de cercetare din ultimele decade, în care interesul pentru abordările sociologice aplicate antichității a fost în creștere (ca urmare a influențelor metodologiei și tehnicilor implicate, dar și a analogiilor oferite și perspectivelor noi integrate). Din punct de vedere geografic, provinciile vestice ale Imperiului Roman, precum și diferite părți ale lumii grecești (Grecia continentală și insulară, Asia Mică) au fost abordate cu minuțiozitate în ceea ce privește subiectul, iar punctual s-au realizat și studii cu privire la asociațiile din orașele grecești situate pe coastele Mării Negre (*infra* **capitolul I**, ***Istoriografia problemei***), cu o concentrare asupra asociațiilor din orașele de pe țărmul de nord. Teza de față vine, astfel, în completarea abordărilor deja existente, noutatea fiind dată de tratarea monografică a subiectului în corelare cu spațiul avut în vedere, precum și de anumite aspecte ale metodologiei folosite.

Teza își propune să abordeze un fragment din istoria socială a orașelor grecești din Pontul Euxin; în acest sens, obiectivul este de a realiza o lucrare monografică asupra asociațiilor private din Pontul Euxin pe baza surselor epigrafice, parcurgând informația din perspectiva terminologiei, cadrului intern, prosopografiei, onomasticii și arhitecturii specifice acestora. Scopul este acela de a observa cum se manifestă un fenomen grecesc (cel asociativ[1]), într-un spațiu colonial grecesc, dar cu o evoluție atât de diferită de a metropolei[2].

* Textul de față reprezintă rezumatul tezei de doctorat. Teza a fost susținută public în data de 7 septembrie 2019, la Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca. Comisia doctorală a fost compusă din: prof. dr. Radu Ardevan (președintele comisiei), prof. dr. Ioan Piso (conducătorul de doctorat), prof. dr. Mădălina Dana (Universitatea Jean Moulin, Lyon 3, Franța), prof. dr. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași), conf. dr. Ligia Ruscu (Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca). Îi mulțumesc dlui dr. Florian Matei-Popescu pentru observațiile și sugestiile făcute asupra textului de față.

** Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; e-mail: a.i.pazsint@gmail.com.

[1] Prin fenomenul asociativ se înțelege acel proces de formare și dezvoltare a unor comunități care au un caracter privat (comunitățile fiind independente de autorități, însă trebuind să respecte regulamentele acestora) și sunt specifice lumii greco-romane, din perioada clasică până în cea romană târzie.

[2] Deși spațiul geografic avut în vedere nu este caracterizat de o uniformitate politică, economică, administrativă, elementul comun este dat de colonizarea greacă. Alegerea s-a bazat tocmai pe această

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, București, 2020, p. 157–169

Ipoteza principală de la care pornește lucrarea este aceea că fenomenul asociativ ocupă un loc relativ marginal și punctual în comparație cu alte părți ale lumii antice, precum Grecia și Asia Mică, influențat, desigur, de stadiul cercetărilor, dar și de caracteristicile spațiului avut în vedere și de evoluția lui istorică.

În acest sens au fost vizate următoarele obiective specifice:

- analiza asociațiilor din fiecare oraș din perspective diferite[3] (capitolele III, IV, V, VII);
- identificarea motivelor care stau în spatele formării acestor asociații, împreună cu motivele pentru neaderare, precum și pentru alegerea unei anumite asociații și nu a alteia, sau aderarea la mai multe asociații (spre exemplu, în mai multe orașe) (mai ales capitolul IV);
- analiza varietății compoziției asociațiilor – din punct de vedere social, juridic, onomastic (capitolele V și VI);
- autoreprezentarea asociațiilor (capitolele II[4], III[5], IV[6], V[7], VI[8], VII[9]);
- identificarea interacțiunii acestora cu autoritățile, precum și rolul patronajului și cetățeniei (capitolele IV, V și VI).

varietate, prin intermediul căreia putem interpreta felul în care un fenomen specific lumii grecești se manifestă într-un mediu colonial grecesc, dar care are o evoluție diferită. Comparația stă, prin urmare, la baza lucrării, iar fragmentarea acesteia este o caracteristică dată tocmai de punctul de pornire și de subiectul în sine, fiind o alegere asumată. Cu toate acestea, generalizarea nu va fi evitată, deoarece, pe de o parte, în unele cazuri, se pot identifica evoluții similare, iar pe de altă parte, o abordare particulară nu este necesară sau posibilă.

[3] Ținând cont de tipul surselor, s-a optat atât pentru o abordare specifică, cât și pentru o abordare generală (acolo unde sursele nu sunt suficient de generoase pentru a vorbi despre particularități).

[4] În acest capitol se intenţionează clarificarea anumitor aspecte legate de vocabularul specific asociațiilor din zona de interes.

[5] Acest capitol dens oferă o perspectivă amplă asupra asociațiilor din zona de studiu, abordând și studii de caz rezultate ca urmare a caracteristicilor asociațiilor celor mai „vizibile".

[6] În capitolul referitor la cadrul intern sunt oferite informații cu privire la funcționarea asociațiilor, prin urmare vor fi discutate aspecte precum aderarea și excluderea membrilor, ca și motivele care stau la baza constituirii asociațiilor, ierarhia internă și funcțiile corespunzătoare ale acestora, regulamentele interne și preluarea practicilor orașelor și, nu în ultimul rând, longevitatea asociațiilor.

[7] În acest capitol se discută aspecte legate de indivizii care făceau parte din asociații. Astfel, după o introducere și o secțiune cu privire la datele existente, se abordează teme precum originea socială a membrilor, originea geografică, reprezentativitatea de gen, implicarea familială în asociații. Pe lângă acestea, sunt realizate și reconstituiri prosopografice și se atinge subiectul interacțiunii membrilor cu elitele locale și reprezentanții autorităților. În altă secțiune, se discută despre acei indivizi care erau originari din zona Pontului, dar care sunt atestați drept membri ai asociațiilor în alte orașe din lumea greacă.

[8] În acest capitol, se analizează datele complexe onomastice, antroponimele, patronimele, repartizarea numelor pe orașe, popularitatea și reprezentativitatea lor, repartiția în funcție de gen, într-o încercare de a înțelege componenta onomastică a celor care constituiau asociațiile.

[9] În ultimul capitol se abordează cadrul arhitectural al asociațiilor, în încercarea de a înțelege formele materiale de manifestare.

Sursele aflate la dispoziție pentru reconstituirea universului asociativ pontic sunt cele epigrafice, în număr de 227[10]; dintre acestea, 217 atestă asociații din orașele grecești ale Mării Negre, iar celelalte 10 atestă persoane provenind din orașele grecești ale Mării Negre, dar care sunt membre în asociații din alte orașe grecești ale lumii antice. Includerea lor s-a făcut în vederea observării traiectoriei pe care ponticii o puteau avea în mediul asociativ extern.

Problema majoră apărută în cazul surselor epigrafice este starea lor de conservare, mai precis în multe cazuri vorbim despre inscripții fragmentare, prin intermediul cărora putem reconstitui doar frânturi din ceea ce a reprezentat viața asociativă în zonă. Pe lângă starea fragmentară a inscripțiilor, se mai adaugă și caracterul laconic al unora dintre acestea, în care informația este foarte succint redată și nu poate fi conectată cu alte surse.

În ceea ce privește metodologia, în lucrarea de față am optat pentru îmbinarea celei consacrate cu cea de dată mai recentă, aceasta din urmă influențată de metodologii provenite din alte domenii de cercetare. Astfel, ținând cont de specificul sursei, am ales în primul rând să realizez o analiză epigrafică a inscripțiilor corespunzătoare, inscripții preluate din marile *corpora* epigrafice[11], dar și din revistele și publicațiile de specialitate[12]. Inscripțiile referitoare la acest subiect au fost selectate și reunite ca parte din anexă sub forma unui *Supplementum Epigraphicum*. Acest *corpus* a fost alcătuit după criteriul geografic, ținându-se cont de ordinea alfabetică a numelor orașelor grecești. După selectarea și reunirea textelor, acestea au fost analizate critic și sistematizate.

În ultimele decade, științele umaniste și-au extins metodologiile de cercetare prin integrarea și adaptarea unora care provin din alte discipline. Astfel, am asistat la dezvoltarea studiilor clasice în format digital (*digital classics*, *technologies numériques*), dar nu numai. Informatica și sociologia au avut un impact major asupra studiilor umaniste, iar, în consecință, Antichitatea a început să fie analizată din perspective diferite. În acest climat științific, se pot observa cel puțin două tendințe: apariția și expansiunea bazelor de date și implementarea studiilor de rețele sociale (Social Network Analysis). În lucrarea de față, am optat pentru folosirea ambelor metode: utilizarea unei baze de date pentru înregistrarea informației (a) și realizarea de analize de rețele sociale (b), cărora le-am adăugat codarea cu titlu de exemplu în Extensive Markup Language (XML) a unei inscripții folosind instrucțiunile EpiDoc (c).

Capitolul I, ***Istoriografia problemei***, reprezintă istoricul cercetării subiectului, de la primele preocupări ale diverșilor juriști și istorici germani (Johann Gottlieb Heinecke, Eduard Platner, Theodor Mommsen) până la cele mai recente și inovatoare abordări

[10] Totalul inscripțiilor este de 227, însă în catalog numărul este de 234, deoarece au fost repetate acele inscripții (de la Dionysopolis, Istros) al căror text atestă mai mult de o asociație.

[11] Menționăm doar câteva, însă totalitatea surselor poate fi consultată în lista bibliografică a tezei: ISM I, ISM II, ISM III, CIRB.

[12] Ne referim, în primul rând, la AÉ, SEG, dar și la reviste precum Dacia, Pontica, BÉ etc.

(Copenhagen Associations Project). Interesul pentru asociațiile private s-a conturat la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX, nu doar pe fondul publicării de *corpora* epigrafice, ci și pe fondul mișcărilor asociative din Europa acelor vremuri[13]. Din punct de vedere geografic, mai ales pentru perioada clasică și elenistică, Atena[14], Delos[15]

[13] P. Fröhlich, P. Hamon, *Introduction. Histoire sociale et phénomène associatif dans les cités grecques d'époque hellénistique et impériale*, în P. Fröhlich, P. Hamon (eds.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C. – IIe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde de Paris, INHA, 19–20 juin 2009*, Geneva, 2013, p. 15.

[14] I. Arnaoutoglou, *Between Koinon and Idion: Legal and Social Dimensions of Religious Associations in Ancient Athens*, în P. Cartledge, P. Millett, S. von Reden (eds.), *Kosmos: Essays in Order, Conflict, and Community in Classical Athens*, Cambridge – New York, p. 68–83; I. Arnaoutoglou, *Thysias Heneka kai Synousias: Private Religious Associations in Hellenistic Athens*, Atena, 2003; I. Arnaoutoglou, *Craftsmen Associations in Roman Lydia. A Tale of Two Cities?*, AncSoc 41, 2011, p. 257–290; I. Arnaoutoglou, *Cult Associations and Politics. Worshipping Bendis in Classical and Hellenistic Athens*, în V. Gabrielsen, Chr. A. Thomsen (eds.), *Private Associations and the Public Sphere*, Viborg, 2015, p. 25–56; M.F. Baslez, *Les immigrés orientaux en Grèce: tolérance et intolérance de la cité*, CCGG 7, 1996, p. 39–50; M.F. Baslez, *Les notables entre eux. Recherches sur les associations d'Athènes à l'époque romaine*, în S. Follet (ed.), *L'Hellénisme d'époque romaine. Nouveaux documents, nouvelles approches (Ier s. a.C. – IIIe s. p.C.). Actes du colloque international à la mémoire de Louis Robert, Paris 7–8 juillet 2000*, Paris, 2004, p. 105–120; G.M. Calhoun, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Austin, 1964; A. Elter, *Die Statuten Des Vereins der Jobacchen in Athen*, Bonn, 1916, p. 87–94; W.S. Ferguson, *The Attic Orgeones and the Cult of Heroes*, HTR 37, 1944, p. 61–140; D.J. Geagan, *Hadrian and the Athenian Dionysiac Technitai*, TPAPhS 103, 1972, p. 133–162; P. Ismard, *La cité des réseaux: Athènes et ses associations, VIe – Ier siècle av. J.-C.*, Paris, 2010; B. Le Guen, *L'association des technites d'Athènes ou les ressorts d'une cohabitation réussie*, în J.-C. Couvenhes, S. Milanezi (eds.), *Individus, groupes et politique à Athènes de Solon à Mithridate*, Tours, 2007, p. 339–364; M. Leiwo, *Religion, or Other Reasons? Private Associations in Athens*, în J. Frösén (ed.), *Early Hellenistic Athens: Symptoms of a Change*, Helsinki, 1997, p. 103–117; J. Steinhauer, *Religious Associations in the Postclassical Polis*, Stuttgart, 2014; C.A. Thomsen, *The* Eranistai *of Classical Athens*, GRBS 55, 2014, p. 154–175; M.N. Tod, *A Statute of an Attic Thiasos*, ABSA 13, 1906–1907, p. 328–338 etc.

[15] M.F. Baslez, *Les associations à Délos: depuis les débuts de l'Indépendance (fin du IVe siècle) à la période de la colonie athénienne (milieu du IIe siècle)*, în P. Frölich, P. Hamon (eds.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe s. av. J.-C.–IIe s. apr. J.-C.)*, Geneva, 2013, p. 227–250; Ph. Bruneau, *Les cultes de l'établissement des Poseidoniastes de Bérytos à Délos*, în M.B. De Boer, T.A. Edridge (eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren: Recueil d'études offert par les auteurs de la série Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*, Leiden, 1978, p. 160–190; C. Hasenohr, *Les monuments des collèges italiens à Délos*, în J.-Y. Marc, J.C. Moretti (eds.), *Constructions publiques et programmes édilitaires en Grèce entre le IIe siècle av. J.-C. et le Ier siècle après J.-C.: Actes du colloque international organisé à l'École Française d'Athènes et le CNRS, Athènes 14–17 Mai 1995*, Paris, 2001, p. 329–348; B.H. McLean, *Hierarchically Organized Associations on Delos*, în *Atti XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18–24 settembre 1997*, Roma, 1999, p. 361–370; H. Meyer, *Zur Chronologie des Poseidoniastenhauses in Delos*, AthenMitt 103, 1988, p. 203–220; C. Picard, *Fouilles de Délos (1910): Observations sur la société des Poseidoniastes de Bérytos et sur son histoire*, BCH 44, 1920, p. 263–311; C. Picard, *L'établissement des Poseidoniastes de Bérytos. Exploration archéologique de Délos 6*, Paris, 1921; M. Trümper, *Negotiating Religious and Ethnic Identity: The Case of Clubhouses in Late Hellenistic Delos*, în I. Nielsen (ed.), *Zwischen Kult und Gesellschaft. Kosmopolitische Zentren des antiken Mittelmeerraumes als Aktionsraum von Kultvereinen*

și Rodos[16] au fost studiate cu minuțiozitate, fiind publicate mai multe monografii, precum și articole sau studii. Concentrarea cercetării pe aceste orașe se datorează nu doar calității și cantității surselor, ci și varietății tipurilor de asociații și evoluției lor în timp. Pentru Grecia de Est, lucrările de referință sunt cele semnate de Paul Foucart[17], Erich Ziebarth[18] și Franz Poland[19], iar pentru Occidentul Latin cele semnate de Johann Gottlieb Heinecke[20], Eduard Platner[21], Theodor Mommsen[22], Wilhelm Liebenam[23], Jean-Pierre Waltzing[24] etc. Orașele grecești de pe litoralul Mării Negre au fost cercetate de către Alexandru Avram[25], ca și de către Ligia Ruscu[26], Mădălina Dana și Dan Dana[27]. Contribuțiile lor variază de la recitirea unor inscripții la cercetarea localurilor de întâlnire ale membrilor sau la reconstituirea experienței asociative în cazul unor

und Religionsgemeinschaften, Hamburg, 2006, p. 113–140; M. Trümper, *Where the Non-Delians Met in Delos. The Meeting-places of Foreign Associations and Ethnic Communities in Late Hellenistic Delos*, în O.M. van Nijf, R. Alston, C.G. Wiliamson (eds.), *Political Culture in the Greek City After the Classical Age*, Leuven – Paris – Walpole, 2011, p. 49–100 etc.

[16] H. Engelmann, *Ehreninschrift eines rhodischen Vereins*, ZPE 6, 1970, p. 279–282; V. Gabrielsen, *The Rhodian Associations Honouring Dionysodoros from Alexandria*, Classica et Mediaevalia 45, 1994, p. 137–160; C. Wescher, *Inscriptions de l'île de Rhodes relatives à des sociétés religieuses*, RA 10, 1864, p. 460–473.

[17] P. Foucart, *Un décret des thiasotes*, RA 10, 1864, p. 399–405; P. Foucart, *Des associations religieuses chez les Grecs: Thiases, èranes, orgéons, avec le texte des inscriptions relatives à ces associations*, Paris, 1873.

[18] E.G.L. Ziebarth, *Das griechisches Vereinswesen*, Stuttgart, 1896; E.G.L. Ziebarth, s.v. Ἔρανος, RE VI.1, 1907, col. 328–330.

[19] F. Poland, *De Collegiis Artificum Dionysiacorum*, Dresda, 1895; F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909; F. Poland, *Zum Griechischen Vereinswesen*, Philologus 70, 1911, p. 520–528.

[20] J. Heinecke, *De collegiis et corporibus opificum*, Magdeburg, 1723.

[21] E. Platner, *De collegiis opificum*, Klaubarthia, 1709.

[22] Th. Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum, accedit inscriptio lanuvina*, Kiel, 1843.

[23] W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens: Drei Untersuchungen*, Leipzig, 1890.

[24] J.P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'empire d'occident*, Louvain, 1895–1900.

[25] A. Avram, *Der dionysische thiasos in Kallatis: Organisation, Repräsentation, Funktion*, în U. Egelhaaf-Gaiser, A. Schäfer (eds.), *Religiöse Vereine in der römischen Antike: Untersuchungen zu Organisation, Ritual und Raumordnung*, Tübingen, 2002, p. 69–80; A. Avram, *Newly Published Documents Concerning Cult Associations in the Black Sea: Some Remarks*, în V. Gabrielsen, Chr.A. Thomsen (eds.), *Private Associations and the Public Sphere: Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9–11 September 2010*, Viborg, 2015, p. 122–135; A. Avram, *Eine neue Inschrift der dionysischen Speira von Histria*, Gephyra 16, 2018, p. 143–154; A. Avram, *Sur les Pastophores de Tomis*, în M. Popescu, I. Achim, F. Matei-Popescu (eds.), *La Dacie et L'Empire Romain*, București, 2018, p. 121–126.

[26] L. Ruscu, *On Cult Associations at Istros and Tomis*, EphemNap 24, 2014, p. 139–153.

[27] M. Dana, D. Dana, *L'intégration des indigènes dans les structures civiques de deux cités du Pont Gauche à l'époque impériale*, în P. Fröhlich, P. Hamon (eds.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C. – IIe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde de Paris, INHA, 19–20 juin 2009*, Geneva, 2013, p. 277–305.

indivizi cu vederi cosmopolite. Acestora li se adaugă și o serie de publicații scrise de cercetători ruși, care se concentrează de timpuriu asupra fenomenului asociativ de pe litoralul nordic al Mării Negre[28].

Capitolul II, ***Terminologia privitoare la asociații***, este o referire asupra terminologiei antice și moderne folosite pentru a denumi asociațiile din orașele grecești ale Mării Negre. Astfel, se discută, pe de o parte, termeni precum δοῦμος/*dumus*, θίασος, κοινόν, οἶκος, σύνοδος, σπεῖρα, iar pe de altă parte, termeni precum „asociație privată", „asociație voluntară".

În ceea ce privește conținutul, în acest capitol se urmărește: 1) să se ofere o perspectivă asupra varietății lexicale și semantice (antice și moderne) folosite pentru denumirea și autoreprezentarea asociațiilor; 2) să se stabilească criterii de clasificare și denumire; 3) să se discute formarea denumirilor; 4) să se aducă în discuție acei termeni prezenți în alte părți ale lumii grecești, dar care nu sunt atestați în orașele de la Marea Neagră; 5) să se discute categoria *dubia et delenda*, categorie în care intră acele denumiri care nu pot fi încadrate în sfera asociațiilor private.

Per ansamblu, în acest capitol s-a intenționat a se ilustra caracteristicile terminologice specifice asociațiilor din orașele grecești ale Mării Negre. Astfel, se poate spune că denumirile prin care se identifică membrii asociațiilor din cetățile grecești ale Mării Negre sunt cele „clasice", însă sunt lipsite de complexitatea și diversitatea specifice unor zone precum Grecia continentală și insulară sau Asia Mică. Aceasta se datorează faptului că, față de aceste spații geografice, în orașele grecești din Marea Neagră fenomenul asociativ este mult mai puțin răspândit, iar prezența sa se resimte mai ales în marile centre urbane. Caracteristicile fenomenului asociativ pontic, precum și formarea asociațiilor pe baza anumitor tipuri de relații sau statutul social al asociațiilor sunt cele care influențează în mod direct denumirile, care sunt o formă de autoreprezentare. În cazul de față, una dintre funcțiile preponderente ale tuturor asociațiilor (cea religioasă) este și cea care reiese din cele mai multe denumiri, chiar dacă sunt formate în moduri diferite. În general, din cauza numărului redus de atestări ale asociațiilor de-a lungul secolelor, dar și caracterului fragmentar al inscripțiilor, nu

[28] Ju.P. Kalashnik, *Nadpis fiasa iz Gorgippii* [Inscripția unui thiasos din Gorgippia], SoobErm 35, 1972, p. 50–52; S.Y. Saprykin, O.D. Chevelyov, *Fragment grecheskoy nadpisi iz Pantikapeya: k voprosu ob organizatsii bosporskikh religioznykh soyuzov* [*O inscripție fragmentară din Panticapaeum. Despre organizarea asociațiilor religioase bosforane*], RossArh 2, 1996, p. 161–167; V.P. Yailenko, *Opistograf iz Fanagorii so stroitel'noj nadpis'ju i epitafiej fiasota* [*Stelă opistografă provenită din Phanagoria cu inscripție de construcție și un epitaf*], PIFK 22, 2012, p. 229–242; S.Y. Saprykin, *Savromat II i fiasy Bospora* [*Sauromates II și* thiasoi *din Bosfor*], Drevnosti Bospora 13, 2009, p. 328–347; N.V. Zavoykina, *Chastnye soobshchestva Pantikapeya v pervye veka n.e.* [*Asociațiile private din Panticapaeum în secolele I–III p.Chr.*], Drevnosti Bospora 6, 2003, p. 120–137; N.V. Zavoykina, *Ταναεῖται v istorii Bosporskogo carstva*, Drevnosti Bospora 7, 2004, p. 163–198; O.L. Gabelko, N.V. Zavoykina, T.G. Shavyrina, *„Stella Ompsalaka", und fiasy Fanagorii v pervye veka n.e.* [*„Stela lui Ompsalakos" și* thiasoi *din Phanagoria în primele secole p.Chr.*], AntArkh 12, 2006, p. 334–344; N.V. Zavoykina, *Castnye soobscestva Tanaisa (104–244 gg. n.e.)* [*Asociațiile private din Tanais (104–244 p.Chr.)*], PIFK 17, 2007, p. 299–315.

	Gorgippia	Hermonassa	Khersonesos Taurike	Kimmerikon	Myrmekion	Olbia	Pantikapaion	Phanagoria	Tanais	Theodosia	Total
Ἀδελφοί											0
Ἰσποιητοὶ {ἀ}δελφοὶ σεβόμενοι									1		1
Ἰσποιητοὶ **ἀδελφοὶ** σεβόμενοι									3		3
Θιασῖται							1		3		4
Θιασεῖται								2	2		4
Βορεικοὶ **θιασῖται**						1					1
Θιασῖται Εὐρησίβιος, Εὐρησιβιάδαι						1					1
Θιεσεῖται							1				1
Θιεσῖται							1				1
Θεασεῖται	3										3
Θίασος			1					3			4
Θέασος	1										1
Θέασος ναυκλήρων	1										1
Θίεσος							1				1
Θίεσος ἀδελφῶν									1		1
Κοινόν											0
Κοινὸν ναυτικῶν			1								1
Κοινὸν τῶν θιασιτῶν							1				1
Μύσται			1								1
Νεομηνιασταί						1					1
Οἱ περὶ [---]											0
[---] οἱ περὶ τὸν γυμν[άσιον]								1			1
Ὀρφικοί						1					1
Συνοδεῖται				1			4				5
Σύνοδος	2	2					29	1	12		46
Νεικαιέων νέων **σύνοδος**							1				1
?	12				1	1	1	1	7	1	24
Total	19	2	3	1	1	5	40	8	29	1	109

Distribuția terminologiei pe orașe.

putem observa o evoluție cronologică a denumirilor, evoluție care să nu fie legată de aspecte fonetice sau dialectale. Chiar dacă, în comparație cu alte părți ale lumii antice, termenii folosiți, precum și modalitățile de formare sunt restrânși, raportat la sursele existente, în orașele mari, precum Istros, Tomis, Tanais, Pantikapaion, terminologia reflectă rolul local al asociațiilor și gradul lor de importanță.

Capitolul III, ***Tipuri zonale de asociații***, constituie, în prima parte, o abordare, din punct de vedere geografic, a asociațiilor din orașele grecești ale Mării Negre, iar în a doua parte o discuție asupra diferitelor aspecte conexe, precum celebrarea cultului imperial și rolul asociațiilor de artiști, caracteristicile economice ale regiunii și asociațiile profesionale, precum și caracteristicile generale ale asociațiilor din acest spațiu.

Astfel, din punct de vedere geografic, orașele grecești în care sunt atestate asociații private în intervalul cronologic al secolelor VI a.Chr. – III p.Chr. sunt: Amastris, Apollonia Pontica, Byzantion, Taurike Chersonesos, Dionysopolis, Gorgippia, Hermonassa, Istros, Kalchedon, Kallatis, Kimmerikon, Myrmekeion, Odessos, Olbia, Pantikapaion, Phanagoria, Sinope, Tanais, Theodosia și Tomis, fiind în cea mai mare parte orașe cu o origine ioniană.

Sursele privitoare la asociațiile din aria de interes sunt puțin numeroase, concentrându-se în marile centre urbane, mai puțin în așezările de tip *emporia* sau în așezările indigene. Deși, per ansamblu, intervalul cronologic în care sunt atestate asociațiile este mare (sec. VI a.Chr. – III p. Chr.), asociațiile predomină în secolele II–III p.Chr., ceea ce coincide și cu o perioadă de relativă prosperitate a regiunilor studiate, fiind însă și un rezultat al influenței romane. Fenomenul asociativ este unul grecesc, care însă se manifestă diferit în funcție de caracteristicile economice (Gogippia, Tomis), politice (Tanais, Gorgippia, Istros, Tomis), cultuale ale orașelor, ceea ce influențează și varietatea asociațiilor. Dacă, pe de o parte, există asociații orientate către autoreprezentare și dezvoltarea de rețele sociale cu autoritățile (regale, imperiale, provinciale), ceea ce indică interconectivitatea și interdependența spațiului privat cu cel public (Gorgippia), pe de altă parte există și asociații a căror principală preocupare pare a fi asigurarea unui mormânt membrilor (Phanagoria). Versatilitatea asociațiilor din orașele grecești ale Mării Negre, precum și impunerea lor economică pe plan local nu reiese din inscripții, așa cum reiese, spre exemplu, în cazul asociației țesătorilor din Philadelphia[29] sau în cazul celor din Pergam[30] sau Smyrna[31].

Rolul **capitolului IV**, ***Organizarea internă a asociațiilor private***, a fost acela de înțelegere a pilonilor pe care sunt construite asociațiile; astfel, în acest capitolul au fost avute în vedere aspecte precum: a) aderarea și excluderea membrilor (care se stabilesc pe baza unor criterii subiective, care pot varia de la o asociație la alta);

[29] BGU VII 1572 = AGRW 296.
[30] OGIS 484.
[31] IK 24 Smyrna 712.

b) motivele formării asociațiilor și activitățile specifice; c) regulamentele interne și ierarhia. Prin intermediul acestora, asociațiile își construiesc un cadru de referință, din perspectiva căruia se raportează la membri, la persoanele din exterior, sau la *polis*/ Imperiu/Regat.

În ceea ce privește motivele înființării, precum și activitățile specifice asociațiilor, acestea corespund, în mare, cu cele regăsite la nivelul altor asociații atât din Occidentul latin, cât și din Grecia de Est, singura diferență constând în varietatea atestărilor și, probabil, a manifestărilor. Este puțin probabil ca anumite asociații, a căror structură și longevitate pot fi puse sub semnul întrebării din cauza surselor, să fi jucat un rol în societatea locală, așa cum o fac unele asociații în orașe precum Ephesos sau Thyateira.

La nivelul ierarhiei asociațiilor observăm o diferențiere rezultată din specificul cultului divinității adorate sau din profesia practicată. Funcțiile nu corespund în totalitate cu cele întâlnite în alte părți ale lumii grecești, o parte dintre poziții lipsind, la fel cum asociații de același tip au o ierarhie ușor diferită. Deși regulamentele interne avute la dispoziție se concentrează pe practicile cultuale sau financiare și deci nu aduc dovezi asupra aspectelor practice cu privire la normele de funcționare sau comportament, exemple din alte zone indică faptul că, prin intermediul regulamentelor interne, asociațiile nu capătă doar un cadru de referință intern, ci și un punct de contact cu exteriorul, deoarece asociațiile trebuie să respecte legile orașului pentru a evita dizolvarea lor sau alte conflicte cu autoritățile. Sincronizarea cu autoritățile se reflectă și prin faptul că unele asociații urmăresc îndeaproape exemplele orașului și preiau nu doar limbajul folosit, ci și practicile onorifice ale acestuia.

Per ansamblu, plurivalența cadrului intern și a vieții asociative interne nu este impresionantă în comparație cu alte părți ale lumii grecești, la fel cum nici particularitățile sale nu aduc aspecte noi în comparație cu alte zone (în afara ierarhiei interne), acestea fiind rezultatul caracteristicii locale a fenomenului asociativ.

Capitolul V, ***Membrii asociațiilor private***, constituie o propunere de reconstituire a profilul celor care făceau parte din asociațiile private și, în acest sens, au fost abordate aspecte precum: statutul social al membrilor, originea geografică a membrilor, implicarea membrilor familiei în asociații și posibila lor origine etnică, dar și reprezentativitatea de gen a membrilor.

Din cele 227 de inscripții a rezultat un număr de 1892 indivizi, care fac parte din asociații private aflate în zona noastră de interes[32]. Indivizii luați în considerare fie sunt membri în cadrul unor asociații din orașele grecești ale Mării Negre, fie provin din coloniile grecești, însă sunt atestați drept membri ai unor asociații din alte părți ale lumii grecești (15).

Din cauza caracterului lor trunchiat și selectiv, nu putem stabili un principiu numeric de constituire a asociațiilor (*tres faciunt collegium*), dar se observă cel puțin prioritățile pe care asociațiile le au în autoreprezentare pentru contemporaneitate

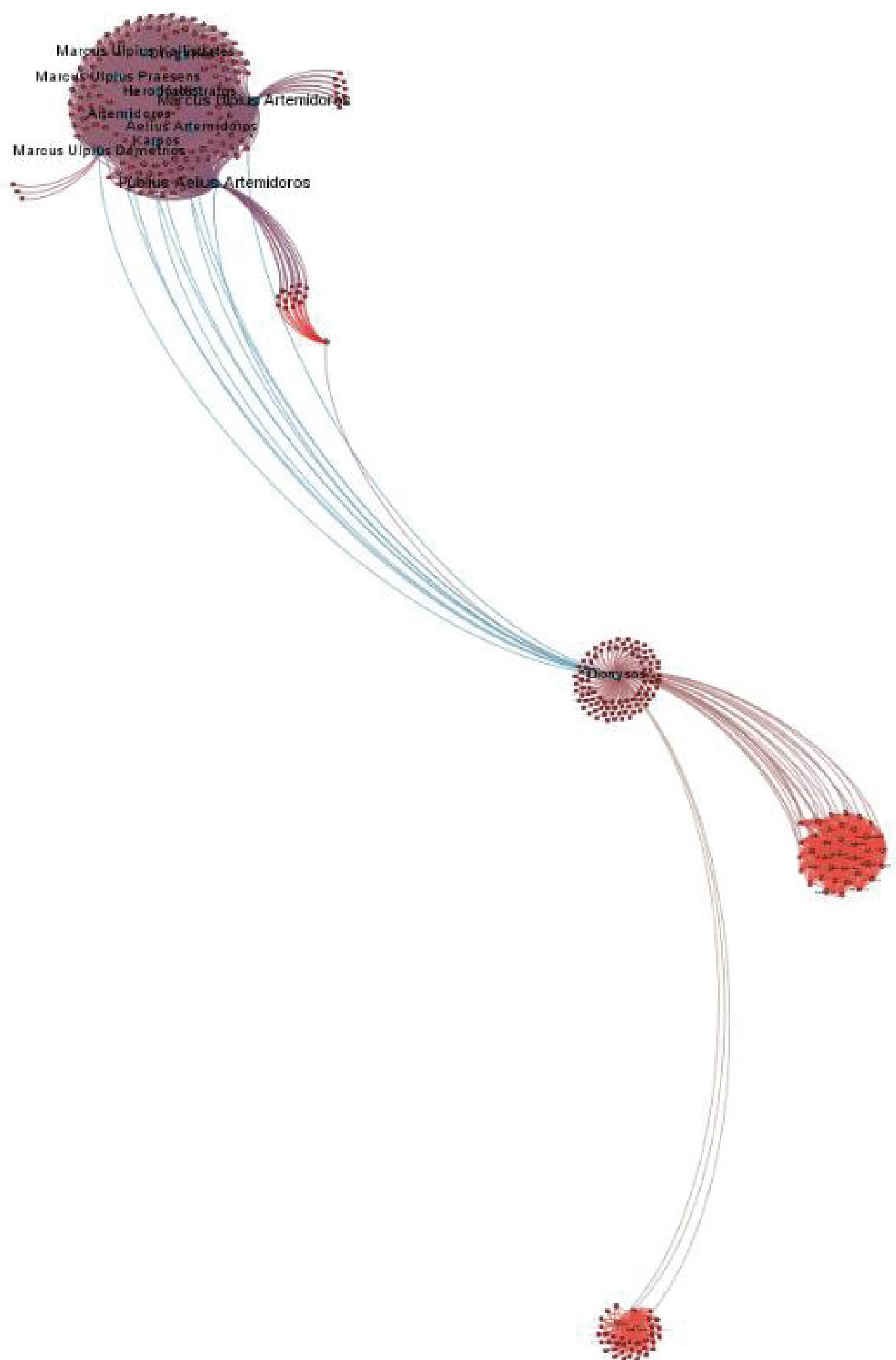
[32] Conform Anexei nr. 2. Catalog, din cadrul tezei.

şi posteritate, iar parţial şi amploarea lor; astfel, anumite asociații lasă liste lungi de membri pe baza cărora putem reconstitui ierarhia internă și complexitatea lor (Tanais, Pantikapaion, Gorgippia, Dionysopolis, Kallatis, Istros), altele înregistrează regulamentele interne (Gorgippia, Kallatis), activitățile specifice (Istros, Kallatis), în timp ce alte categorii se orientează spre ridicarea de monumente funerare (Amastris, Phanagoria) sau onorifice (Byzantion), toate acestea conducând la atestarea unei variabilități numerice a membrilor. În ceea ce privește statutul social și juridic al membrilor, se observă faptul că, precum în alte părți ale lumii grecești, întâlnim atât asociații ai căror membri fac parte din toate categoriile sociale şi juridice, cât şi asociații ai căror membri fac parte doar dintr-o anumită categorie socială şi juridică. Implicarea familială este reprezentativă pentru toate orașele, fiind de cele mai multe ori direct proporțională cu numărul de membri atestați per oraș. Așa cum era de așteptat, implicarea femeilor în cadrul asociațiilor reflectă (cu câteva excepții) rolul și implicarea lor la nivelul orașelor, fiind subreprezentate numeric (19).

Capitolul VI, ***Ὀνομαστικόν***, a fost inclus datorită numărului ridicat de persoane atestate drept membre ale unor asociații private; astfel, am considerat utilă includerea unei analize onomastice pe lângă cea prosopografică. Aceasta a avut ca scop constatarea tendințelor onomastice din rândul asociațiilor, care, în unele cazuri, ne pot indica absența sau prezența anumitor categorii etnice, preferințele personale, eventual o corelare a devotamentului exprimat prin onomastică și prin alăturarea într-o anumită asociație religioasă. Ele ne mai pot indica și adaptarea sau lipsa de adaptare a nomenclaturii romane odată cu θεῖα δωρεᾷ a lui Caracalla. Antroponimia ne poate oferi informații suplimentare cu privire la profilul membrilor asociațiilor, informații precum statutul social și juridic sau originea. Interpretarea etniei pe baza numelui personal/ *cognomen*-ului trebuie făcută cu prudență, deoarece, în lipsa menționării clare a *origo* sau *domo*, originea antroponimului nu poate fi considerată drept echivalent al etniei indivizilor. Capitolul de față a avut ca scop atât o succintă clasificare a numelor, cât și realizarea, pe baza lor, a unui studiu cu privire la onomastica membrilor asociațiilor.

Varietatea antroponimelor este mare, iar categoriile de nume reflectă evoluția istorică a zonelor. Astfel, există o preponderență a numelor personale grecești, cărora li se adaugă numele iraniene în nord, precum și numele romane, mai ales odată cu stabilirea stăpânirii romane. Această ultimă categorie de nume este slab reprezentată și, în general, este atestată în rândurile elitei romane, puțin numeroase. Numele care reflectă influențe locale sau zonale, precum cele tracice sau dacice, sunt reduse din punct de vedere numeric, la fel și numele cu origini mai îndepărtate, precum numele paflagoniene. Dintre numele grecești, subcategoria numelor teofore este cea mai răspândită, însă divinitatea, al cărei nume era purtat de un anumit membru, rareori corespundea cu alegerile asociative. Pe malul vestic, cetățile au o evoluție politică diferită, ceea ce se reflectă și în numele răspândite, situația fiind altfel față de litoralul nordic, unde întâlnim o mai mare uniformitate din punct de vedere onomastic.

Relațiile pe care orașele le au cu Roma se reflectă și în antroponimie, nu doar cu privire la statutul juridic, ci și la frecvența și modul de folosire a anumitor nume.

Rețea SNA cu reprezentarea membrilor asociațiilor dionisiace.

Astfel, față de vestul și sudul litoralului, unde orașele grecești devin parte a unor provincii romane, în nord, unde statutul este diferit, se observă nu doar modica deținere a cetățeniei romane, ci și folosirea „necorespunzătoare” a unor *praenomina* precum Γάϊος (catalog nr. 936, 1048, 1177), Πόπλιος (catalog nr. 1409–1411), Τίτος (catalog nr. 1032), în calitate de nume personale (folosiri greșite care se regăsesc și în cazul provincialilor). Interacțiunea grecilor cu localnicii, precum și elenizarea acestora din urmă se observă și prin numele personale și patronimele membrilor. Fenomenul asociativ este unul grecesc, iar aceasta se observă mai ales în zona nordică, unde cei mai mulți membri sunt purtători de nume personale și patronime grecești, elementele iraniene având un rol modest în viața asociativă (cu excepția Tanais-ului), la fel cum cel trac îl are în orașele de pe malul vestic al Pontului Euxin.

Capitolul VII, ***Cadrul arhitectural al asociațiilor***, a avut ca scop evaluarea surselor epigrafice și arheologice, care atestă informații cu privire la patrimoniul asociațiilor private, incluzând în strânsă legătură și o discuție cu privire la finanțele asociațiilor, respectiv la felul în care fondurile sunt obținute și cheltuite.

Sursele indică o posibilă corespondență arhitecturală între asociațiile pontice și cele ale lumii grecești mediteraneene, chiar dacă primele sunt lipsite de precizie și sunt modeste ca număr și conținut. Probabil localurile asociațiilor pontice nu erau la fel de complexe în ceea ce privește planul și structura, precum cele din Delos. Această situație reflectă nu doar stadiul cercetărilor arheologice, ci și intensitatea fenomenului asociativ în acest spațiu.

În ceea ce privește amplasarea acestor structuri, unele erau localizate într-un context urban (templele lui Dionysos, Poseidon, Sarapis), iar altele erau localizate într-un context extraurban (templul lui Dionysos Dasyllios). Dacă ierarhia internă a asociațiilor era rezultatul unei alegeri interne, locul asociațiilor în societate era stabilit și dirijat de către autorități, fapt care se reflectă în rețelele personale ale asociațiilor, dar și în locurile pe care asociațiile le obțineau pentru construirea de localuri și practicarea cultelor.

Concluzii

Obiectivul tezei a fost acela de a realiza o lucrare monografică asupra asociațiilor private din Pontul Euxin pe baza surselor epigrafice, parcurgând informația din perspectiva terminologiei, cadrului intern, prosopografiei, onomasticii și arhitecturii specifice acestora. Scopul a fost acela de a observa cum se manifestă un fenomen grecesc într-un spațiu colonial, care nu este caracterizat de uniformitate și care are o evoluție aparte în timp. Capitolele expuse au reprezentat pilonii înțelegerii acestor aspecte, precum și pilonii susținerii prin conținut a ipotezei de la care s-a plecat, respectiv rolul relativ marginal și punctual pe care asociațiile le-au avut în acest spațiu față de alte părți ale lumii antice (datorat nu doar stadiului cercetărilor, ci și caracteristicilor locale), precum și caracterului fragmentar și neuniform al manifestării fenomenului.

Fenomenul asociativ este specific marilor centre urbane, în care diversitatea asociațiilor și a statutelor lor este variată și direct proporțională cu atestările. Istros ilustrează această stare de fapt datorită reprezentativității numerice a inscripțiilor, dar și tipului de asociații; aici sunt atestate asociații prestigioase, precum cea dionisiacă (motiv pentru care sunt atestați și tomitani printre ei), însă există și asociații mai mărunte (în acest sens decretul în cinstea binefăcătoarei Ἄβα este ilustrativ pentru clasificarea a cinci asociații în funcție de rolul jucat la nivel local: astfel Ταυρεασταί și οἱ ἰατροί și οἱ παιδευταί sunt incluși în prima categorie a beneficiarilor liberalităților ei, în timp ce Ἡρακλειασταί, Τέκτονες și Ὑμνῳδοί se regăsesc în a doua categorie, includerea lor în categorii diferite fiind o ilustrare a structurii societății.

Față de orașe precum Atena, Delos, Ephesos, Kyzikos, Pompei, Rodos, Roma, Milet, fenomenul asociativ pontic este unul periferic ca manifestare şi reprezentare, cantitatea și calitatea surselor fiind inferioare, la fel și rolul și implicarea lor locală; diferența se observă doar parcurgând inscripțiile, care îi atestă pe pontici în orașe din afara zonei Pontului Euxin.

Neculai Bolohan, *Bronzul târziu la Dunărea de Jos. Componente şi relaţii culturale*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2016, 362 p., 82 pl., ISBN 978-606-543-775-3

Prestigioasa editură Mega din Cluj-Napoca ne propune o foarte interesantă lucrare a cunoscutului cercetător al epocii bronzului, Neculai Bolohan. Lucrarea conţine o *Prefaţă* (datorată lui Attila Lázló), un *Cuvânt înainte* al autorului, nouă capitole (I. *Introducere*; II. *Cadrul geografic*; III. *Catalogul descoperirilor*; IV. *Istoricul şi stadiul cercetărilor*; V. *Grupurile ceramice din bronzul mijlociu*; VI. *Grupul Coslogeni-Yagnilo*; VII. *Grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna*; VIII. *Consideraţii privind conexiunile culturale din bronzul târziu în răsăritul Peninsulei Balcanice*; IX. *Concluzii*), un amplu rezumat în limba engleză, *Abrevierile*, *Bibliografia* şi *Lista ilustraţiilor*.

Introducerea (capitolul I) ne prezintă concepţia autorului despre procesele evolutive ale epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos, dificultăţile întâmpinate în realizarea acestui demers, precum şi literatura de bază de la care a pornit cu ceva ani în urmă şi care l-a ghidat pe drumul sinuos şi adesea anevoios al decriptării epocii în cauză. *Cadrul geografic* (capitolul al II-lea) este foarte bine documentat, autorul apelând la o serie de volume generale, dar şi la unele concentrate pe regiuni mai restrânse. Sunt descrise aici diferitele forme de relief din zonele în care evoluează comunităţile epocii bronzului târziu, cum ar fi Carpaţii Meridionali, Subcarpaţii Getici şi Subcarpaţii Olteniei, Podişul Dobrogei, Podişul getic, Câmpia Română, estul Peninsulei Balcanice, Platforma Prebalcanică, Bazinul Mariţa şi Bazinul Ergene şi aria nord-egeeană.

O parte foarte importantă a lucrării, ca bază a analizei ulterioare, o constituie *Catalogul descoperirilor* (capitolul al III-lea). Acesta este alcătuit, în mod foarte judicios şi concis, pe baza unei fişe-tip (1. tipul cercetării; 2. tipul monumentului arheologic şi date generale despre amplasamentul sitului; 3. descrierea sumară a contextului descoperirii şi a conţinutului acesteia; 4. periodizare, cronologie, atribuire culturală; 5. stratigrafie; 6. bibliografie). Sunt trecute în revistă, în ordine alfabetică, 57 de descoperiri aparţinând grupului Coslogeni-Yagnilo şi 61 de descoperiri aparţinând grupului Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna. Se remarcă inegalitatea informaţiilor, atât la nivel de cercetări sistematice, cât şi la nivel de publicare a acestora, multe dintre punctele de interes din catalog reprezentând sondaje restrânse sau simple cercetări de teren.

Capitolul al IV-lea, *Istoricul şi stadiul cercetărilor*, este o foarte utilă şi detaliată trecere în revistă a etapelor cercetării perioadei târzii a epocii bronzului din România, Bulgaria şi nordul Greciei. Pornind de la opera lui Vere Gordon Childe, se constată patru mari etape în documentarea epocii târzii a bronzului în spaţiul nostru: perioada de dinaintea anilor ’50 ai secolului trecut, decada 1950–1960, perioada dintre anii ’60 şi anii ’90 ai secolului trecut şi perioada anilor ’90 până în prezent. După primele încercări de sistematizare a informaţiei datorate lui Ioan Andrieşescu şi Vasile Pârvan, se detaşează apoi sinteza lui Ion Nestor din 1933, dar şi eforturile altor cercetători precum Dumitru Berciu, Vladimir Dumitrescu sau Sebastian Morintz. Unele dintre stilurile ceramice specifice Dunării de Jos (Verbicioara, Coslogeni) sunt definite după cel de-al Doilea Război Mondial, uneori cu mari carenţe în ceea ce priveşte prezentarea unor planuri generale sau a unor stratigrafii viabile. Pentru Bulgaria, autorul a deosebit două mari perioade în cercetarea epocii târzii a bronzului, jalonate de perioada celui de-al Doilea Război Mondial, în timp ce pentru nordul Greciei au fost stabilite şase mari etape: 1. expediţiile franceză şi britanică din timpul Primului Război Mondial; 2. cercetările şi monografia lui W.A. Heurtley; 3. activitatea lui N.G.L. Hammond şi monografiile dedicate Macedoniei şi Epirului; 4. şcolile străine de arheologie; 5. şcoala naţională de arheologie din Grecia; 6. monografiile dedicate Epirului, Macedoniei şi Traciei.

Capitolul al V-lea, intitulat *Grupurile ceramice din bronzul mijlociu*, constată caracterul arbitrar al împărţirii epocii bronzului în trei etape, „... *mai mult din raţiuni metodologice*”. În curbura Carpaţilor se individualizează stilul ceramic Monteoru, cu rădăcini în epoca bronzului

timpuriu şi care va dăinui până la începutul etapei târzii a epocii bronzului. Stratigrafia de la Sărata Monteoru este luată şi astăzi ca reper în special pentru perioada bronzului mijlociu de la Dunărea de Jos, datorită contactelor cu zonele învecinate, constatate mai ales la nivelul ceramicii, dar şi a altor tipuri de artefacte (os, metale etc.). Centrul Munteniei este ocupat în această perioadă de comunităţile culturii Tei, şi aceasta cu o istorie sinuoasă a fazelor/etapelor sale de-a lungul vremii (iniţial cinci, apoi patru, ulterior trei; desemnate cu cifre romane sau cu denumiri topografice). Surprind cantitatea redusă de artefacte metalice şi raritatea descoperirilor funerare, acesteia din urmă negăsindu-i-se o explicaţie satisfăcătoare până în momentul de faţă. Foarte interesantă ni se pare observaţia conform căreia, dacă în cazul manifestărilor de tip Tei şi Verbicioara se pot observa supravieţuiri culturale mai ales în domeniul ceramicii, grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna apare ca fiind deja format la nordul Dunării, probabil într-un spaţiu delimitat de Stara Planina şi Dunărea de Jos.

Capitolul al VI-lea, *Grupul Coslogeni-Yagnilo*, analizează această importantă manifestare a epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos din punct de vedere al ariei de răspândire, al aşezărilor, locuinţelor şi anexelor gospodăreşti, al ritului şi ritualului funerar, al artefactelor din silex, piatră, os şi corn, al olăriei, al activităţii metalurgice şi al cronologiei şi originii grupului. Foarte importante în acest capitol ni se par cartările tipurilor principale de vase (pl. 28–35), dar şi discuţia cu privire la practicarea sau nu a metalurgiei de către comunităţile Coslogeni-Yagnilo, care rămâne încă la stadiul de controversă. În termeni absoluţi, grupul Coslogeni-Yagnilo evoluează între secolele XIV–XI a.Chr., iar originea lui poate fi pusă în legătură cu cultura Sabatinovka.

Capitolul al VII-lea, *Grupul Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna*, alcătuit după acelaşi tipar ca şi precedentul, discută aceleaşi teme principale (cu excepţia artefactelor din silex, piatră, os şi corn). Este subliniată importanţa deosebită a necropolei de la Zimnicea, dar şi caracterul oarecum controversat al depozitului de vase de la Plovdiv. Iarăşi ni se pare lăudabilă cartarea tipurilor de vase (pl. 62–64), dar şi discuţia despre activitatea metalurgică din cadrul grupului. Autorul propune perioada secolelor XV–XII/XI a.Chr. ca interval de existenţă a grupului, cu cel puţin două etape de funcţionare, precum şi o origine sud-dunăreană.

Un capitol important este al VIII-lea, *Consideraţii privind conexiunile culturale din bronzul târziu în răsăritul Peninsulei Balcanice*, în care se constată o restructurare culturală în perioada târzie a epocii bronzului în zona Dunării de Jos, care mai degrabă se lasă intuită decât demonstrată, în lipsa unor cercetări de amploare ale epocii bronzului mijlociu. Modul păgubos în care se manifestă cercetarea epocii bronzului de la noi (centrarea pe conceptul de *cultură arheologică*, şi nu pe *reţelele de schimb*, de exemplu; lipsa studiilor interdisciplinare, fetişizarea ceramicii etc.) grevează asupra direcţiilor de urmat în documentarea acesteia. Anumite tipuri ceramice, dar şi procentul de staniu mai ridicat în comparaţie cu artefactele metalice din perioada bronzului mijlociu ne arată un început de standardizare. O enigmă (şi în acelaşi timp un proiect de viitor) rămâne fenomenul funerar, destul de slab reprezentat la nivelul celor două manifestări ale epocii bronzului final. În ciuda faptului că există olărie de „import" în arii culturale diferite, lipsa unor analize antropologice temeinice (care să includă şi mostre ADN) face imposibilă ducerea discuţiei la un alt nivel. Poate că *reţelele de schimb* ies cel mai bine în evidenţă în cazul analizei obiectelor de metal, care ne arată clar provenienţe din zona nord-pontică, din Europa centrală şi din lumea sudică, dar acestea transpar şi dacă urmărim cartarea vaselor de tip *kantharos*, de exemplu.

Concluziile ne arată că, în stabilirea cronologiei descoperirilor epocii târzii a bronzului la Dunărea de Jos, un rol important l-au avut racordarea la sistemul tripartit egeean şi raportarea la zona troiană. Un punct-cheie îl reprezintă descoperirile de la Kamenska-Chuka, la sud de Stara Planina, databile în secolele XIV–XI a.Chr., unde se întâlnesc, deopotrivă, cel mai nordic punct micenian şi cel mai sudic punct cu elemente central-balcanice. Cercetările din ultima perioadă vizând epoca târzie a bronzului în spaţiul nord-balcanic, deşi nu au produs un sistem cronologic unitar, au dus la concluzia că aceasta evoluează aproximativ între 1600 şi 1200/1100 a.Chr. şi cuprinde grupurile ceramice Gârla Mare, Verbicioara IV–V, Tei IV–V,

Zimnicea-Plovdiv-Cherkovna şi Coslogeni. Deşi se constată o uniformizare la nivelul formelor şi tehnicii decorative în ceramică (poate un început de standardizare), aceasta nu poate fi explicată încă la nivel satisfăcător (mişcări de populaţie, schimbări climatice, reţele de schimb?). Lipsa unor cercetări interdisciplinare la scară mai largă îngreunează foarte mult acest demers.

În lumina celor expuse mai sus, considerăm contribuţia colegului Neculai Bolohan o reuşită deplină. Bibliografia variată şi bogată (632 de titluri), planşele color care ilustrează artefactele, hărţile de distribuţie şi graficele completează în mod fericit textul, întotdeauna bine argumentat. Este demn de remarcat că autorul se fereşte de tărâmul speculaţiilor şi apelează la acestea numai atunci când evidenţa faptică este foarte săracă sau inexistentă. În opinia noastră, cheia volumului este efortul de *conceptualizare* a epocii bronzului târziu la Dunărea de Jos, demers foarte rar în arheologia românească şi care i-a reuşit, în cea mai mare parte, autorului. Volumul de faţă se constituie într-un reper important în cercetarea epocii bronzului din sud-estul Europei, nu numai prin solida bază de date pe care autorul o supune criticii, dar şi prin direcţiile viitoare de cercetare pe care le propune.

Cristian Eduard Ştefan,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: cristarh_1978@yahoo.com.

David M. Lewis, *Greek slave systems in their Eastern Mediterranean context, c. 800–146 BC*, Oxford University Press, Oxford, 2018, xii + 372 p., ISBN 978-0-19-876994-1

Well documented books that question long-entrenched orthodoxies and stereotypes through return to a thorough enquiry of sources are always most useful for research and very pleasant to read. It is the case of this book written by David Lewis, who admirably makes recourse to a wide range of sources and carefully undertakes a comparative approach between the societies in the Greek *poleis* and those of the ancient Near East in order to overhaul the authoritative views on the economic dimension of Greek, Roman and Eastern slavery exposed by Moses Finley (and a few other researchers) almost half a century ago, which still inform the way most scholars reconstruct ancient slavery in the Mediterranean.

The author explicitly assumes this objective in the first pages of his Introduction (p. 1–5), where he states that he advocates “against the standard view in Classical scholarship … that Greece (by which Athens is usually meant) and Rome were the only genuine ‘slave societies’ of the ancient world” and for a new perspective on “the role and evolution of slave labour within the societies of the Greek world”. In the same Introduction, Lewis clearly and usefully announces the reasons for his choices regarding the temporal and thematic framework of the book (p. 4–5), the plan of his work (p. 5–7), his commitment to regional studies as the best method for correctly grasping evolutions and phenomena of economic history (p. 7–8) and his avoidance of well enrooted terms such as ‘chattel slavery’, ‘debt enslavement’, ‘unfree’ or ‘serfdom’, which mostly obscure or alter facts when they are applied to ancient societies (p. 8–11). He also reviews the historiography on the subject, from Wallon and Eduard Meyer to Westermann and Finley, and from Marx and Soviet historians to the research groups on slavery of Mainz, Besançon and Nottingham (p. 11–21).

However, only advancing through the theoretical and the conceptualizing Part I (Chapters I–IV), the reader really starts to understand the aim and the scope of the book. Rejecting opinions that emphasize secondary characteristics of slavery, Lewis assumes in Chapter I (p. 25–56) that slavery is above all a legal status for individuals, who represented a particular type of labour force. According to Lewis’s definition, “the slave is an article of property (the object of the relationship) that is subject to the ownership (the relationship itself) of his or her master (the subject of the relationship)” (p. 25) and therefore the relationship

between slave and slave master should meet all the ten criteria defining ownership delineated by A.M. Honoré in a seminal study of 1961, no matter how different societies are in terms of using formal laws: the right to possess, the right to use, the right to manage, the right to income, the right to capital, the right to security, transmissibility of term, absence of term, prohibition of harmful use, liability of execution (p. 33–39). Such definition and criteria are crucial for the comparative approach intended to be undertaken by the author because it further allows him to accurately differentiate between slaves and other workers and to notice that the basic legal elements of slavery were one and the same both in Greece and the Near East (p. 39–53). In the subsequent two chapters (II, p. 57–79; III, p. 81–91), Lewis aptly demonstrates that former views based mainly on superficial, de-contextualized, terminological studies, which held that distinctions between free people and slaves were blurred in the Near East and that in Greece there was a full spectrum of legal conditions between free people and slaves, are simply wrong: in ancient societies, people were able to easily distinguish between free people and slaves on the basic principle that the latter were legally owned by the first.

Only after setting these legal prerequisites, whose previous absence determined serious confusions and mistaken assumptions on the role of slavery both in Greece and in the Near East, Lewis proceeds in Chapter IV (p. 93–105) to investigate how we may assess the economic significance of slavery in ancient societies and how they might be artificially, but still usefully, classified in 'slave societies' and 'slaveholding societies'. Rejecting quantitative methods that set up demographic proportional thresholds for slave populations among societies, he warily embraces Finley's qualitative approach that emphasizes the distribution of slaves in society and the proportion of wealth created through exploitation of slave labour as criteria for assigning to slavery its right place in a regional economy. Lewis agrees that, despite a certain unavoidable vagueness of the definition, societies where "elites derived a significant proportion of their wealth from slave labour" might be considered 'slave societies' (p. 95–96), while societies where slaves are not widely distributed and do not account as a main means to produce wealth might be classified as 'slaveholding societies' or 'societies with slaves'. He further maintains that in history there were much more 'slave societies' than the few customarily accepted (Greece, Rome, the Caribbean, the US South, Brazil) and he notices that the proper methodology for assessing the significance of slavery in ancient societies requires "identifying the standard range of slave ownership among the elite, the elite's sources of wealth, the uses they put that wealth to in maintaining their dominance, and gauging (roughly) whether or not slave labour was a key ingredient in producing this wealth." (p. 96)

Thus, the basic outline of the following nine chapters dealing with nine regional economies, grouped in two parts – Part II (Chapters V–VIII) for Greece, and Part III (Chapters IX–XIII) for the rest of the Mediterranean, mainly the Near East – is sketched. In each chapter, Lewis firstly investigates the regional particularities of the legal status of slaves: he tries to demonstrate the existence of a clear cut emic legal status for slaves, distinct from that of freemen, to check if all the etic conceptual requirements to define slavery as ownership over an individual, delineated in Chapter I, are met and to explain the main regional peculiarities of slave status. Secondly, starting from brief descriptions of the main traits of the regional economies under scrutiny, he searches for adequate documentary means to assess the importance of slavery in the given economies, mainly in the case of elites, in order to affirm or infirm the label of slave societies.

The first Greek study, focused on archaic Greek society and economy (Chapter V, p. 107–124), contradicts the long held historiographical view originating in Finley's works, that before Solon's reforms, Greek elites relied more on dependent forms of workforce other than slaves. Through a thorough study of Homeric and Hesiodic information inspired by previous works of Hans van Wees and William Thalmann and an apt inquiry of other archaic sources, too, Lewis is able to show that: 1. *dmōes* and *dmōai* are typical slaves, whose legal status was not essentially different than that of slaves in classical Greece; 2. big and medium archaic Greek landowners relied mostly on a core group of slave workforce,

only temporarily complemented by hired labourers; 3. the late archaic changes in Greek society and economy affected only the main sources of slaves (Greek piracy and enslavement of indebted countrymen were gradually replaced by trade as the main means of procuring slave workforce), not the institution of slavery itself and its embeddedness in economy.

The second Greek study is the first one truly regional: it deals with Spartan 'helotic slavery' (Chapter VI, p. 125–146). Lewis dismisses previous approaches based on late sources like the famous claim of Pollux 3.83 that helots and other similar labourers in Thessaly, Crete, Heraklea, Argos and Sikyon (*penestai*, *klarōtai/mnōitai*, *Mariandynōn dōrophoroi, gymnētes*, *korynēphoroi*) had a legal status between freemen and slaves. Working only with classical sources (*e.g.* Ephoros *FGrHist* 70 fr. 117), Lewis demonstrates that helots were privately owned by the Spartiates and that they were pictured as nothing else but slaves by contemporary Greek authors. The essential outline of their legal status was not different than the legal status of slaves in any other Greek *polis*, although some rights of their owners were partially restricted due both to the communal ethos of Sparta and to the pragmatic necessity of a small privileged group of freemen to hold sway, through 'state terror', over a much larger mass of resentful slaves living far from their masters in uniform ethnic communities. With regard to the economic significance of helotic slavery for the income and status of Lakedaimonian citizen elites, required to monthly contribute from the produce of their estates the ratios for communal mess, Lewis shows that the latter quasi-totally depended on helots, given the isolated economy of Sparta. Consequently, he concludes that "Sparta … represents the most extreme example of slave society anywhere in the ancient world, perhaps even world history. The only reason why this has not been fully realized is the mistaken belief of many scholars that the helots were something other than slaves." (p. 143).

In the last section of the chapter dedicated to Sparta ('What is helotic slavery?', p. 143–146, as well as in the last section of the next chapter, p. 165), Lewis departs from the strictly regional approach in order to give valuable insights on the particular kind of slavery only typically represented by the Lakonian and Messenian helots, but found also in many other Greek *poleis* from Syracuse to Heraklea Pontika. Following Plato and Aristotle, the author shows that ancient Greeks clearly distinguished between 'helotic slavery' and the more familiar to us slavery in Athens, Chios, Korinthos or Aigina. While ancient authors used as main defining criterion the unity of language displayed by the 'helotic slaves', Lewis maintains that this should be added to the more important fact that the slave owners in 'helotic slave systems' relied exclusively on natural reproduction of their slave population rather than on raids or trade, like in the other classical Greek slave systems.

In the next chapter (VII, p. 147–166), dealing with the slave systems of Cretan *poleis*, mainly based on the epigraphic evidence of Gortyn, Lewis explores another economy where the importance of another instance of 'helotic slavery' is tantamount to that of Sparta. The Cretan slave study is particularly important because it enables the author to explain why and how differences between the otherwise similar epichoric slave systems of Greek *poleis* appeared.

The last Greek study, encompassed in Chapter VIII (p. 167–195) deals with Athenian slavery, long held to be the most representative case for the whole Hellenic world. Lewis interestingly notes that slaves were cheap in Athens, amounting to the medium wage paid for 150–200 work days, due to the strong commercial connections Attika had with the major supply zones of Thrace and Anatolia. This fact determined a widespread social distribution of slavery, even some of the most impoverished Athenian landowners being able to purchase slaves. On the other hand, the complexity and diversity of Athenian economy enabled local elites to draw on much more income generating activities (land leasing and house renting, tax farming, money lending etc.) than only exploiting the massive slave workforce at hand, which was intensively used in agriculture, sweatshops (*ergasteria*), mining, quarrying and household activities.

The conclusion of the Greek regional studies is natural: "An expansive range of *poleis*, scattered across a number of regions, fostered a diverse range of bespoke, local institutional responses to the problems posed by slavery. Some of these

responses arose from issues common to all *poleis*; others reflected specific regional imperatives. This produced a vast patchwork of regional variants, a world of epichoric slave systems" (p. 195).

Part III, dealing with slave systems of the wider Mediterranean world, features generally shorter, but equally pervasive studies dealing with slavery in Iron Age II Israel (Chapter IX, p. 199–222), Assyria in the 8th–7th centuries BC (Chapter X, p. 223–234), Babylonia in the 7th–5th century BC (Chapter XI, p. 235–245), Anatolia, Egypt and Fars as clearly delineated regional economies within the Persian empire (Chapter XII, p. 247–258), and Carthage (Chapter XIII, p. 259–266). The basic conclusion of this tour in the Mediterranean and the Near East is that the common slave legal status in the Greek world was neither unique, nor new, being extensively paralleled, sometimes even in minor details, in other societies. However, slave labour was used on widely varying scales in the societies used as comparative terms and its economic importance for the elites and these societies in general greatly fluctuated depending on a mix of economic, geographical, political and cultural factors: whereas landowning elites in Carthage and Anatolia depended on slave labour similarly to the elites of Athens, densely populated Assyria and Babylonia never attained reliance on slave workforce on the same level given the steady availability of tenants and deportees.

Such insights derived from the comparative approach undertaken by Lewis are given a systematic conclusion in the very rich in ideas Part IV (Chapter XIV, p. 269–294), devoted to understanding regional variations in the usage and significance of slave labour. Combining neoclassical economics focused on supply and demand, New Institutional Economics and varied anthropological observations, Lewis lists and explains the diverse factors that contribute to the appearance of regional patterns of slave systems: the monetary costs of slaves compared to other types of workforce, envisaged as "the most fundamental underlying cause of regional variation in the exploitation of slaves across the ancient Mediterranean world" (p. 271–272), the institutional advantages of slavery in some long-term activities or in activities like mining, which were not deemed proper by the free wage-earning workforce (p. 272–273), cultural variables, such as the ideological rejection of waged labour in classical Athens, which was nevertheless widely embraced in Babylonia (p. 273), dynamics of labour use, triggered by facts like the unity or fragmentation of elite estates (p. 273–274).

Some of these factors depended on political and economic geography, mainly on the proximity and connectivity between 'slaving' and 'no-slaving zones' (*e.g.* Attika, which became after Solon's reform a 'no-slaving zone' for Athenians, was tightly connected through trade to the nearby 'slaving zones' of Thrace and Anatolia). Networks of slave trade determined by geographical features, with ports as the main hubs of human trafficking are also taken into account in their diachronic evolution, particularly for the Aegean. The impact of slavery on both supplying and demanding zones is assessed: whereas demanding zones flourish given the inflow of additional workforce, the supplier zones enter a vicious circle of instability and impoverishment determined by the enslaving raids of local elites driven by the wish to acquire wealth through continually supplying slaves to the developed trade networks. In the particular case of the Greek world, slavery and slave trade are conceived as "major institutional forces driving economic growth", which "undergirded the economic prosperity of citizens of the Greek *poleis*, and enabled a growing commitment on behalf of average citizens to civic life and civic responsibilities", while in that of the slaving zones that traded with the Greeks (Thrace, inner Anatolia, the Black Sea region) they had "an entropic effect", so that it is safe to conclude that "these regions, and the slaves exported from them, paid a hefty price for Greece's material and cultural efflorescence." (p. 286).

Lewis is finally able to distil the discussion into 'a matrix of variables' that can be used to explain the different degrees of reliance on slavery in distinct societies. He concludes that the ideal environment for slavery to proliferate should display certain features that, when they are not retained, determine lesser forms of 'slave societies' and 'slaveholding societies' (as in the case of Assyria, Babylonia and Fars): "(i) strong state institutions guaranteeing citizen rights, law and order, and market infrastructure; (ii) capital

formation, especially if it is distributed relatively equitably across the citizen body; (iii) high levels of commitment to civic activities and a strong disinclination among citizens to work for one another; (iv) markets for slave-produced goods; (v) geographical proximity to a slaving zone; (vi) commercial networks linking buyers and sellers, ideally by sea; (vii) high demographic density within the slaving zone (i.e. strong potential supply)" (p. 287).

The book ends with ten main conclusions that are awkwardly appended to the last chapter of Part IV instead of being separated in a particular section (p. 290–294), and an appendix, where Lewis makes a compelling case that the term *oiketēs* should be understood as denoting in classical Greek only 'slave', not 'servant', 'household slave', or 'family member', as it is usually assumed (p. 295–305). A very rich bibliography (however, lacking, understandably, but still regrettably, some important contributions on the Greek slave trade in the Black Sea region, *e.g.* Alexandru Avram, "Some thoughts about the Black Sea and the Slave trade before the Roman domination (6th–1st Centuries BC)", in V. Gabrielsen & J. Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies 6, Aarhus, 2007, p. 239–251) and comprehensive indices of sources, names and terms are also added (p. 307–350, respectively p. 351–372).

***

Lewis's book is part of a wider series of recent works that question with more or less success perennial interpretative assumptions on social and economic traits of ancient Greece and Rome, like Kyle Harper's *Slavery in the Late Roman World, AD 275–425* (2011) and Brian Rose's *Class in Archaic Greece* (2012). I think that Lewis's courageous case for superseding Finley's mid-20th century theories on slavery in ancient Mediterranean is strong and that his findings will be at least hotly debated, if not generally adopted as an important step forward in this research field.

This is mainly the merit of his two carefully undertaken methodological approaches – the regional focus on ancient economies that successfully overhauls the obsolete 'modes of production' approach, and the comparative analysis of Aegean and wider Mediterranean societies, understood as well connected entities, whose history is better intelligible only through such broader enquiries, an approach that the reviewer has also applied in his work on archaic Greek mercenaries. It is self-evident that the comparative approach is conditioned by a huge effort to get familiar to other sources than those used in Classical research, but it should be stressed that Lewis masters well the issues regarding Assyrian slave sales contracts, Babylonian dowry and division of inheritance agreements, or Egyptian demotic documents. In fact, he should be praised for the emphasis he places on presenting the advantages and shortcomings of each type of sources he uses in his reconstructions and his rigorous criteria for selecting trustworthy and useful documents.

A second reason that determines the compelling character of Lewis' case is his well pondered recourse to concepts and ideas developed by other disciplines, like economics and anthropology, either for heuristic reasons, or in order to better explain his choices. Furthermore, references to works written by Wittgenstein, Eco, McMahon, Patterson, Lakoff, Mark Johnson or Malinowski clearly enriches the academic discourse in the book. On the other hand, Lewis is well acquainted to the long-lasting historiographical disputes pertinent to crucial or marginal aspects of his inquiry, like the controversies on the meanings of *dolos* and *woikeus* in Gortyn law codes (p. 150–153), and on the subsistence or profit-driven character of small scale agriculture in classical Attika (p. 181–185), which he briefly and masterfully reviews before cautiously taking sides or expressing his own new opinions.

There are many valuable contributions in this book that are clearly worth emphasizing, from the insistence on the fact that slavery is above all a legally-sanctioned ownership relationship between a slave and a master, characterized by all the rights that an owner has over his property, to the 'matrix of variables' that explains the different extensions and intensities of slavery in different societies, from the demonstration that slavery is conspicuously existent and economically relevant

in archaic Greece to the delineation of two main patterns of slave systems in the classical Greek classical, with many epichoric variations: 'the helotic slavery' typical to Sparta, Crete, Syracuse, Thessaly, or Heraklea Pontika, and 'the chattel slavery' (no better term was found), typical to Athens, Chios, Korinthos, or Aigina, and so on. They clearly overwhelm the few shortcomings of the book, like the lack of even a brief discussion on the relationship between public and private slavery (assumed by Lewis in his Introduction, p. 4–5, but still regrettable) or the vagueness that engenders the possible conclusion that both 'helotic' and 'chattel slavery' evolved from a single type of Homeric slavery (p. 120–122), although it seems more probable that epichoric differences of slave systems had existed well before classical times.

Somehow frustrating, but otherwise a rather common feature of Western monographs dealing with ancient Greek social and economic phenomena, the references to the Pontic area are meager (p. 276, p. 278, with a short commentary on *SEG* 23:381, the epitaph mentioning, among others, two slaves bought at Istros; more references to Thrace, Thracians and the Mariandynoi of Heraklea Pontika, p. 9, 100–101, 167, 170, 276, 279–280, respectively p. 138, 143–146, 165), although it was one of the major slaving zones connected to the Aegean through networks of intensive trade whose nodes were ports as that of Istros, near the mouths of the Danube, or the factories on the shores of the Maiōtis lake. Nevertheless, the numerous conceptual, methodological and historical novelties introduced by Lewis's book are clearly useful for the future research on Pontic slavery and slave trade, which should not remain stuck to the old Finleyan perspectives on ancient slavery.

Liviu Mihail Iancu,
University of Bucharest;
e-mail: liviu.iancu@drd.unibuc.ro.

Lupescu Makó Maria (főszerkesztő), Ionuţ Costea, Ovidiu Ghitta, Sipos Gábor, Rüss-Fogarasi Enikő (szerkesztő), *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj-Napoca, 2018, 548 p., ISBN 978-606-739-102-2

Volumul *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok / studii de istorie urbană*, publicat de Muzeul Ardealului, adună între coperţile sale 51 de studii a 54 de autori. Încă din introducere, editorii subliniază că tomul se doreşte a fi un pas în plus în direcţia rezolvării problemei istorice a faptului că, precum „şi în alte domenii ale ştiinţei istorice, şi în cercetarea urbană, în istoriografia maghiară, română şi săsească se «discută» în paralel". Mária Lupescu Makó, Ionuţ Costea, Ovidiu Ghitta, Gábor Sipos şi Enikő Rüss-Fogarasi fac o întreprindere admirabilă în privinţa depăşirii acestui impas, prin acest volum bilingv, care însumează 25 de studii în limba maghiară şi 26 de studii în limba română, toate însoţite de rezumate cuprinzătoare, redactate în limba engleză. Istoriografia săsească rămâne singura mai puţin reprezentată. O situaţie regretabilă, având în vedere că numeroase comunicări se referă la oraşele săseşti.

Volumul constituie varianta, în formă revizuită şi extinsă, a comunicărilor reunite în cadrul conferinţei ştiinţifice internaţionale *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700*, organizată la Cluj-Napoca între 10 şi 13 noiembrie 2016, cu ocazia celebrării a 700 de ani de la obţinerea statutului de oraş regal liber.

Putem menţiona din programul sesiunii, în legătură cu istoriografia germană, comunicarea lui Konrad Gündisch (Institutul pentru Cultură Germană şi Istorie a Sud-Estului Europei din München) despre antecedentele privilegiului din 1316 şi despre aşezarea saşilor la Cluj şi în împrejurimile oraşului, comunicare care nu a ajuns însă să fie cuprinsă în volum. Nu este singura în această situaţie. Astfel, locul comunicării lui Ciprian Firea, despre *Preoţi parohi ai Clujului ca patroni ai artelor şi liturghiei în Evul Mediu şi Renaştere*, a fost luat de un studiu despre posibilitatea existenţei unei bresle a pictorilor în

Clujul secolului al XVI-lea. În aceeași situație cu comunicarea lui Konrad Gündisch se află și cea a lui Zsolt Bogdándi, despre *Conventul din Cluj-Mănăștur și orașul Cluj în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*. Volumul nu constituie însă doar o colecție de lucrări susținute la conferință, doi ani mai târziu autorii prezentând rezultatele muncii lor într-o formă extinsă și îmbogățită.

Editorii au ordonat materialul pe care l-au avut la dispoziție în șapte secțiuni, prima dintre ele închinată contextului în care a fost emis privilegiul Clujului de la 1316, iar următoarele dedicate unor aspecte ale civilizației urbane în evoluția sa pe parcursul secolelor: arhitectura, topografia, organizarea eclesiastică, cea economico-administrativă, cultura și viața cotidiană. Dintre acestea, numai prima parte este dedicată în exclusivitate Clujului. Celelalte secțiuni alcătuiesc o tapiserie de ansamblu a vieții urbane din ultimii șapte sute de ani, având, într-adevăr, mai frecvent Clujul în prim plan, dar plasat în contextul său geografic și istoric, prin incursiuni în celelalte orașe ale Transilvaniei, ca și mai departe (precum în studiile lui István Petrovics și Dan Dumitru Iacob).

***

După o introducere semnată în mod colectiv de către editori, volumul se deschide cu o reproducere fotografică a privilegiului acordat Clujului – în 30 martie 1353 – de către regele Ludovic cel Mare, care citează privilegiul acordat orașului – în 19 august 1316 – de către regele Carol Robert de Anjou, urmat de transcrierea acestuia și de traduceri în limbile maghiară, română și germană. În mod oarecum surprinzător, doar versiunea în maghiară, datorată lui Radu Lupescu, este originală, în celelalte cazuri fiind vorba de traduceri preluate din diverse volume, precum: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I (Sibiu, 1892), *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania. Vol. I (1301–1320)* (București, 1953), respectiv *Quellen zur Geschichte der siebenbürger Sachsen 1191–1975* (Köln – Wien, 1976).

Urmează, adunate sub egida *Kolozsvár 1316. Évi kiváltsága és hatása / Privilegiul din 1316 al Clujului și urmările sale* (p. 17–66), șase studii care detaliază contextul acestui privilegiu. Mai întâi, Atilla Zsoldos, în *Antecedentele privilegiului orașului Cluj din anul 1316*, tratează despre diplomele acordate în epocă localităților transilvănene (precum Dej, Turda sau Ocna Dejului) în contextul urbanizării acestei părți răsăritene a Regatului Ungariei, pentru a ajunge la cel acordat Clujului, încadrat astfel în contextul administrativ al perioadei. În continuare, *Clujul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Ipoteze și certitudini*, studiu semnat de către Tudor Sălăgean, prezintă istoria viitoarei metropole în anii dificili care au urmat invaziei mongole din anii 1241–1242, decăderea Dăbâcăi și revirimentul Clujului în urma așezării coloniștilor germani – *hospites et saxonum* –, precum și luptele acestora pentru a-și menține sau extinde privilegiile. Katalin Szende, în *Hospesekből polgárok: a városi társadalom átalakulása az Anjou-kori Magyarországon*, detaliază problema acestor coloniști, ce apar mai întâi ca *hospites*, apoi drept *cives*, înainte ca, în anul 1370, termenul clujean pentru „orășean” să capete forma sa tradițională de *cives et hospites*. Dacă, abordând subiectul coloniștilor, autoarea este nevoită să prezinte o imagine generală a situației lor în regat, cu articolul *Koloszvár, a királyi szabad város*, al lui László Blazovich, ne întoarcem la aria limitată a Clujului, cu zidurile și cvartalele sale, cu piețele și funcțiile sale economice, pentru a face trecerea de la ideea de „orășean” la cea de „oraș”. Următoarele două articole se doresc a forma o pereche, unul abordând economia citadină în secolul al XIV-lea, iar celălalt zona rurală a teritoriului său. Boglárka Weisz, în *Economie urbană în epoca medievală. Privilegiile economice ale Clujului*, după ce menționează posibilitatea ca diploma conventului de la Cluj-Mănăștur, una dintre cele două transcrieri cunoscute ale diplomei de privilegii din 1316, să fie (parțial) un fals de epocă, posibil redactat la 1356/1366, continuă prin a discuta despre impozite, târguri, vămi și negoț. Ultimul articol al primei secțiuni a volumului, *Despre câteva sate din vecinătatea Clujului în secolul al XIV-lea*, redactat de către Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, pune în scenă satele românești din teritoriul Clujului medieval, acordând deosebită atenție Feleacului, Gheorghenilor și Vâlcelelor.

Cu următoarea secțiune a volumului, *Régészet és építészet városi környezetben / Arheologie și arhitectură în context urban* (p. 67–172),

perspectivele se lărgesc treptat de la Cluj și imediata sa vecinătate la întregul areal transilvan. Erwin Gáll, Balász Gergely și Szabolcs Nagy deschid segmentul cu studiul lor, *Régészeti adatok Kolozsvár középkori településterületéhez (11 – 14/15. század)*, în care, pe baze arheologice, reconstituie evoluția așezărilor care au precedat Clujul actual, începând cu secolul al XI-lea, marcat de o locuire consistentă în teritoriul orașului antic, continuând cu secolele următoare, care au fost martore ale decăderii centrului de la Mănăștur și ascensiunii celui din inima actuală a urbei. În continuare, Radu Lupescu, în *Cetatea Veche (Óvar) a Clujului*, detaliază, pe baze istorice și arheologice, peisajul și destinul acestui centru istoric, aplecându-se îndeosebi asupra fortificațiilor, cu zidurile de incintă, turnurile și porțile aferente, localizând și în teren urmele acestora. Szilárd Papp, în *Koloszvár legkorábbi középkori kőfaragványairól*, combină arheologia și istoria artei pentru a analiza trei fragmente arhitecturale, un rest de friză cu frunze de acant, de factură romană, și două resturi de coloană – o bază și un capitel – descoperite în poziție secundară la catedrala Sf. Mihail din Cluj și pe care le datează către sfârșitul secolului al XIII-lea, considerându-le cele mai vechi piese medievale de acest tip descoperite în oraș. Cu *Autoreprezentarea epigrafică a orașelor transilvane în Evul Mediu*, Ioan Albu ne scoate din domeniul arheologiei, pentru a analiza câteva inscripții de pe clădirile medievale ale Clujului, dar ne întoarcem imediat la acest domeniu cu studiul Danielei Marcu Istrate, *Arheologia bisericilor urbane din sudul Transilvaniei: o abordare preliminară*, în care sunt prezentate progresele înregistrate în cercetarea principalelor lăcașuri de cult ale lumii medievale a coloniștilor occidentali, cu accent asupra rezultatelor obținute prin săpăturile de la Brașov, Sibiu, Sebeș și Sighișoara. Cu studiul lui Adrian Andrei Rusu, *În căutarea producției materiale personalizate a Clujului din Evul Mediu tardiv*, revenim la orașul care reprezintă punctul central al volumului, pentru a ne apleca asupra producției meșteșugărești și a schimbului de bunuri la mai mică sau mai mare distanță, subiecte exemplificate prin descoperirile arheologice de cahle de pe teritoriul orașului. În final, cu contribuția *B: A: 1.6.5.1.* aparținând lui Attila Weisz, pătrundem în epoca modernă, pentru a afla despre vechea casă parohială reformată din Cluj, terminată în jurul anului 1651, și despre misteriosul donator al unui ancadrament de piatră de aici, ipotetic identificat de către autor cu Benedictus Albensis, unul dintre principalele personaje ale orașului în epocă.

A treia secțiune a volumului, *Városi Topográfia / Topografie urbană* (p. 173–268), se deschide cu studiul lui Balázs Nagy, *Városok – rezidenciák – uralkodói találkozók: középkori magyar városok mint uralkodói találkozók helyszínei az Árpád- és Anjou-korban*, despre contextul întâlnirilor fără intermediari dintre capetele încoronate în Ungaria arpadiană și angevină. În continuare, în *Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453)*, András Kovács republică și analizează textul fragmentar din *Registrum hungarorum de Ciuitate Cluswar*, opus redactat la jumătatea secolului al XV-lea, în care sunt enumerate, în vederea impozitării, mai mult de 500 de gospodării din Cluj, cu proprietarii lor, reprezentând aproape jumătate din populația orașului în epocă. În *Szatmár és Németi középkori topográfiájáról*, Péter Levente Szőcs face o comparație între topografia istorică a orașelor Cluj și Satu Mare, aplecându-se asupra tramei stradale, planului parcelar, sistemelor de fortificație și utilizării cursurilor de apă, iar István Petrovics, în *Pécs a késő középkorban*, oferă un alt exemplu de dezvoltare urbană istorică, de data aceasta din sud-vestul Ungariei, unde, în Evul Mediu, pe ruinele vechii Sopiaene, s-a dezvoltat Quinqueecclesie, actualul Pécs. Contribuțiile lui Andrei-Lucian Spânu și Radu Mârza, *Clujul în imagini istorice. De la Georg Hoefnagel la Ludwig Rohbock*, respectiv *Frânturi din istoria Clujului în Belle Époque prin cărți poștale*, formează un „tandem”, dorind a prezenta, oricât de sumar, peisajul orașului în evoluția sa, așa cum era perceput în epocă, primul studiu pornind de la primele reprezentări și mergând până în secolul al XIX-lea, iar al doilea oprindu-se asupra scurtei perioade de la cumpăna secolelor XIX–XX. Intercalat între ele, studiul lui Dan Dumitru Iacob, *Planul orașului Focșani din 1855, realizat de căpitanul Marcus Terbuhović*, reprezintă o apariție mai puțin așteptată în cadrul acestui volum, dar, prin analiza sa detaliată asupra reliefului, rețelei hidrografice, tramei stradale, planului parcelar și obiectivelor semnificative este o prezență

binevenită, alături de studiul lui Péter Levente Szőcs, oferind, deopotrivă, o contrapondere la articolul despre Pécs al lui István Petrovics şi un termen de comparaţie, de dincolo de Carpaţi, pentru topografia istorică a Clujului.

În secţiunea următoare, *Egyházi intézmények a városokban / Instituţii eclesiastice în oraşe* (p. 269–318), studiile se concentrează asupra complicatei evoluţii religioase a oraşului. Carmen Florea discută despre *Exersarea carităţii în Clujul medieval*, cu o privire specială asupra confreriei exilaţilor Sf. Ecaterina şi o exemplificare detaliată prin donaţiile conţinute într-un testament redactat în anul 1536. În continuare, Mihaela Sandu Salontai analizează *Aşezămintele monastice ale ordinelor cerşetoare din Cluj şi Sibiu la sfârşitul Evului Mediu*, cu problemele ridicate de localizarea, structura şi evoluţia clădirilor aferente. Mária Lupescu Makó, prin *Ordinele mendicante în Transilvania în pragul Reformei. Exemplul mănăstirii dominicane din Cluj*, aprofundează un caz particular al acestui domeniu de cercetare. Dacă studiul autoarei menţionate se opreşte la declinul aşezământului după jumătatea secolului al XVI-lea, împreună cu al vechii culturi catolice transilvane, cel al Mariei Crăciun, *Practica religioasă, spaţiul eclesiastic şi identitatea confesională a Bisericii Antitrinitare în Transilvania epocii moderne timpurii*, poartă analiza mai departe, în domeniul istoriei mentalităţilor, iar cel al lui Gábor Sipos, *Reformaţii din Cluj în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea*, cu care se încheie această secţiune a volumului, abordează aceeaşi perioadă şi aceeaşi biserică, dar dintr-o perspectivă complet diferită, punând accentul pe drepturile comunităţii şi pe aşezămintele aflate în posesia ei.

Cea de a cincea secţiune a volumului, *Városigazgatás és városi gazdálkodás / Administraţie şi gospodărie orăşenească* (p. 319–418), adună laolaltă studii pe subiecte mai mult sau mai puţin disparate, cu o predilecţie pentru aspectele economice. Secţiunea începe cu *A mezővárosok kialakulásának birtokjogi vonatkozásai*, studiu semnat de László Szabolcs Gulyás, în care este descrisă evoluţia celor 124 de târguri din nord-estul regatului medieval al Ungariei. În continuare, Emőke Gálfi, cu studiul său, *A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében*, păstrează aceeaşi linie, dar pe o zonă încă şi mai restrânsă, aplecându-se asupra târgurilor din secolul al XVI-lea din domeniul Albei Iulia şi îndeosebi asupra Abrudului, Aiudului, Teiuşului şi Zlatnei. *Biografii intersectate: Ambrosius Sartor şi Ambrosius Litteratus, doi patricieni din Clujul secolului al XV-lea*, studiu semnat de Lidia Gross, încearcă să corecteze o confuzie între două personalităţi omonime din oraşul de la sfârşitul Evului Mediu, ce au urmat ambele acelaşi *cursus honorum*, dar au avut, dincolo de acesta, destine profund diferite. Mai departe, Ciprian Firea, pe baza unei scrisori din 31 mai 1549, aruncă o lumină, prin studiul său, *O breaslă a pictorilor la Cluj în secolul al XVI-lea? Mărturii documentare inedite*, asupra vieţii artistice din Clujul începutului epocii moderne, Schimbarea registrului o face Zsolt Simon, în *(Nagy)szebeni bérek a középkorban*, prin discuţia asupra salariilor în Sibiul medieval. Júlia Derzsi, în *A Szász Nemzeti Universitas igazgatása a 16. század utolsó harmadában a nagyszebeni polgármesteri számadáskönyvek tükrében*, abordează bugetul, veniturile şi cheltuielile Universităţii Săseşti, pe baza registrelor de la sfârşitul secolului al XVI-lea ale primăriei din Sibiu. Tot de la Sibiu şi din aceeaşi epocă, provin şi registrele negustorului Georg Dollert, pe baza cărora Mária Pakucs-Willcocks discută comercializarea produselor provenite din Imperiul Otoman, în *Igény és fogyasztás: a nagyszebeniek és a „török marha” a 16. században*. Cu studiul lui László Pakó, *A kolozsvári jogügyigazgatók és a városi vagyon védelme (1584–1660)*, ne întoarcem la Cluj pentru a discuta despre procurorii publici (*directores causarum*) ai oraşului şi despre rolul lor în administrarea finanţelor. O altă perspectivă asupra acestui subiect este dată de Enikő Rüsz-Fogarasi, în *Socotelile oraşului Cluj şi gospodărirea localităţii în perioada principatului*, în care se discută pe scurt sistemul de contabilitate al veniturilor oraşului. Prin *Relaţiile Ţării Moldovei cu oraşele transilvănene în primele decenii ale secolului al XVII-lea*, studiu semnat de către Valentin Constantinov, suntem introduşi în sfera istoriei politice, fiind prezentate câteva episoade ale războaielor care au devastat principatul. Înapoi la Sibiu, studiul Zsófiei Szirtes, *Katonaság és polgárság Nagyszebenben a Habsburg-uralom kezdetén. Vázlat*, ne

prezintă schimbările suferite de viața de zi cu zi a locuitorilor în contextul transformării orașului în centrul militar-administrativ al Transilvaniei habsburgice. În final, cu *Az Erdélyi Párt kolozsvári városi szervezete 1941 és 1944 között,* contribuția lui János Kristóf Murádin, ne este prezentată dezvoltarea Partidului Transilvănean (*Erdélyi Párt*), activ în Transilvania de nord în prima jumătate a deceniului al cincilea al secolului trecut.

A șasea secțiune a volumului, *Oktatás, művelödés és kulturális városi terek / Învățământ, cultură și spații culturale urbane* (p. 419–490), începe cu studiul lui István Kenyeres, *Buda középkori levéltára és Kolozsvár*, despre arhivele medievale, cu o paralelă între cea din Cluj și cea din Buda, ultima distrusă după bătălia de la Mohács din 1526. În *Biblioteca orașului Sibiu în Evul Mediu. Câteva considerații pe marginea unei confuzii istoriografice*, Adinel Dincă discută dovezile de tezaurizare a cărții în Sibiul medieval, încercând să demonstreze că biblioteca municipală, tradițional considerată ca existentă încă din secolul al XIV-lea, s-a format abia după Reformă. Mai apoi László Szögi, în *Kolozsvár városi diákok az európai egyetemeken 1526–1919*, abordează subiectul prezenței studenților originari din Cluj în universitățile europene de la începutul epocii moderne și până în pragul perioadei interbelice, analizând fenomenul în funcție de epocă, de centrele universitare alese și de apartenența socială, religioasă și etnică a studenților. Dacă László Szögi a discutat prezența clujenilor la distanță, György Gaal, în *A Báthory-egyetemtől a Ferdinánd Egyetemig. A kolozsvári felsőoktatás első századai*, analizează evoluția instituțiilor universitare pe plan local, începând cu academia iezuiților, fondată de Ștefan Báthory, continuând cu facultățile constituite în secolul al XVIII-lea și terminând cu inaugurarea în 1920 a universității române. Destinul viitor al acesteia este prezentat în continuare de către Vasile Ciobanu, în studiul său, *Prezența Universității din Cluj la Sibiu în anii 1940–1945 și impactul său asupra vieții cotidiene a orașului-gazdă*. În *Muzeul Industriei Francisc Iosif din Cluj, 1887–1918*, Miklós Székely țese laolaltă povestea clădirii și a instituției muzeale, de la eforturile pentru întemeierea sa la edificarea construcției, achiziționarea colecțiilor, principalele expoziții, mergând până la declinul și desființarea ei după Primul Război Mondial. Ultimul studiu al secțiunii, *O fabrică transformată în școală: Fabrica de Zahăr din Cluj și Institutul Regal de Corecție*, semnat de Ioana Rus-Cacovean, păstrează această linie, urmărind, cu descrieri cât mai detaliate, „destinul” unei clădiri: construirea în jurul anului 1838, funcționarea ca fabrică de zahăr timp de aproximativ 10 ani, reamenajarea, după un lung abandon, în anul 1880, ca școală de corecție și evoluția ulterioară, în diverse forme, ca instituție educativă.

Ultima secțiune a volumului, *A város mindennapjai / Viață cotidiană urbană* (p. 491–547), se deschide cu studiul lui Gyöngy Kovács Kiss, *A szabad társas érintkezések néhány színhelye és formája a fejedelemség kori Kolozsváron*, despre utilizarea spațiilor publice din Cluj în vederea interacțiunilor sociale în secolele XVI–XVII. Urmează studiul Annamárriei Jeney-Tóth, *Kolozsvár és a Rákócziak. Fejedelmi kíséret és a város ünnep- és hétköznapjai a két Rákóczi Gyöngy fejedelemsége idején*, despre prezența clujenilor la curtea principilor Rákóczi și rolul acestora în organizarea festivalurilor orășenești. De la festivaluri se trece la medicină și „strategii de marketing”, cu studiul Annei-Maria Gruia despre *Farmaciile din Clujul epocii premoderne*. În *Bűn és bűnhődés. Nők által elkövetett bűncselekmények megítélése a 18. századi Kolozsváron*, Andrea Fehér analizează criminalitatea feminină în Clujul secolului al XVIII-lea, indiferent dacă este legată de adulter, vrăjitorie, infanticid, furt, otrăvire, beție, calomnie sau blestem. Klára Papp, în *Arisztokrata hétköznapok Kolozsváron – a családi levelezések tanúsága szerint*, încearcă să recreeze viața de zi cu zi a aristocrației din Clujul secolelor XVIII–XIX, pe baza scrisorilor păstrate de către familiile Csáky și Jósika. În *« Flânerie » (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma*, Gábor Gyáni abordează apariția unei noțiuni-cheie a vieții urbane, cea a „hoinarului” ce cutreieră străzile, iar, în finalul volumului, Ionuț Costea, cu studiul său, *Publicitate și cultură urbană în perioada interbelică la Cluj (anii 20 ai secolului al XX-lea)*, readuce la viață aceste străzi.

***

Combinând laolaltă studii de istorie politică, arheologie, epigrafie, istorie a mentalităților și a

instituţiilor, studii de peisaj şi topografie istorică, volumul reprezintă o substanţială colecţie de interdisciplinaritate sincretică. Rezumatele în limba engleză asigură trecerea şi totodată liantul studiilor publicate aproape alternativ în română şi maghiară, împreunând astfel rezultatele acestor două istoriografii atât de îndelung separate.

O operă complexă, care acoperă aproape o mie de ani de istorie, comprimaţi între vestigiile arheologice prezentate de Erwin Gáll, Balász Gergely şi Szabolcs Nagy şi vignetele din secolul XX ale lui János Kristóf Murádin, Vasile Ciobanu şi Ionuţ Costea, volumul *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: várostörténeti tanulmányok / studii de istorie urbană* este o contribuţie monumentală nu numai pentru istoria oraşului, ci şi a întregii Transilvanii.

Sebastian Ovidiu Dobrotă,
doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, Bucureşti,
www.sebastian.dobrota@gmail.com.

ABREVIERI

AAS	Archaeological and Anthropological Sciences
ABSA	Annual of the British School at Athens, Atena
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaBSz	Acta Biologica Szegediensis, Szeged
AÉ	L'Année Épigraphique, Paris
Agria	Agria. Annales Musei Agriensis. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, Eger
AGRW	R.S. Ascough [et *alii*] (eds.), *Associations in the Greco-Roman World: A Sourcebook*, Berlin – Waco, 2012
AHL	Archaeology & History in the Lebanon
AIIA Iaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iaşi
AJPhA	American Journal of Physical Anthropology
AnB S.N.	Analele Banatului Serie Nouă, seria Arheologie-Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timişoara
AncSoc	Ancient Society, Katholieke Universiteit te Leuven, Leuven
AntArkh	Anticnyj mir i arkheologija. Le monde antique et l'archéologie, Université de Saratov
Anthropológiai Közlemények	Anthropologiai Közlemények: A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának folyóirata
Applied Physics A	Applied Physics A. Materials Science & Processing
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchAu	Archaeologia Austriaca, Viena
ArchÉrt	Archaelogiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata, Budapesta
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici, Budapesta
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti
ArhVestnik	Arheološki Vestnik, Ljubljana
Art-Sanat	Art-Sanat Journal / Art-Sanat Dergisi, Istanbul
AthenMitt	Mitteilungen Anzeiger der (Kaiserl.) Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlindes
AUSAE	Acta Universitatis Sapientiae, Agriculture and Environment, Cluj-Napoca
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes – Paris
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BÉ	Bulletin Épigraphique, Paris
BGU VII	Paul Viereck, Friedrich Zucker, *Ägyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden VII. Papyri, Ostraka und Wachstafeln aus Philadelphia im Fayûm*, Berlin, 1926
BiblMemAnt	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamţ
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti
BŞREŞNM	Buletin Ştiinţific. Revista de Etnografie, Ştiinţele Naturii şi Muzeologie (serie nouă), Chişinău

SCIVA, tomul 71, nr. 1–2, Bucureşti, 2020, p. 185–188

Byzantina	Byzantina. Annual review of the Centre for Byzantine Research, Aristotle University of Thessaloniki
Byzantion	Byzantion, Bruxelles
Byz. Forsch.	Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift fur Byzantinistik, Amsterdam Hakkert
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos. Muzeul „Dunării de Jos”, Călăraşi
CCGG	Cahiers du Centre Gustave Glotz, Publications de la Sorbonne, Paris
CIRB	V.V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Leningrad, 1965
Classica et Mediaevalia	Classica et Mediaevalia, Danish Journal of Philology and History, Museum Tusculanum Press
CN	Cercetări numismatice, București
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
Corrosion Science	Corrosion Science. The Journal on Environmental Degradation of Materials and its Control
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; serie nouă N.S. (nouvelle série): Revue d’Archéologie et d’Histoire Ancienne, Bucureşti
Documenta Praehistorica	Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology
Dolg-Szeged	Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből/Arbeiten des Archaeologischen Instituts der Kön. Ung. Franz-Josef Universität in Szeged (Szeged)
Drevnosti Bospora	Drevnosti Bospora: sbornik naučnych statej; meždunarodnyj ežegodnik po istorii, archeologii, ėpigrafike, numizmatike i filologii Bospora Kimmerijskogo / Institut Archeologii Rossijskoj Akademii Nauk, Moscova
ÉBpB	Études byzantines et postbyzantines, București
EM	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár/Cluj-Napoca
EME	Early Medieval Europe, Oxford – Malden
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Ethnographia	Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, Budapesta
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romanae
FolArch	Folia Archaelogica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapesta
Gephyra	Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Antike auf dem Gebiet der heutigen Türkei = Gephyra: günümüz Türkiyesiirkn antik devirrdevi tarihi ve kültür icin dergi, Istanbul
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies, Duke
HTR	Harvard Theological Review, Harvard University Chico, Calif.
Hungarian Studies	Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies, Budapesta
IK 24 Smyrna	Georg Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, Bonn, 1987
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscripțiile din Sythia Minor*, Bucureşti, I. *Histria şi împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. *Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018

Izkustvo / Изкуство	Izkustvo. Bulgaria. Ministerstvo na prosvetata i kulturata, Sofia
IzvestijaVarna / ИзвестияВарна	Izvestija na Narodnija Muzej, Varna / Известия на народния музей Варна
JAMÉ	A Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JAS	Journal of Archaeological Studies
JES	Journal of English Studies, University of La Rioja
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
Kadmos	Kadmos. Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik, Köln
KDMK	Kuny Domokos Múzeum Közleményei, Tata
MAA	Monumenta Avarorum Archaeologica, Budapesta
MAGW	Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MFMÉ StudArch	A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Studia Archaeologica, Szeged
MNy	Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Folyóirata, Budapesta
MŐK	Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged
MTA BTK	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
MuzNaț	Muzeul Național, București
NSE	Numismatika, Sfragistika i Epigrafika, Sofia
OGIS	Wilhelm Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig, 1903–1905.
OJA	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca – Paris – Budapesta
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce	Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
Philologus	Philologus. Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption, Berlin
PIFK	Problemy Istorii Filologii Kultury. Journal of historical philological and cultural studies
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
PPKE BTK	A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kara
RA	Revue archéologique, Paris
Radiocarbon	Radiocarbon. Journals at the University of Arizona
RadioGraphics	RadioGraphics, Journal of the Radiological Society of North America (RSNA)
RE	Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften, Stutgart, 1893–
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RHSEE	Revue Historique du Sud-Est Européen, Bucureşti
RI	Revista istorică, București
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RossArh	Rossijskaja Arheologija. Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Archeologii, Moscova, 1993–
RRH	Revue Roumaine d’Histoire, Bucureşti

SAP/MÖTK	Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia / Magyar Östörténety Témacsoport Kiadványok
SBS	Studies in Byzantine Sigillography, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden, 1923–
SoobErm	Soobscenija Gosudarstvennogo Ermitaza, Communications du mus. nat. de l'Ermitage, Sankt Petersburg
StCl	Studii Clasice, București
Studies in Conservation	Studies in Conservation, Journal of the International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, Londra
ŠtZ	Študijné zvesti. Archeologický ústav SAV, Nitra
Tibiscum	Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis, Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de Graniţă Caransebeş
Tisicum	Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei, Szolnok
TPAPhS	Transactions of the American Philological Association, Johns Hopkins University Press, SUA
Travaux et Mémoires	Travaux et Mémoires, Centre de Recherche d'histoire et civilisation byzantines, Paris
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta
WMMÉ	Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Judeţean Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZTZ	Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, Berlin

REVISTE PUBLICATE DE EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART – SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à : **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. BOX 5-42, Bucarest, 050711, Roumanie, Tel. : +4021-3188146, +4021-3188106, Fax : +4021-3182444, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Bucarest, Roumanie, Tel./Fax : +4021-6106765; +4021-2106787, Tel.: +4031-1044668, E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction : Str. Henri Coandă nr. 11, Bucarest, 010667, Roumanie, Tel. +4021-2128869, Fax: +4021-2128862, E-mail: oanadamian63@gmail.com et iab.redactie@gmail.com.

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE DE EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, **O biografie a ceramicii neolitice de la Vădastra**, 2013, 168 p., 6 fig.

VASILICA LUNGU, **Histria XIV. La céramique de style West Slope**, avec la collaboration de Pierre Dupont, 2013, 307 p., 33 pl.

RADU VULPE, **Studii privind protoistoria Daciei**, ediție îngrijită de dr. Doina Olariu, 2013, 406 p.

ALEXANDRU VULPE, **Istorie și arheologie sau arheologie și istorie: Prima Epocă a Fierului în România (Discurs de recepție)**, 2013, 48 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuții la istoria Daciei romane (I)**, 2014[2], 352 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie**, 2014[2], 384 p.

Colonne Trajane et Trophées romaines. Actes du Colloque franco-roumain « Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113–2013) », Bucarest, 28–29 octobre 2013, Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Galinier et Florian Matei-Popescu, 2015, 289 p.

EMILIAN POPESCU, **Inscriptions de Scythie Mineure. Tropaeum – Durostorum – Axiopolis (ISM IV)**, Editura Academiei Române – Editura Basilica – Diffusion De Boccard, Bucureşti – Paris, 2015, 412 p., 246 fig.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripții latine din Dacia (ILD)**, vol. II, 2016, 213 p.

ȘTEFAN OLTEANU, NINA GRIGORE, **Orașul medieval Gherghița, județul Prahova (secolele XIV–XVII) în lumina cercetărilor istorice și arheologice**, 2016, 70 p., 67 fig.

ȘTEFAN OLTEANU, **De la comunitatea obștească teritorială la constituirea statelor medievale românești de la mijlocul secolului al XIV-lea**, 2017, 115 p.

CARMEN MARIA PETOLESCU, **Daco-Moesica. Studii de numismatică și gliptică**, Constantin C. Petolescu, Ștefan Vasiliță (eds.), 2017, 364 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **La romanité daco-mésienne et l'ethnogenèse des roumains**, 2018, 228 p. și o hartă

Divus Traianus. Travaux du Colloque International de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017. Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Galinier et Florian Matei-Popescu, 2018, 228 p.

ALEXANDRU AVRAM, MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU, **Inscriptions de Scythie Mineure. Tomis et son territoire (ISM VI.2)**, Editura Academiei Române – Diffusion De Boccard, Bucarest – Paris, 2018, 708 p., 127 pl.

La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu. Edités par Mihai Popescu, Irina Achim et Florian Matei-Popescu, 2018, 354 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 71, nr. 1–2, Bucureşti, 2020, p. 1– 188